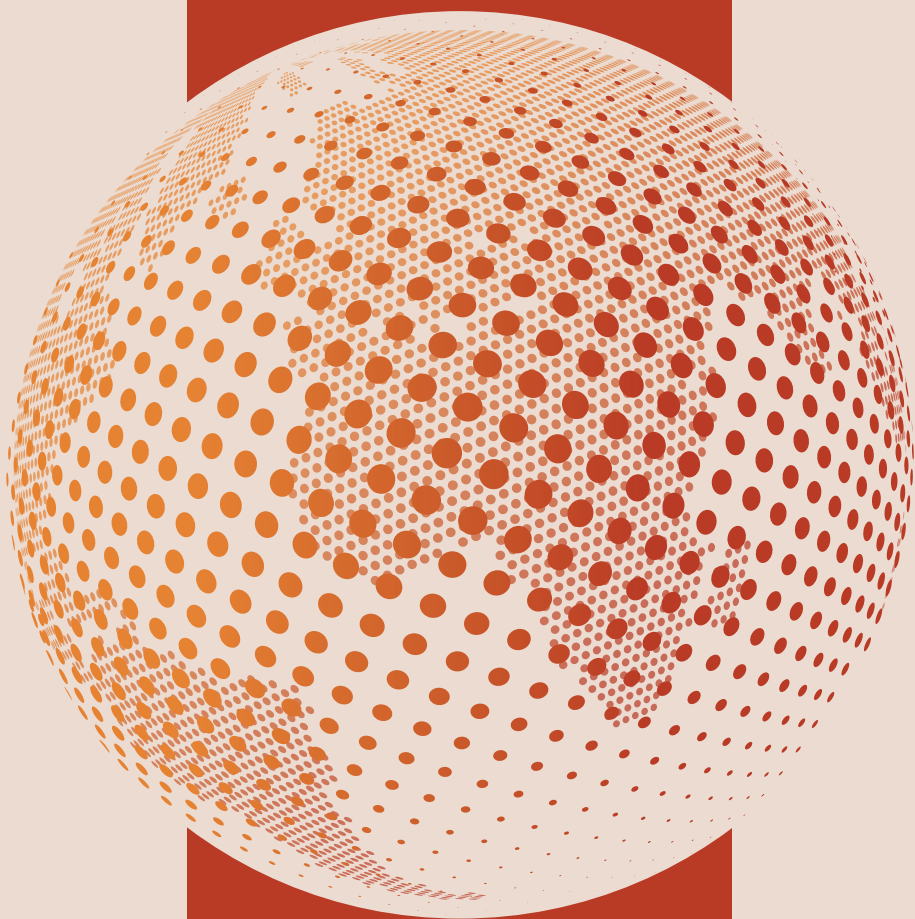

INSTITUT ZA UPOREDNO PRAVO
INSTITUTE OF COMPARATIVE LAW

STRANI PRAVNI ŽIVOT

ISSN 0039 2138
UDK 34
Broj 1
Godina LXX
Beograd, 2026

INSTITUT ZA UPOREDNO PRAVO

UDK 34

ISSN 0039 2138

ISSN (online) 2620 1127

STRANI PRAVNI ŽIVOT

Beograd, 2026/ Broj 1/ Godina LXX

Izdavač/ Publisher

INSTITUT ZA UPOREDNO PRAVO/ INSTITUTE OF COMPARATIVE LAW

Terazije 41, 11000 Beograd, Srbija, tel. + 381 11 32 33 213

Za izdavača/ For the Publisher

Dr MILOŠ STANIĆ

Izdavački savet/ Advisory Board

Dr Iur. Habil. EDIN ŠARČEVIĆ, Faculty of Law, Leipzig, Germany. Prof. Dr ANDREAS KELLERHALS, Europa Institute at the University of Zurich, Switzerland. Prof. Dr VALENTINA RANALDI, L'Università degli Studi Niccolò Cusano, Italy. Prof. Dr DEJAN ĐURĐEVIĆ, Faculty of Law, University of Belgrade, Serbia. Prof. Dr VLADIMIR ĐURIĆ, Principal Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia. Prof. Dr MINA ZIROJEVIĆ, Principal Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia. Dr MILOŠ STANIĆ, Senior Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia. Dr MIROSLAV ĐORĐEVIĆ, Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia.

Glavni i odgovorni urednik/ Editor in chief

Assoc. Prof. Dr KATARINA JOVIČIĆ, Senior Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia

Zamenik glavnog i odgovornog urednika/ Deputy of editor in chief

Dr VESNA ĆORIĆ, Principal Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia

Tehnički urednik/ Technical editor

MILENA MOMČILOV, Institute of Comparative Law, Serbia

Uređivački odbor/ Editorial board

Članovi iz reda nacionalne naučne javnosti/ National members

Prof. Dr LJUBINKA KOVAČEVIĆ, Faculty of Law, University of Belgrade, Serbia. Prof. Dr DARKO SIMOVIĆ, University of Criminal Investigation and Police Studies, Serbia. Prof. Dr SLOBODAN VUKADINOVIĆ, Faculty of Law, University UNION, Serbia. Assoc. Prof. Dr BRANKA BABOVIĆ VUKSANOVIĆ, Faculty of Law, University of Belgrade, Serbia. Prof. Dr JELENA ČERANIĆ PERIŠIĆ, Principal Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia. Dr MILICA MATIJEVIĆ, Senior Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia. Dr ALEKSANDRA RABRENOVIĆ, Senior Research Fellow, Institute of Comparative Law, Serbia.

Članovi iz reda inostrane naučne javnosti/ Foreign members

Prof. Dr JIM MOLITERNO, Washington & Lee University School of Law, USA. Prof. Dr ALLAN F. TATHAM, Universidad San Pablo CEU, Faculty of Law, Madrid, Spain. Assoc. Prof. Dr MARKO BEGOVIĆ, Molde University College, Norway. Prof. Dr ALESSANDRO SIMONI, L'Università degli Studi di Firenze, Dipartimento di Scienze Giuridiche, Italy. Prof. Dr ALEKSANDRA ČAVOŠKI, Birmingham Law School, University of Birmingham, United Kingdom. Prof. Dr VELIMIR ŽIVKOVIĆ, University of Warwick School of Law, United Kingdom. Prof. Dr MEILING HUANG, Zhongnan University of Economics and Law, Wuhan, China. Prof. Dr TOBIAS BAUMGARTNER, Europa Institute at the University of Zurich, Switzerland. Prof. Dr ONDREJ BLAŽO, Comenius University Bratislava, Slovakia. Prof. Dr MAJA PROSO, Faculty of Law, University of Split, Croatia.

Sekretar redakcije/ Secretary of Editorial board

ALEKSANDAR MIHAJLOVIĆ, Institute of Comparative Law, Serbia

Lektura/ Proof reading

BILJANA PETROVIĆ

MAJA MEDIĆ

Štampa/ Print

Birograf Comp doo Beograd

Tiraž/ Circulation

70 primeraka/ 70 copies

Prilozi objavljeni u časopisu referisani su u bazama/ Abstracted and indexed in

Directory of Open Access Journals (DOAJ), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), European Reference Index for Humanities and Social Sciences (ERIHplus), HeinOnline Law Journal Library, Srpski citatni indeks (SCIIndeks), Kooperativni online bibliografski sistem i servisi (COBISS).

Adresa uredništva/ Address of the Editorial Board

Terazije 41, 11000 Beograd, Srbija; tel. + 381 11 32 33 213; e-mail: redakcijaspz@gmail.com

Časopis se objavljuje tromesečno uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

INSTITUT ZA UPOREDNO PRAVO
STRANI PRAVNI ŽIVOT

Broj 1

Godina LXX

januar–mart 2026.

SADRŽAJ/ TABLE OF CONTENTS

Nikola R. Milosavljević

PROTECTING COPYRIGHT IN THE GENERATIVE
ARTIFICIAL INTELLIGENCE ERA: DISNEY AND UNIVERSAL V. MIDJOURNEY 1
ZAŠTITA AUTORSKIH PRAVA
U ERI GENERATIVNE VEŠTAČKE INTELIGENCIJE:
PREDMET *DISNEY* I *UNIVERSAL* PROTIV *MIDJOURNEY*

Tamara N. Tasić

BALANSIRANJE IZMEĐU INOVACIJA
I ZAŠTITE PODATAKA O LIČNOSTI NA PRIMERU *CHATGPT-A* 21
BALANCING BETWEEN INNOVATION AND DATA PROTECTION
USING THE EXAMPLE OF *CHATGPT*

*Dorđe B. Krivokapić**Nasir Muftić*

ZAKON O DIGITALNIM USLUGAMA EU:
IZAZOVI I PERSPEKTIVE
ZA BOSNU I HERCEGOVINU,
SRBIJU I ZAPADNI BALKAN 39
THE EU DIGITAL SERVICES ACT:
CHALLENGES AND PERSPECTIVES
FOR BOSNIA AND HERZEGOVINA,
SERBIA, AND THE WESTERN BALKANS

Irena R. Čučilović

ANONIMNOST I DIGITALNE GRANICE PRAVA:
IZAZOVI VISOKOTEHNOLOŠKOG KRIMINALITETA
I NOVE ISTRAŽNE TEHNIKE 61
ANONYMITY AND THE DIGITAL BOUNDARIES OF LAW:
CHALLENGES OF HIGH-TECH CRIME
AND NEW INVESTIGATIVE TECHNIQUES

Mario Lj. Reljanović

REASONABLE WORKPLACE ACCOMMODATION
FOR PERSONS WITH DISABILITIES – RECENT EUROPEAN PRACTICE 77
RAZUMNO PRILAGOĐAVANJE RADNOG MESTA
ZA OSOBE SA INVALIDITETOM – NAJNOVIJA PRAKSA
U EVROPSKIM ZEMLJAMA

Dorđe B. Marjanović

ODREĐENA AKTUELNA PITANJA
UGOVORNOG ODŠTETNOG PRAVA 97
SPECIFIC CURRENT ISSUES
IN CONTRACTUAL TORT LAW

UPUTSTVO AUTORIMA 123

**PROTECTING COPYRIGHT
IN THE GENERATIVE ARTIFICIAL INTELLIGENCE ERA:
DISNEY AND UNIVERSAL V. MIDJOURNEY**

Summary

On June 11, 2025, Disney and Universal Studios filed a lawsuit against artificial intelligence (hereinafter: AI) company Midjourney for copyright infringement. This is the first lawsuit filed by major Hollywood companies against an AI company, and therefore it has the potential to establish a significant precedent for generative AI. Having this in mind, the author will attempt to examine the legal issues presented by generative AI and its implications for copyright protection. This paper is a comparative study of U.S. and European law with respect to the challenges posed by generative AI, and it proposes solutions to these issues, taking into account the differences in these legal traditions. Through the use of legal-dogmatic and comparative methods, as well as case study, analytic, and synthetic methods, the author aims to identify a universal solution to the global problem represented by AI – a problem that has been brought to the forefront by this and many other lawsuits.

Keywords: Generative AI, Copyright, AI Regulation, Midjourney Lawsuit, Copyright Infringement.

* PhD, Assistant professor, University of Kragujevac, Faculty of Law, Serbia.

E-mail: nmilosavljevic@jura.kg.ac.rs

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0208-2807>

ZAŠTITA AUTORSKIH PRAVA U ERU GENERATIVNE VEŠTAČKE INTELIGENCIJE: PREDMET *DISNEY I UNIVERSAL* PROTIV *MIDJOURNEY*

Sažetak

Dana 11. juna 2025. godine, Disney i Universal studio podneli su tužbu protiv kompanije za veštačku inteligenciju (VI) Midjourney zbog kršenja autorskih prava. Ovo je prva tužba jedne velike holivudske kompanije protiv kompanije za veštačku inteligenciju i mogla bi da postane važan presedan za regulisanje generativne VI. Imajući to u vidu, autor će pokušati da ispita pravni problem generativne VI i njegove posledice po zaštitu autorskih prava. Rad predstavlja uporednu studiju prava SAD i Evropske unije u vezi sa problemom generativne VI i nudi moguća rešenja ovog problema, imajući u vidu razlike u pomenutim pravnim tradicijama. Primenom pravnog dogmatskog metoda, uporednopravnog metoda, studije slučaja, analitičkog i sintetičkog metoda, autor će pokušati da nađe univerzalno rešenje za globalni problem generativne VI, koji je sada aktuelizovan ovim i mnogim drugim slučajevima.

Ključne reči: generativna VI, autorsko pravo, regulisanje VI, tužba protiv Midjourney, povreda autorskih prava.

1. Introduction

On June 11, 2025, Disney and Universal filed a lawsuit against AI startup Midjourney in a federal district court in Los Angeles for copyright infringement. Although there have already been copyright infringement cases brought against AI companies, this marks the first instance in which two major Hollywood companies have entered such a legal dispute. Therefore, this case is likely to attract significant public attention. A decision in this case could potentially alter prevailing understanding of copyright law and, consequently, bring about lasting changes in the entertainment industry. In this paper, we will examine the known facts of the *Disney and Universal v. Midjourney* case as reported in the press, and conduct a review of earlier copyright infringement cases involving AI. We will then undertake a comparative analysis of U.S. copyright law and the copyright laws of European countries with respect to generative AI copyright infringement. Finally, we will draw conclusions from the conducted analysis and propose possible solutions to the problem of generative AI copyright infringement.

2. Facts of the *Disney and Universal v. Midjourney Case* and Preceding Case Law

According to press reports, Midjourney enabled subscribers to generate images using its AI system. The AI system produced content in accordance with prompts provided by subscribers, utilizing images and videos from the internet (Knibbs, 2025). In this way, Midjourney reportedly generated USD 300 million in revenue in 2024 (Chmielewski, 2025). Many of the prompts included well-known characters such as *Darth Vader* and *Yoda* from *Star Wars*, *Iron Man*, *Shrek*, *Spiderman*, and others. These characters originate from films or animated works for which Disney and Universal hold copyright. Consequently, the studios assert that Midjourney, as a provider of generative AI services, infringed their copyrights and are seeking damages of USD 150,000 for each copyrighted work, in addition to an injunction requiring Midjourney to cease further copyright infringement (Duffy, 2025). The plaintiffs' legal team stated in the press that, while AI plays an important role in technological development and has benefited the entertainment industry, piracy remains illegal regardless of whether it is committed by humans or by AI (Montgomery, 2025). They further characterized Midjourney as “a bottomless pit of plagiarism” (Duffy, 2025). The plaintiffs also asserted that, although they do not object to Midjourney's use of their copyrighted works, the company must compensate them for such use (Chow, 2025). At the time of writing, Midjourney has not yet responded to the lawsuit; however, its management stated at a conference that they were not concerned about the company's future (Chen & O'Brien, 2025).

Previous cases were similar to the present one, such as the dispute between *The New York Times and ChatGPT* (Montgomery, 2025; Mešević, 2024). Another notable example is *Authors Guild v. Open AI*, a copyright infringement case in which ChatGPT was alleged to have been trained on copyrighted texts and books (Culliton, 2024, p. 263). The *Doe v. GitHub* case involves anonymous programmers who claim that GitHub uses their code without their permission to develop its AI model (Napitupulu et al., 2023). Across the United States, numerous lawsuits have been filed against generative AI companies by authors, composers, and other artists and copyright owners seeking to protect their works from AI exploitation. Some of these cases have resulted in decisions favoring the copyright owners, while others have favored the generative AI companies (Knibbs, 2025). One of the most prominent cases involving generative AI is *Getty Images v. Stability AI*, initiated in February 2023. Getty, a company that maintains a substantial collection of images, argues that Stability AI infringed its copyrights by training the Stable Diffusion AI model¹ on its images. Getty sued in both the UK and the United States (Garon, 2023, p. 186).²

¹ Midjourney also used a model based on Stable Diffusion (Sobel, 2024, p. 55).

² Interestingly, although China has often been perceived as a rogue that violates intellectual

3. Comparative Analysis of U.S. and European Law Regarding Generative AI

3.1. U.S. Law

First, it is necessary to examine how generative AI operates. Generative AI represents a subfield of deep learning focused on generating outputs in response to user prompts or inputs in the form of commands (Napitupulu *et al.*, 2023, p. 275). There are three types of generative AI: 1) Generative Adversarial Networks (GAN), which specialize in generating visual or multimedia outputs using both language and image inputs; 2) transformer-based models, such as Generative Pre-trained Transformers (GPT), which are designed for generating textual content; and 3) variational autoencoders, which use encoders to extract the underlying structure of the data in order to learn how it is constructed, and subsequently use it to generate images, text, or videos (Apoorva, 2023, p. 72). Midjourney and Stable Diffusion operate on the principle of autoencoding (Sag, 2023, p. 317), also referred to as a diffusion model (Sobel, 2024, p. 55). Initially, images, and other copyrighted materials are crawled from the internet by the company Common Crawl. These materials are then encoded in the word-image pairs and represented numerically, a process known as tokenization (Widła, 2025, p. 5). In other words, inputs and outputs are not processed merely as strings of words or pixels but as vectors or abstract representations (Sobel, 2024, p. 61). The crawled material is subsequently filtered to remove inappropriate content, such as pornography, as well as double entries, resulting in a foundation model that is used for AI training. A foundational model is a machine learning model trained on large-scale, broad datasets – typically using self-supervised learning – and is not trained to accomplish a specific task, but rather to capture generalizable and useful information from the data (Henderson *et al.*, 2023, p. 4). One of the most widely recognized foundation models is LAION-5B, which has been used to train Stable Diffusion, DALLE-E, and ChatGPT (Murray, 2023, p. 285). The AI models are subsequently further trained to perform specific tasks, such as image generation. The AI program learns to create new content by analyzing existing content and predicting, based on that analysis, which element – whether a word or a pixel – should come next. Ultimately, it decodes the encoded content (i.e., image-word pairs) through a process of diffusion and denoising, using the results to generate new content based on its training (Murray, 2023, p. 295). This process is somewhat problematic for jurists. It would be inaccurate to assert that AI simply copies the copyrighted content and reassembles it in the generated output. Rather, AI utilizes copyrighted content to learn how to create new content (Murray,

property rights, the court in Guangzhou ruled that an AI company infringed copyright by using copyrighted works without authorization (Lu, 2024, p. 176).

2023, p. 286). The encoding and subsequent decoding of copyrighted material typically breaks the connection between the original expression in the copyrighted material and pseudo-expression manifested in the generated content (Sag, 2023, p. 318). It is not uncommon for AI to “memorize” content on which it has been trained and subsequently reproduce it in its entirety (Sag, 2023, pp. 313-321). This phenomenon, referred to as “memorization,” is considered a common bug in AI programs and is reported to occur less frequently when the model is trained on larger datasets (Henderson *et al.*, 2023, p. 17). Nevertheless, memorization can be triggered by a user request for the generation of copyrighted material (Cyphert, 2024, p. 53), and studies suggest that such occurrences are not rare (Sag, 2023, p. 327). Typically, AI reproduces only portions of the original work; however, in some instances, it may memorize even the entire work (Sag, 2023, p. 336). As evidenced by Disney’s claim, AI can memorize copyrighted characters such as Shrek and others, which formed the basis of the lawsuit. When AI memorizes copyrighted characters, the argument for copyright infringement is particularly strong. This principle was also affirmed in the judgment of the Munich Regional Court (*Landsgericht München*) in *GEMA vs. Open AI* (2025, paras. 200-205), where it was determined that memorization occurs frequently and should be regarded as reproduction, constituting copyright infringement. Still, not all characters fulfill the criteria for copyright protection, as copyright generally protects the work as a whole.³ Moreover, any reproduction must be substantially similar to the copyrighted work to qualify as infringement.

Apart from the aforementioned cases involving memorization of copyrighted characters, instances of substantial similarity between AI-generated content and copyrighted works are expected to be rare. In *Andresen v. Stability AI*, on October 30, 2023, several claims against the defendant were dismissed, including the allegation that AI-generated works constitute derivative works.⁴ However, the court allowed the claim that copyright was infringed by training the AI on copyrighted works to proceed (Gendron, 2024, p. 180). A similar outcome occurred in *New York*

³ According to the precedent established in the *Batmobile* case, a character from a work of authorship (e.g., a book, film or other creative works) is eligible for copyright protection if it meets the following requirements: (1) the character possesses both “physical as well as conceptual qualities”; (2) the character is “sufficiently delineated to be recognizable as the same character whenever it appears” and “display[s] consistent, identifiable character traits and attributes”; and, (3) the character is “especially distinctive” and “contain[s] some unique elements of expression.” (Sobel, 2024, pp. 89-90).

⁴ With the exception of Chinese law (Lu, 2024, p. 177), content created by AI is not eligible for copyright protection (Apoorva, 2023, p. 79). Therefore, classifying such content as a derivative work is also out of question. Derivative works must incorporate elements of the original work; however, this occurs only sporadically, as copyrighted material is used primarily for training purposes (LaPorta, 2024, p. 80; Gendron, 2024, p. 179).

Times v. Open AI (Cyphert, 2024, p. 62). This issue is interesting because, under Section 106 of Title 17 of the U.S. Code (U.S. Code),⁵ the use of the copyrighted material for AI training, or for text and data mining (hereinafter: TDM), is not provided as an exclusive right of the copyright owner (Sobel, 2024, p. 60). Nevertheless, it would not be unreasonable to argue that authors should hold an exclusive right in this context. AI developers have argued that without copyrighted works, the development of generative AI would not be possible (Cyphert, 2024, p. 52). This essentially implies that AI companies utilize copyrighted material without authorization to develop products that may compete in the market with the copyrighted materials that was used for their training. Still, for such use to constitute infringement, text and data mining (TDM) would need to be recognized as an exclusive right. Some argue that TDM is a form of reproduction, as the method or technique used for reproduction is immaterial. Others contend that TDM is analogous to copying the source code of a computer program; even if the audio and visual elements of the program are not directly reproduced, copying the source code ultimately results in the reproduction of the visual elements. (Murray, 2023, p. 280; Sobel, 2024, pp. 65-68). However, the High Court of England and Wales rejected this argument in its judgement in *Getty Images vs. Stability AI* (2025, para. 600), holding that AI model does not constitute an infringing copy. Some scholars also maintain that most AI models do not perform actual copying (Sag, 2024, p. 1894). It is an established fact that images are encoded and, in the encoded form, transferred into a database. This process is more similar to reading than to classic copying because the word-image pair (token) created during crawling is not the image itself but the code used to train the AI. It could be argued that this represents copying the image in an abstract form; however, it cannot be used in that form for human consumption, nor is it fully replicated after decoding. Hence, it is not quite a forward line of reasoning that that text and data mining (TDM) constitutes reproduction. (LaPorta, 2024, pp. 83-84).

Most AI companies, when named as defendants, have relied on the fair use defense against claims brought by copyright owners (Dutta, 2025, p. 7769). Fair use is a doctrine specific to common law jurisdictions, allowing the use of copyrighted

⁵ Section 106 of Title 17 of the U.S. Code provides the following exclusive rights: 1) to reproduce the copyrighted work in copies or phonorecords; 2) to prepare derivative works based upon the copyrighted work; 3) to distribute copies or phonorecords of the copyrighted work to the public by sale or other transfer of ownership, or by rental, lease, or lending; 4) in the case of literary, musical, dramatic, and choreographic works, pantomimes, motion pictures, and other audiovisual works, to perform the copyrighted work publicly; 5) in the case of literary, musical, dramatic, and choreographic works, pantomimes, and pictorial, graphic, or sculptural works, including individual images of a motion picture or other audiovisual work, to display the copyrighted work publicly; and 6) in the case of sound recordings, to perform the copyrighted work publicly by means of a digital audio transmission.

material without authorization or payment under certain justified circumstances (Kuker, 2024, p. 5). In the United States, this doctrine is codified in Section 107 of Title 17 of the U.S. Code (U.S. Code). It provides that, in exceptional cases, a court may permit unauthorized use of copyrighted content, provided that it took into account the following four criteria: (1) the purpose and character of the use, including whether such use is commercial or for nonprofit educational purposes; (2) the nature of the copyrighted work; (3) the amount and substantiality of the portion used in relation to the copyrighted work as a whole; and (4) the effect of the use upon the potential market for or value of the copyrighted work. The interpretation of these criteria is often interrelated, and judges and scholars do not always agree on their precise meaning (Lin, 2024, p. 477). Each factor plays a significant role, although the interaction among them is not always clear. Consequently, the fair use doctrine is surrounded by a degree of legal uncertainty, as arguments can be made both in favor and against fair use in any given case (Henderson *et al.*, 2023, pp. 4-5).

The purpose and character of the use is generally understood as a criterion related to how the copyrighted work will be utilized. The main question is whether the new work serves as a substitute for the copyrighted work, i.e., whether it has the same purpose and objectives (Culliton, 2024, p. 269). Typically, if the work is used for purposes of greater public importance, such as education or the advancement of science or culture, it is more likely to qualify as fair use. Studies show that in 77% of cases where courts upheld fair use, the use was non-commercial (Henderson *et al.*, 2023, p. 7). On the other hand, commercial use provides fewer grounds for fair use, as copyright law also protects commercial interests (Kuker, 2024, p. 9). There are cases when the use of copyrighted works for AI training will be allowed, such as AI development in scientific research; however, it is essential to determine whether any commercial use is involved. A lack of direct sales will not suffice as an argument that there is no commercial use, as AI companies often charge subscription or usage fees for their programs (Garon, 2023, p. 190). Nonetheless, most AI companies have invoked a transformative use defense, a recognized form of fair use (Gendron, 2024, p. 168). They argue that AI programs utilize copyrighted materials to generate new content, which is generally permissible as it contributes to cultural development. For transformative use to be recognized, the new work must add something to the existing corpus, convey a different message, or produce a new meaning or expression, as established in *Campbell v. Acuff-Rose Music*. The degree of transformation depends on the context of each case (Henderson *et al.*, 2023, p. 6). A transformative work must supersede the objects of original creation in the initial work. Transformative use is closely linked to public use, as it promotes free speech and facilitates the creation of new, original expression (Murray, 2023, p. 272; Lin, 2024, p. 476). However, its applicability to AI-generated content is somewhat

debatable, since the transformation and development are not performed by humans and are not directly connected to the human need for self-expression (Lin, 2024, p. 491). Conversely, because copyrighted works are used solely as learning patterns, this process could arguably constitute transformative use (Culliton, 2024, p. 270). Some authors argue that AI use qualifies as transformative because text and data are transformed into numerical code (Murray, 2023, p. 280). It can also be argued that AI may be used for purposes other than copyright infringement, and therefore, such use could be considered fair (Murray, 2023, p. 311).

The nature of the copyrighted work is a criterion concerned with the qualities of the work itself. The more original the copyrighted work is, the less likely its use will be deemed fair (Kuker, 2024, p. 10). Courts are tasked with examining whether a copyrighted work primarily consists of original material or of elements that are not copyrightable or attributable to the author (Henderson *et al.*, 2023, p. 7). The scope of copyright protection is defined by the author's original expression. On the other hand, facts, ideas, methods, techniques, and theories are not protected by copyright. For this reason, non-expressive uses of copyrighted material are generally more likely to qualify as fair use (Sag, 2024, pp. 1900-1902).⁶

The amount of the portion used is another important criterion. The main question is whether the amount of the portion used is reasonable under the circumstances (Kuker, 2024, p. 10). Use of a smaller portion generally supports a finding of fair use, whereas extensive use tends to weigh against it. The sustainability of the use is also important; the portion used must not effectively replace the entire content of the copyrighted work (Sag, 2024, pp. 1902-1906). It is not only the quantity but also the qualitative value of the portion that is important; copying "the heart of the work," which embodies the most elements, weighs against fair use (Culliton, 2024, p. 273). If only the functional, rather than expressive, elements of a work are copied, even a substantial portion may be used (Henderson *et al.*, 2023, p. 16). Conversely, copying the original and key elements of a copyrighted work supports a determination against fair use. Having in mind that AI systems typically utilize smaller portions of copyrighted works and generally avoid the key elements, this criterion would likely favor a finding of fair use. However, when AI memorizes copyrighted characters, this factor weighs against the application of the fair use doctrine. Fan

⁶ One of the most interesting of elements that is generally not copyrightable is style. Style refers to the distinctive manner of expression of a particular artist, and, like a method, it cannot be copyrighted. However, it is important to note that when style represents a part of the author's expression, it may qualify for copyright protection. Distinguishing between personal expression and elements that do not constitute copyrightable expression has traditionally been challenging. Until now, an author's personal style could never be fully reproduced, so this was not a concern. However, generative AI can reproduce an author's personal style almost entirely, raising new questions regarding the copyrightability of personal style (Sobel, 2024, p. 72 *et seq.*).

fiction is generally not accepted as fair use; therefore, creating stories or videos based on copyrighted characters using AI would likely constitute infringement (Henderson *et al.*, 2023, p. 12).

The effect of the use on the potential market is likely to be the most interesting factor for courts to assess in generative AI-related cases. Scholars believe that this factor will experience a renewed prominence in the context of generative AI litigation (Lin, 2024, p. 492). Courts must take public policy considerations into account, including the potential negative effects that the overflow of AI-generated works may have on human creativity and innovation (Culliton, 2024, p. 282). AI-generated works can easily flood the market with inexpensive works of quality comparable to that of copyrighted works. One of the main reasons copyright owners initiate litigation is the concern that AI-generated works may easily substitute their original creations, thereby depriving them of income. Because AI-generated works can be created fast and at low cost, they pose serious competition to copyrighted works that require significant time and effort to be created (Culliton, 2024, p. 274). Therefore, this factor is likely to weigh against a finding of fair use. However, economic damage to copyright owners cannot be presumed and must be demonstrated, particularly given that the quality of AI-generated works is often not equivalent to that of copyrighted works (Kuker, 2024, pp. 23, 29). In connection with the first fair use factor, and in light of *Andy Warhol Foundation for the Visual Arts, Inc. v. Goldsmith*, courts must also consider the new market function of generative AI and how it affects copyright owners (Lin, 2024, p. 489). This judgment implies that courts, when determining whether fair use should be permitted, are required to perform a cost-benefit analysis.⁷

3.2. *The EU Law*

Most scholars agree that the European Union has already regulated the relationship between copyright law and generative AI through the text and data mining (TDM) exceptions provided in Articles 3 and 4 of Directive (EU) 2019/790 on copyright and related rights in the Digital Single Market (hereinafter: the CDSM Directive) (Dornis, 2025, p. 66). This interpretation was also adopted by the Hamburg Regional Court (*Landsgericht Hamburg*) in case no. 310 O 22723 of September

⁷ If courts permit fair use in this context, this may lead to several adverse consequences, including the development of deepfakes and misinformation, the disclosure of private information, the reinforcement of biases, cultural homogenization and conformity, an unhealthy dependence on technology, and a chilling effect on the cultural sector. Conversely, if courts decline to allow fair use, this may also produce significant negative effects, such as reduced productivity, impediments to technological development and emerging forms of creativity, limitations on cost reductions in education, and a chilling effect on scientific research (Sag, 2024, pp. 1896-1898).

27, 2024 (LAION) (Dusollier *et al.*, 2025, p. 125), as well as of the Munich Regional Court in the aforementioned *GEMA vs. OpenAI* (2025, para. 243), although the latter court ultimately did not apply the exception in that particular case. Article 3 CDSM Directive provides that Member States shall establish an exception to the rights of reproduction and extraction for research organizations and cultural heritage institutions, permitting them to carry out TDM for the purposes of scientific research, provided that they have lawful access to the works or other protected subject matter (CDSM Directive). This exception has been frequently criticized as being overtly narrow for the purposes of generative AI development. First, this exception applies only to the right of reproduction as a core right of copyright and extraction in the case of databases. Moreover, reproduction and extraction are permitted only when TDM is performed by research organizations or cultural heritage institutions and solely for the purposes of scientific research (Margoni & Kretschmer, 2022, p. 694). Consequently, both conditions have to be satisfied, which significantly narrows the scope of application (Kollár, 2022, p. 18) and renders the exception poorly suited for cooperation between research institutions and the private sector (Dermawan, 2023, p. 53). It is also crucial that the beneficiaries operate on a nonprofit basis, as the exception would not apply otherwise (Moerland, 2024, p. 679; Ivanović, 2021, p. 70). Furthermore, this exception does not apply to computer programs. The exclusion of computer programs from the scope of the exception is somewhat surprising and unclear; however, it is assumed that this limitation was introduced due to concerns related to potential reverse engineering (Widła, 2025, pp. 8-9). The most significant criticism of this provision, however, lies in the requirement that research organizations must have lawful access to the protected content. Lawful access generally means that the right holder has made the work or database publicly available, or that the research organization or cultural heritage institution has obtained a license or other authorization for accessing the protected works. Because access licenses are subject to the discretion of the right holder, the right holder can effectively disable this exception (Szkalej, 2025, p. 317). Nevertheless, it is a general principle applicable to all copyright exceptions that beneficiaries must have legitimate access to the protected works, meaning that they may not use pirated versions of the work (Szkalej, 2025, p. 312). Moreover, lawful access in this context simply means that beneficiaries may perform TDM if they can read or otherwise consume the work. No specific license for TDM is required, as TDM is not recognized as an exclusive right of the copyright owner (Moerland, 2024, p. 678; Bottis *et al.*, 2019, p. 195), although some argue that the absence of an explicit TDM license requirement is not entirely clear from the wording of the provision (Rosati, 2019, pp. 214-215).⁸ The requirement of lawful access is intended to ensure that right

⁸ This does not imply that the right holder cannot make TDM difficult or even impossible by using technical means; therefore, caution is warranted (Szkalej, 2025, p. 315).

holders are adequately compensated (Kollár, 2022, p. 15; Ivanović, 2021, p. 71). Nevertheless, scholars have correctly observed that this requirement may lead to increased licensing costs for ordinary consumption of works, as right holders may incorporate the value of TDM license into their overall price (Kollár, 2022, p. 17).

Article 4 CDSM Directive introduces an exception that is available to all potential beneficiaries, including commercial entities. It provides that Member States shall establish an exception or limitation to the rights of reproduction and extraction of lawfully accessible works and other subject matter for the purposes of text and data mining (CDSM Directive). This exception does not specify particular beneficiaries or purposes, making it broader in scope than Article 3. Unlike Article 3, it also applies to computer programs. However, paragraph 3 of Article 4 stipulates that the exception or limitation is subject to the condition that the use of works and other subject matter referred to in that paragraph has not been expressly reserved by the right holders in an appropriate manner, such as through machine-readable means in the case of content made publicly available online (CDSM Directive). This effectively means that the Article 4 exception can be disabled at the discretion of the right holders if they choose to “opt out” their content from TDM, thereby unilaterally preventing TDM – a practice that has been widely criticized (Kollár, 2022, p. 19). The ability to opt out of an exception is relatively unusual in classical exception theory. Traditionally, the core principle underlying exceptions in intellectual property law is that there exist circumstances in which the public may use the protected intellectual property without the consent of the right holder. Under this framework, the responsibility for opting out lies with the right holder, and not with the beneficiaries. As noted in paragraph 3, right holders must opt out expressly, which, in the case of publicly available content on the internet, requires the use of technical means to prevent their content from being crawled (Moerland, 2024, p. 699; Dermawan, 2023, p. 53). This could include, for example, robot.txt files or meta tags, although any other machine-readable option is also permitted (Lobling *et al.*, 2023, pp. 505-506). Nevertheless, this does not preclude the possibility of *ex post* opt-out, since under the recently enacted EU Artificial Intelligence Act (EU AIA), developers of large language models are required to transparently make available all content on which their LLMs were trained, thereby enabling right holders to protect their rights and potentially exercise an opt-out (Dutta, 2025, p. 7772). Nevertheless, in cases where an AI model has already been trained on copyrighted content, it is not possible to reverse the training process, making an *ex ante* approach more reasonable (Popović, 2024, p. 48). For content that is not publicly available, it is sufficient for right holders to include an opt-out declaration in the terms and conditions (Lobling *et al.*, 2023, p. 504), or to employ a *Creative Commons* license that explicitly excludes TDM (Guadamuz & Cabell, 2014, p. 19). In all cases, lawful access remains a fundamental requirement.

Regulating text and data mining (TDM) in this manner has been widely criticized by scholars as not conducive to a friendly AI policy (Margoni & Kretschmer, 2022, p. 686; Dermawan, 2023, p. 52; Ivanović, 2021, p. 73; Rosati, 2019, p. 209; Perišić, 2025, p. 620). The fact that these exceptions are limited to the rights of reproduction and extraction, that the scope of Article 3 is very narrow, that right holders may opt out of the Article 4 exception, and that in both cases beneficiaries must have lawful access to the protected content, collectively make it extremely difficult for AI developers to perform TDM under these exceptions. This regulatory framework disproportionately affects small and medium-sized enterprises, placing them at a disadvantage compared to large corporations that already have access to copyrighted material or can obtain it through their financial resources (Margoni & Kretschmer, 2022, p. 687; Dermawan, 2023, p. 58). However, as rightly noted in the literature, these exceptions apply only when TDM includes the copying of copyrighted material or the extraction of a database. TDM does not necessarily include copying and extraction because, as discussed earlier, copyrighted material is encoded without reproducing it in its original form. Therefore, since TDM is not an exclusive right of the author or database owner, it is fully permissible if no act of reproduction or extraction occurs⁹ (Orlando & Casalini, 2023, p. 7; Radovanović, 2018). It is also important to note that some scholars argue that TDM inherently involves some form of reproduction or extraction, regardless of how the data is transferred, and thus these exceptions would always apply (Moerland, 2024, p. 676; Ivanović, 2021, p. 75). This position is generally accepted in the case for computer programs (Widła, 2025, p. 7). It is highly likely that the act of TDM would not fall within the notion of reproduction under Article 9 of the Berne Convention, since no recognizable copy of the work exists after TDM is performed, and the copyrighted work is not used “as work.” However, the concept of reproduction is not universally defined, and each state may adopt its own interpretation (Orlando & Casalini, 2023, p. 14; Senftleben, 2022, p. 1494; Ivanović, 2021, p. 65). As noted previously, this interpretation was reaffirmed by the High Court of England and Wales in the judgment of *Getty Images vs. Stability AI* (2025, para 600).

In our view, the main question is not whether text and data mining (TDM) includes reproduction or extraction, but rather what TDM represents in the generative AI process. According to Article 2 CDSM Directive, TDM means any automated analytical technique aimed at analyzing text and data in digital form in order to generate information, including, but is not limited to, patterns, trends, and correlations (CDSM Directive). At the time when the exceptions were proposed (2016)

⁹ This is typically the case in scientific research, as the data on which the research is performed must be preserved both as evidence and to ensure the reproducibility of the research (Margoni & Kretschmer, 2022, p. 694).

and when the CDSM Directive was enacted (2019), TDM was understood quite differently from the auto-encoding process used for AI training. Specifically, TDM was regarded as an activity involving the analysis of vast amounts of data and/or text to extract knowledge or information (Kollár, 2022, p. 3; Moerland, 2024, p. 673; Ivanović, 2021, p. 61). It was believed that AI would facilitate data analytics; instead of manually reading and classifying vast amounts of data to draw conclusions, AI could perform TDM and extract the necessary information within minutes (Guadamuz & Cabell, 2014, p. 5). As evident, the material generated through TDM should consist of information such as patterns, trends, or correlations, rather than quasi-copyrighted content (Moerland, 2024, p. 677). This aligns with the perception that AI, when performing TDM, does not copy the author's original expression, but rather extracts information, facts, and knowledge embedded in the data and text, which are not protected (Margoni & Kretschmer, 2022, p. 698; Dermawan, 2023, p. 49). Therefore, since AI does not extract the original expression but rather information and facts, which are not protected by copyright, there can be no exclusive right of the author over TDM (Margoni & Kretschmer, 2022, p. 688). However, as discussed above, during training, generative AI extracts more than just facts, information, and knowledge; it also captures the author's own expression in sentences, drawings, or even copyrighted characters. In other words, AI mines not only the semantics of the work but also its syntax (Dornis, 2025, p. 68). Consequently, it would be incorrect to equate TDM performed in the course of training of generative AI for creating images and videos with TDM performed by research institutions or marketing organizations for the purpose of analyzing collected data and extracting information (Dornis, 2025, p. 67). This view is also reflected in the European Commission's *Study on copyright and new technologies: copyright data management and artificial intelligence* (European Commission, Directorate General for Communication, 2022, p. 205). The fact that Article 53 of the EU Artificial Intelligence Act (EU AIA) refers to Articles 3 and 4 of the CDSM Directive does not imply that TDM constitutes an exception regulating generative AI, as is often misunderstood (Szkalej, 2025, p. 311). This is because classical TDM may also be performed by AI, but it does not necessarily involve generative AI as a specific type (Dornis, 2025, p. 71). However, another view upheld by the European copyright community is that the TDM exceptions cover a part of the generative AI process, though not its entirety, specifically the crawling component. This view was also adopted by the Hamburg Regional Court in the *LAION* ruling (Dusollier *et al.*, 2025, pp. 122-123) and by the Munich Regional Court in *GEMA vs. OpenAI*. Their position is that the definition of TDM is sufficiently broad to encompass the generation of new works, as these works constitute new information.¹⁰ However, we contend that this

¹⁰ It is fair to say that Munich Regional Court did not apply these exceptions in its case because

interpretation is excessively broad for the reasons discussed above. The underlying purpose of the TDM exceptions was to permit the analysis of text and data using AI in order to acquire knowledge or useful information, and not to generate content resembling the analyzed works. Equating works of authorship with information generated from data analysis would be an oversimplification. The significance and potential impact on authors are far greater than that of generative AI, particularly considering that not only knowledge but also the author's original expression is extracted – and subsequently imitated – by AI. For these reasons, we maintain that the exceptions provided in Articles 3 and 4 of the CDSM Directive do not extend to generative AI, as applying them in this context would constitute an excessive limitation of the author's exclusive rights and would fail to satisfy the three-step test established under the Berne Convention. The most problematic aspect is the second step of the three-step test – namely, that the exception must not interfere with normal exploitation of the work.¹¹ This condition is not met if the exploitation of the work under the exception enters into economic competition with the ways in which right holders normally derive economic value from their works. While this is undoubtedly true for TDM that is provided under Articles 3 and 4 of CDSM Directive (Kollár, 2022, p. 27), it is unlikely to hold true for TDM performed in the context of generative AI training, as the resulting products – literary and artistic works – directly compete with the copyrighted content used during training.

4. Possible Solutions to the Dispute and Approaches for Regulating Generative AI

The solution of *Disney v. Midjourney*, *Getty Images v. Stability AI* in the U.S. (and the first-instance judgment in the UK case), as well as other generative AI cases lies ahead of us, and it may take several years before the final solution is reached. It remains uncertain how the courts will decide in these cases. They will first need to determine whether the TDM performed during crawling constitutes reproduction of the copyrighted material, although, as noted earlier, the High Court of England and Wales did not recognize it as such. The question of the fair use doctrine will require courts to examine whether the use of copyrighted material for AI training is transformative and whether the technical development of AI is important enough to outweigh copyright protection. Conversely, they will need to consider whether

the AI model performed memorization, which, in the court's view, could not be covered by the exceptions.

¹¹ This position is also recognized by the European Copyright Society (Dusollier, *et al.*, 2025, p. 123) and supported elsewhere in the literature (Popović, 2024, p. 47).

the economic impact of generative AI on copyrighted works is so severe that fair use cannot be justified. In this context, courts may also look to align their reasoning with European law, reflecting a broader trend of aligning the EU and the U.S. practices. They may assess whether the requirements for the exception under Article 4 CSDM Directive are met and align their approach with that of the regional courts in Hamburg and Munich. For example, Stable Diffusion provides authors with an opt-out option, which it cites as part of its defense (Sobel, 2024, p. 61).

We are of the opinion that TDM should be recognized as an exclusive right of the author. There are several reasons supporting this view. First, TDM cannot, in most cases, be equated with copying or reproduction of the work. Even when it involves some form of reproduction, the purpose is not to present the work but to train AI, which is fundamentally different from the classical notion of reproduction. Moreover, as discussed earlier, TDM in the context of generative AI goes beyond filtering information and knowledge from copyrighted content; it involves using the entirety of the copyrighted work for training, including the author's original expression (Dornis, 2025, p. 61). Hence, AI training represents a form of using original parts of an author's work, for which the author has a right to be compensated.¹² Although this constitutes a form of non-expressive use, the fact remains that AI leverages copyrighted works to create similar content that competes in the market for artistic works. Generative AI can, for a relatively small membership fee, effectively substitute works created by human authors. For all those reasons, we believe that a special right on TDM should be established. However, generative AI has proven to be highly valuable and important for technical advancement, and it is necessary to create conditions that allow its development (Živković, 2024, p. 319), even though it also brings certain negative consequences (Avramović & Jovanov, 2023, p. 163). A balance between these two important interests could be achieved by introducing a statutory license for copyrighted works. Under such system, AI companies would be allowed to use copyrighted works for training without needing the author's individual permission, provided that they pay remuneration to the copyright owner. This approach could prevent copyright owners from inflating royalties in a way that might chill AI development, while simultaneously ensuring that authors are compensated for the use of their works. This still means that some form of collective protection would likely be necessary to facilitate the collection and distribution of payments to copyright owners.

¹² The necessity of remuneration for TDM conducted in the context of generative AI has also been recognized by the European Copyright Society (Dusollier et al., 2025, p. 126).

5. Conclusion

Disney and Universal v. Midjourney represents yet another confrontation between copyright owners and generative AI companies. Unlike previous cases, this is the first instance in which such major corporations have pressed charges against an AI company, signaling that generative AI has become a significant challenge for copyright protection and copyright owners' interests. Analyzing both U.S. and EU law, it becomes clear that neither system is fully adapted to address the complexities of generative AI. U.S. law is arguably in a somewhat better position due to the flexibility of its precedent-based system and the fair use doctrine, which allows courts to tune and adjust the law to respond to generative AI development. EU law is not without potential solutions. However, in our view, Articles 3 and 4 of CDSM Directive cannot be directly applied to TDM performed for generative AI training. Nevertheless, they could serve as a starting point for developing a framework that would balance the interests of both AI developers and the creative industry. In our opinion, the most effective solution would be the introduction of a statutory license, which would protect both the economic interests of copyright owners and at the same time prevent a chilling effect on AI development – an activity that has been recognized as one of the most important public interests of our time.

References

- Apoorva, V. 2023. The copyright problem with emerging generative AI. *Journal of Intellectual Property Studies*, 7(2), pp. 69-84.
- Avramović, D. S. & Jovanov, I. D. 2023. Sudijska (ne)pristrasnost i veštačka inteligencija. *Strani pravni život*, 67(2), pp. 161-177. https://doi.org/10.56461/SPZ_23201KJ
- Bottis, M., Papadopoulos, M., Zampakolas, C. & Ganatsiou, P. 2019. Text and Data Mining in the EU 'Acquis Communautaire' Tinkering with TDM & Digital Legal Deposit. *Erasmus Law Review*, 12(2), pp. 190-208. <https://doi.org/10.5553/ELR.000140>
- Chen, S. & O'Brien, M. 2025. Disney and Universal sue AI firm Midjourney for copyright infringement. Available at: <https://apnews.com/article/disney-universal-midjourney-copyright-lawsuit-722b1b892192e7e1628f7ae5da8cc427>, 11. 6. 2025.
- Chmielewski, D. 2025. Disney, Universal sue image creator Midjourney for copyright infringement. Available at: <https://www.reuters.com/business/media-telecom/disney-universal-sue-image-creator-midjourney-copyright-infringement-2025-06-11/>, 11. 6. 2025.
- Chow, A. R. 2025. How the Disney-Midjourney Lawsuit Could Reshape the Battle Over AI and Copyright. Available at: <https://time.com/7293362/disney-universal-midjourney-lawsuit-ai/>, 11. 6. 2025.

- Culliton, B. M. 2024. The generative AI pirate? The intersection of copyrights and generative AI in literary works. *Cybaris: An Intellectual Property Law Review*, 15(3), pp. 251-283. <https://doi.org/10.4324/9781003260127-2>
- Cyphert, A. B. 2024. Generative AI, plagiarism, and copyright infringement in legal. *Minnesota Journal of Law, Science and Technology*, 25 (Symposium issue), pp. 49-66. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4938701>
- Dermawan, A. 2023. Text and data mining exceptions in the development of generative AI models: What the EU Member States could learn from the Japanese “nonenjoyment” purposes?. *The Journal of World Intellectual Property*, 27, pp. 44-68. <https://doi.org/10.1111/jwip.12285>
- Dornis, T. 2025. The Training of Generative AI Is Not Text and Data Mining. *European Intellectual Property Review*, 47(2), pp. 65-78.
- Duffy, C. 2025. Disney and Universal team up to sue AI photo generator Midjourney, claiming copyright infringement. Available at: <https://edition.cnn.com/2025/06/11/tech/disney-universal-midjourney-ai-copyright-lawsuit>, 11. 6. 2025.
- Dusollier, S. *et al.* 2025. Copyright and Generative AI: Opinion. *Journal of Intellectual Property, Information Technology and Electronic Commerce Law*, 16(1), pp. 121-127.
- Dutta, M. 2025. The Legal Landscape of Copyright in the Era of Artificial Intelligence. *Indian Journal of Law and Legal Research*, 7(2), pp. 7768-7782.
- European Commission, Directorate General for Communication, 2022. *Study on copyright and new technologies: copyright data management and artificial intelligence*. Brussels: Publications Office of the European Union.
- Garon, J. 2023. The Revolution will be Digitized: Generative AI, Synthetic Media, and the Medium of Disruption. *Ohio State Technology Law Journal*, 20(1), pp. 139-223.
- Gendron, V. 2024. A New Frontier: The Music Industry’s Struggle against Generative AI. *University of Miami Business Law Review*, 33(1), pp. 161-192.
- Guadamuz, A. & Cabell, D. 2014. Data Mining in UK Higher Education Institutions: Law and Policy. *Queen Mary Journal of Intellectual Property*, 4(1), pp. 3-29. <https://doi.org/10.4337/qmjip.2014.01.01>
- Henderson, P. Li, X., Jurafsky, D., Hashimoto, T., Lemley, M. A. & Liang, P. 2023. Foundation Models and Fair Use. *Journal of Machine Learning Research*, 24(1), pp. 1-76. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4404340>
- Ivanović, S. 2021. Autorsko pravo i pretraživanje teksta i podataka. *Zbornik radova Pravne fakulteta u Nišu*, 60(92), pp. 59-78. <https://doi.org/10.5937/zrpfno-34357>
- Knibbs, K. 2025. Disney and Universal Sue AI Company Midjourney for Copyright Infringement. Available at: <https://www.wired.com/story/disney-universal-sue-midjourney/>, 11. 6. 2025.
- Kollár, P. 2022. Mind if I Mine? A Study on the Justification and Sufficiency of Text and Data Mining Exceptions in the European Union. *SSRN Electronic Journal*, pp. 1-44. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3960570>
- Kuker, H. 2024. Inspiration Versus Infringement: Why The Right to Use Copyrighted Images for Referential Purposes by AI Should Not Be Held To Higher or

- Different Standards Currently in Effect. *SSRN Electronic Journal*, pp. 1-34. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4727896>
- LaPorta, L. 2024. Authorless AI: navigating copyright challenges of generative. *Penn Undergraduate Law Journal*, 11(1), pp. 64-88.
- Lin, P. K. 2024. Retrofitting Fair Use: Art & Generative AI after Warhol. *Santa Clara Law Review*, 64(2), pp. 467-500. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4566945>
- Lobling, L., Handschigl, C., Hofmann, K. & Schwedhelm, J. 2023. Navigating the Legal Landscape: Technical Implementation of Copyright Reservations for Text and Data Mining in the Era of AI Language Models. *Journal of Intellectual Property, Information Technology and Electronic Commerce Law*, 14(4), pp. 499-409.
- Lu, F. 2024. AI-Generated Content: Legal Challenges & Potential Reforms. *Lecture Notes in Education Psychology and Public Media*, 66(1), pp. 174-181. <https://doi.org/10.54254/2753-7048/66/2024MU0035>
- Malevé, N. 2024. Lost in Compression: Models of Authorship in Generative AI. *Media Theory*, 8(1), pp. 205-228. <https://doi.org/10.70064/mt.v8i1.1074>
- Margoni, T. & Kretschmer, M. 2022. A Deeper Look into the EU Text and Data Mining Exceptions: Harmonisation, Data Ownership, and the Future of Technology. *GRUR International*, 71(8), pp. 685-701. <https://doi.org/10.1093/grurint/ikac054>
- Mešević, I. R. 2024. Umjetna inteligencija i mediji: The New York Times Company protiv kompanija Open AI i Microsoft. In: Popović, D.V. (ed.), *Veštačka inteligencija - izazovi u poslovnom pravu*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, pp. 53-79. https://doi.org/10.51204/Internet_Dijalog_2403A
- Moerland, A. 2024. Tekst- en datamining over de grens. *Ars Aequi, Special issue*, pp. 682-681.
- Montgomery, B. 2025. Disney and Universal sue AI image creator Midjourney, alleging copyright infringement. Available at: <https://www.theguardian.com/technology/2025/jun/11/disney-universal-ai-lawsuit>, 11. 6. 2025.
- Murray, M. D. 2023. Generative AI Art: Copyright Infringement and Fair Use. *SMU Science and Technology Law Review*, 26(2), pp. 259-316. <https://doi.org/10.25172/smustr.26.2.4>
- Napitupulu, P. A., Sinaga, C. A. F. & Hasugian, A. L. P. 2023. The Implication of Generative Artificial Intelligence towards Intellectual Property Rights (Examining the Multifaceted Implications of Generative Artificial Intelligence on Intellectual Property Rights). *West Science Law and Human Rights*, 1(3), pp. 274-284. <https://doi.org/10.58812/wslhr.v1i04.330>
- Orlando, S. & Casalini, L. 2023. The inexistence of an exclusive right of Text and Data Mining (TDM) as a matter of EU copyright law. *SSRN Electronic Journal*, pp. 1-34. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4578122>
- Perišić, J. Č., 2025. Razvoj industrije veštačke inteligencije u Evropskoj uniji: izazovi i perspektive. In: Šarkić, N. (ed.), *Zbornik radova sa Savetovanja pravnika: [XXVIII Savetovanje Budvanski pravnički dani*, Budva, June 2025. Belgrade: Udruženje pravnika Srbije, pp. 613-628.
- Popović, D. V. 2024. Ograničenja autorskog i srodnih prava: prepreka ili podsticaj razvoju veštačke inteligencije. In: Popović, D. V. (ed.), *Veštačka inteligencija - izazovi u*

- poslovnom pravu*, Beograd: Univerzitet u Beogradu Pravni fakultet, pp. 33-52. https://doi.org/10.51204/Internet_Dijalog_2402A
- Radovanović, S. 2018. Otvorena nauka i autorsko pravo, s posebnim osvrtom na Predlog direktive EU o autorskom pravu na jedinstvenom digitalnom tržištu. In: Popović, D. V. (ed.), *Intelektualna svojina i internet*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, pp. 21-36. https://doi.org/10.51204/Internet_Dijalog_1802A
- Rosati, E. 2019. Copyright as an Obstacle or an Enabler: A European Perspective on Text and Data Mining and Its Role in the Development of AI Creativity. *Asia Pacific Law Review*, 27(2), pp. 198-217. <https://doi.org/10.1080/10192557.2019.1705525>
- Sag, M. 2023. Copyright Safety for Generative AI. *Houston Law Review*, 61(2), pp. 295-348. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4438593>
- Sag, M. 2024. Fairness and Fair Use in Generative AI. *Fordham Law Review*, 92(5), pp. 1887-1922.
- Senftleben, M. 2022. Compliance of National TDM Rules with International Copyright Law – An Overrated Nonissue?. *International Review of Intellectual Property and Competition Law*, 53(10), pp. 1477-1505. <https://doi.org/10.1007/s40319-022-01266-8>
- Sobel, B. L. 2024. Elements of Style: Copyright, Similarity, and Generative AI. *Harvard Journal of Law & Technology*, 38(1), pp. 49-106. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4832872>
- Szkalej, K. 2025. The Paradox of Lawful Text and Data Mining? Some Experiences from the Research Sector and Where We (Should) Go from Here. *GRUR International*, 74(4), pp. 307-319. <https://doi.org/10.1093/grurint/ikaf029>
- Toth, A. K. 2019. Algorithmic Copyright Enforcement and AI: Issues and Potential Solutions, through the Lens of Text and Data Mining. *Masaryk University Journal of Law and Technology*, 13(2), pp. 361-388. <https://doi.org/10.5817/MUJLT2019-2-9>
- Widła, B. 2025. Thou Shalt Not Conduct Research on Software? Text and Data Mining of Computer Programs in the Current EU Copyright Framework. *GRUR International*, 74(1), pp. 3-18. <https://doi.org/10.1093/grurint/ikae147>
- Živković, A. Đ., 2024. Pravni okvir zaštite računarskih programa sa posebnim osvrtom na veštačku inteligenciju „ChatGPT“. *Strani pravni život*, 68(3), pp. 317-338. https://doi.org/10.56461/SPZ_24301KJ

Legal Sources

- Directive (EU) 2019/790 of the European Parliament and of the Council of 17 April 2019 on copyright and related rights in the Digital Single Market and amending Directives 96/9/EC and 2001/29/EC. 2019. Official Journal L 130, 17 May 2019, pp. 92–125.
- Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828. 2024. Official Journal L, pp. 2024/1689, 12 July 2024.
- The Code of Law of United States of America. 2024.

Case Law

- Kneschke v. LAION, Hamburg Regional Court (Landsgericht Hamburg) of 27 September 2024, (Urteil 310 O.22723), available at <https://openjur.de/u/2495651.html> [Accessed 8 December 2025].
- Getty Images vs. Stability AI, 2025, High Court of Justice Business and Property Courts of England and Wales of 4 November 2025, Case No: IL-2023-000007, EWHC 2863 (Ch), available at <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2025/11/Getty-Images-v-Stability-AI.pdf> [Accessed 8 December 2025].
- GEMA vs OpenAI, Munich Regional Court (Landsgericht München), First Chamber, of 11 November 2025, (Urteil 42 O 14139/24), available at <https://openjur.de/u/2537592.html> [Accessed 8 December 2025].

BALANSIRANJE IZMEĐU INOVACIJA I ZAŠTITE PODATAKA O LIČNOSTI NA PRIMERU *CHATGPT-A***

Sažetak

Zaštita podataka o ličnosti u doba veštačke inteligencije veoma je intrigantna tema u domaćem pravu i pravu Evropske unije. Četbotovi, poput *ChatGPT*-a, sve češće se primenjuju čime se povećava rizik od zloupotreba i potencijalnih povreda ličnih podataka. U ovom radu definiše se pojam četbotova i sprovodi pregled Opšte uredbe o zaštiti podataka o ličnosti (GDPR). U drugom delu autorka analizira kako *ChatGPT* prikuplja, skladišti i obrađuje lične podatke, a potom se fokusira na prateće rizike inovacija i povrede do kojih može doći upotrebom *ChatGPT*-a. Potom autorka ukazuje na tehnike balansiranja kojima bi se mogao izbeći rizik povrede ličnih podataka, uz analizu GDPR-a i davanje konkretnih predloga za povećanje nivoa usklađenosti u eri digitalnih inovacija.

Cljučne reči: zaštita podataka o ličnosti, GDPR, povrede ličnih podataka, četbotovi, *ChatGPT*.

* Master pravnik, advokat, doktorand, Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd, Srbija.

E-mail: tamaratasiclawyer@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-0563-4522>

** Rad je osvojio prvu nagradu na konkursu „Dr Stefan Andonović“ za najbolji naučni rad u kategoriji mladih istraživača za 2025. godinu na temu „Pravni okvir zaštite podataka o ličnosti – balansiranje između inovacija i zaštite privatnosti“, koji su organizovali Institut za uporedno pravo Beograd, Republika Srbija, i Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Republika Srbija.

BALANCING BETWEEN INNOVATION AND DATA PROTECTION USING THE EXAMPLE OF *CHATGPT*

Summary

Personal data protection in the age of artificial intelligence is a very intriguing and new topic in domestic and EU law. The use of innovative chatbots such as *ChatGPT* is becoming increasingly common, which increases the risk of misuse and potential violations of personal data. In this paper, the author defines the concept of chatbots and conducts a review of the General Data Protection Regulation (GDPR). The second part analyzes how *ChatGPT* collects, stores, and processes personal data. The paper also focuses on the risks associated with innovations and possible violations that may occur when using *ChatGPT*. The author also points out balancing techniques that could prevent the risk of personal data breaches, with an analysis of the GDPR, and provides concrete suggestions for compliance.

Keywords: Personal Data Protection, GDPR, Personal Data Breaches, Chatbots, *ChatGPT*.

1. Uvodna razmatranja

U svetu inovacija, četbotovi su relativno novi termin koji postaje sve popularniji u globalnoj komunikaciji. Ljudi koriste četbotove u različite svrhe – za kupovinu, bankarske usluge, dostavu i zdravstvenu zaštitu. Uprkos mnogobrojnim prednostima primene, četbotovi mogu voditi bezbednosnim rizicima, usled čega je potrebno pronaći rešenja kojima se ovakvi rizici mogu izbalansirati i smanjiti.

Jedan od rizika upotrebe ovih modernih programa zasnovanih na veštačkoj inteligenciji jeste povreda ličnih podataka, te ugrožavanje jednog od osnovnih prava predviđenog čl. 1, st. 1 Opšte uredbe o zaštiti podataka o ličnosti (General Data Protection Regulation - GDPR) i čl. 4, st. 1, tač. 1 Zakona o zaštiti podataka o ličnosti - ZZPL. GDPR predviđa da je podatak o ličnosti svaki podatak koji se odnosi na fizičko lice čiji je identitet određen ili odrediv. Time je data široka definicija ličnih podataka, čime se proširuje i potencijalni opseg povreda do kojih može doći u praksi.

Upotreba novih tehnologija zasnovanih na veštačkoj inteligenciji povećava broj rizika, te je potrebno detaljno proučiti svaki od njih i dati preporuke kako bi se preventivno reagovalo u slučaju opasnosti. Imajući u vidu da moderni četbotovi

više nisu zasnovani na svojevrsnim pravilima, nego na upotrebi prirodnog jezika i mašinskog učenja, njihov način funkcionisanja i interakcije sa korisnicima potpuno se menja. Takve tehnike podrazumevaju učenje kroz konverzaciju, što povećava mogućnost povrede podataka o ličnosti.

U ovom radu, autorka će se osvrnuti na okolnosti pod kojima četbotovi mogu koristiti podatke o ličnosti, načine obrade tih podataka i potencijalne povrede do kojih može doći. Jedan od ciljeva rada jeste pravljenje detaljne studije o sigurnosnim aspektima u komunikaciji sa četbotovima i ukazivanje na probleme skladištenja tih podataka u doba digitalnih inovacija. Autorka nastoji da pruži odgovarajuće preporuke za izbegavanje povrede ličnih podataka u komunikaciji sa četbotovima i objasni na koji način se može postići balans između razvoja inovacija i zaštite podataka o ličnosti.

2. Pojam i značaj četbotova

Četbotovi ili samo botovi su aplikacije koje ulaze u interakciju sa ljudima pomoću korisničkih komandi. Interakcija se obavlja putem glasovne ili tekstualne konverzacije (Hasal *et al.*, 2021, p. 1).¹

Četbotovi su dizajnirani da funkcionišu nezavisno od ljudi, pokušavajući da razumeju upite i obezbede odgovarajuće odgovore. Moderni četbotovi istovremeno uče iz konverzacije putem mašinskog učenja kako bi obezbedili bolje odgovore u budućnosti (Hasal *et al.*, 2021, p. 1).²

Velike tehnološke kompanije, kao što su *Google*, *Mete* i *IBM*, doprinele su razvoju četbotova istraživanjima u istom pravcu. To je bilo moguće s obzirom na to da ove kompanije imaju pristup ogromnim setovima podataka na kojima se ovi programi mogu trenirati. Neki od najpopularnijih četbotova u današnje vreme su *Siri*³ kompanije *Apple*, *Cortana* korporacije *Microsoft* i *Alexa* (proizvod firme *Amazon*).⁴

¹ Prvi primer četbota evidentiran je još 1966. godine kada je Joseph Weizenbaum napravio kompjuterski program koji je pokazivao mogućnosti komunikacije između čoveka i kompjutera primenom prirodnog jezika (Hasal *et al.*, 2021, p. 1).

² Četbotovi su i adekvatna sredstva za poboljšanje korisničkog iskustva, te se prepoznaje i veća spremnost za njihovu upotrebu, kao i benefiti poput neprekidno dostupne korisničke podrške, personalizovane interakcije i odsustva čekanja. Osim toga, značajni su i za kompanije s obzirom na to da mnogi procesi mogu da se automatizuju, a zaposleni sačuvaju za kompleksnije zadatke.

³ U teoriji je prisutan stav da konverzijski četbot *Siri* nije stvoren da oponaša ljudsku inteligenciju i time bolje razume kognitivne procese. Uistinu, *Siri* koristi baze podataka zasnovane na prirodnom jeziku, ali sama aplikacija ima više zajedničkih elemenata sa tradicionalnom oblasti informacionih tehnologija nego sa teorijom kognitivnih sistema za traženje informacija (Cecconi, 2023, p. 2).

⁴ Navedeni primeri četbotova funkcionišu po sistemu otvorenih modela koji mogu da učestvuju u bilo kojoj konverzaciji i da razumeju tekst i govor. Tako korisnici mogu zatražiti od

Predmet ovog rada je *ChatGPT*, popularan četbot koji pripada kategoriji konverzacijske tehnologije koja trenutno doživljava veliku ekspanziju u društvu i organizacijama (Sen, Uygun & Erden, 2023, p. 370).⁵

Četbotovi koriste veliki broj baza podataka i čak uče iz tih podataka, što može dovesti do bezbednosnih problema jer korisnici ne znaju kako se njihovi osetljivi podaci obrađuju, dele i skladište. Dodatni problem je činjenica da je Evropska unija više okrenuta ka potrebi regulacije veštačke inteligencije, a manje ka inovaciji, što je potencijalan problem za tržište gde većina najuspešnijih kompanija u ovoj oblasti dolazi iz Amerike i Kine (Mathis & Tor, 2022, p. 177).

Evropski parlament je nedavno usvojio Uredbu o veštačkoj inteligenciji (Artificial Intelligence Act - AI Act). Uredba je stupila na snagu 1. avgusta 2024. godine, sa ciljem da promoviše odgovoran razvoj u oblasti veštačke inteligencije. Ovim dokumentom nastoji se da se obezbede jasne instrukcije i zahtevi koji se tiču primene nove tehnologije, čime se smanjuju rizik i finansijska opterećenja za poslovni sektor. Uredba pominje četbotove samo na jednom mestu, naglašavajući njihovu ulogu kao posrednika u pružanju usluga, a u okviru sistema veštačke inteligencije.⁶

AI Act dalje naglašava obavezu subjekata koji uvode sisteme veštačke inteligencije da detektuju i otklone rizike do kojih može doći širenjem sadržaja koji je generisan putem veštačke inteligencije. Ovde se posebno naglašavaju rizik i negativni efekti na demokratske procese, izbore i opšte dezinformisanje (AI Act, čl. 120). Veliki četbotovi, poput *ChatGPT*-a, već su započeli proces usklađivanja sa Uredbom (A Primer on the EU AI Act, 2024, p. 1), što je njihova obaveza u svetlu uspostavljanja ravnoteže između inovacija i zaštite podataka korisnika.

U pozitivnom pravu Srbije još uvek se čeka na usvajanje Zakona o veštačkoj inteligenciji, čime bi se postigla harmonizacija sa pravom Evropske unije. U međuvremenu, Vlada Republike Srbije je usvojila Etičke smernice za razvoj, primenu i upotrebu pouzdane i odgovorne veštačke inteligencije (Vlada Republike Srbije, 2023, pp. 1-41). Osnov za donošenje ovog dokumenta nalazi se u Strategiji razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020–2025. (Vlada Republike Srbije, 2019, pp. 1-61), a jedan od ciljeva je etička i bezbedna primena veštačke

četbotova da im kontrolišu kućne uređaje, reprodukuju muziku, upravljaju imejl listom i kalendarima, obavljaju mnoge druge zadatke, i tako spoznati prednosti ovih inovativnih modela.

⁵ Mnogi autori govore o potrebi stvaranja inovativne teorije imajući u vidu mogućnosti *ChatGPT*-a da generiše nove ideje i kreativna rešenja, a što je ključ njegove korisnosti (Sen, Uygun & Erden, 2023, p. 372).

⁶ Na osnovu Uredbe, sistemi veštačke inteligencije mogu se upotrebljavati za pružanje internet pretraga, posebno u meri u kojoj sistem, kao što je internet četbot, u načelu pretražuje sve internet stranice, zatim uključuje rezultate u svoje postojeće znanje i upotrebljava nadopunjeno znanje kako bi generisao jedan izlazni rezultat koji objedinjuje različite izvore informacija (AI Act, čl. 119).

inteligencije. U međuvremenu, usvojena je i Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2025–2030, koja pominje značaj i rasprostranjenost *ChatGPT*-a kao sistema generativne veštačke inteligencije koji se upotrebljava u svakodnevnom životu (Vlada Republike Srbije, 2025, pp. 1-61).⁷

Treba uzeti u obzir činjenicu da domaća regulativa još uvek nije potpuno revidirana, čime bi se omogućila bezbedna i olakšana primena veštačke inteligencije. To se posebno odnosi na pravila upravnog postupka koje je potrebno inovirati, kako bi se stvorio osnov za korišćenje veštačke inteligencije (Andonović, 2020, p. 151).

3. Način prikupljanja, upravljanja i skladištenja podataka korisnika putem *ChatGPT*-a

Da bismo mogli da razumemo bezbednosne probleme i rizike u pogledu zaštite podataka o ličnosti, najpre je potrebno analizirati na koji način ovi modeli koriste i skladište podatke. *ChatGPT* prikuplja podatke korisnika u različitim fazama interakcije, što je definisano u politici privatnosti same kompanije. Najpre, to uključuje lične podatke koje obezbeđuje korisnik, poput informacija o nalogu, sadržaj koji korisnik unese u pretraživač, informacije podeljene mejlom ili na društvenim mrežama i podatke prikupljene u istraživanjima.

Sledeća grupa informacija koje *ChatGPT* prikuplja jesu podaci koji proizlaze iz upotrebe samih usluga kompanije.⁸ Naposletku, *ChatGPT* prikuplja informacije putem trećih izvora, uključujući pouzdane i bezbednosne partnere, kojima pomaže pri zaštiti protiv prevare, zloupotreba i drugih bezbednosnih pretnji.

Kada je u pitanju skladištenje, *ChatGPT* zadržava lične podatke korisnika samo onoliko koliko je potrebno radi pružanja usluga ili u druge legitimne poslovne svrhe kao što su rešavanje sporova, bezbednosni razlozi ili poštovanje zakonskih obaveza.⁹ *ChatGPT* takođe ističe da korisnici mogu imati određena prava u vezi sa ličnim podacima, a u zavisnosti od domaće jurisdikcije.¹⁰

⁷ U Strategiji se takođe ističe da, uprkos svim koristima do kojih može doći u oblasti veštačke inteligencije, postoje i prateći izazovi koje je neophodno sagledati i uzeti u obzir u daljem planu razvoja. Jedno od delikatnih pitanja jeste i zaštita podataka o ličnosti i kako sprečiti zloupotrebu ovih tehnologija i obezbediti uslove za zaštitu privatnosti podataka (Vlada Republike Srbije, 2019, p. 7).

⁸ Kada korisnik poseti sajt, kompanija prikuplja podatke koje njen pretraživač automatski šalje (*log data*), informacije o načinu upotrebe usluga, tip sadržaja koji korisnik posećuje i radnje koje preduzima s tim u vezi (*usage data*), podatke o korišćenom uređaju, lokaciji i kolačiće.

⁹ Vremenski period čuvanja ličnih podataka zavisiće od brojnih faktora kao što su svrha obrade podataka, količina, priroda i osetljivost informacija, potencijalni rizik od štete usled neovlašćene upotrebe ili otkrivanja, ili obavezujući pravni zahtev.

¹⁰ Taksativno su nabrojana sledeća prava korisnika: pristup ličnim podacima i informacijama

Sumirajući načine obrade, prikupljanja i skladištenja podataka od strane *ChatGPT*-a, može se zaključiti da se kompanija pridržava osnovnih načela iz čl. 5 GDPR-a. Pod tim podrazumevamo načela zakonitosti, svrsishodnosti, minimizaciju podataka, tačnosti, ograničenje čuvanja, integriteta i odgovornosti za postupanje. Ista načela predviđena su i čl. 5 ZZPL-a.

GDPR u čl. 5, st. 2 predviđa da se podaci o ličnosti mogu prikupljati u svrhe koje su konkretno određene, izričite, opravdane i zakonite i dalje se oni ne mogu obrađivati na način koji nije u skladu sa tim svrhama. Imajući u vidu prethodno navedeno, način na koji *ChatGPT* prikuplja i obrađuje lične podatke može se okarakterisati kao opravdan i zakonit,¹¹ ili se bar može reći da usklađenost poslovanja ovog četbota egzistira „na papiru“. Da li se kompanija pridržava ovih načela, pitanje je u svakom pojedinačnom slučaju. Ovo stoga što je politika privatnosti kompanije podložna promenama te nije jasno da li se *ChatGPT* u potpunosti pridržava pojedinih načela, poput svrsishodnosti (Naghiyev, 2024, p. 9).

Kada je u pitanju vremenski rok skladištenja podataka, autorka smatra da su osnovi čuvanja opravdani i da kompanija legitimno određuje faktore od kojih zavisi rok čuvanja ličnih podataka. To upućuje na usklađenost sa načelom „ograničenja čuvanja“, a na osnovu kog se podaci o ličnosti moraju čuvati u obliku koji omogućava identifikaciju lica samo u roku koji je neophodan za ostvarivanje svrhe obrade (GDPR, čl. 5, st. 1).¹² Jasno je da GDPR sprečava *ChatGPT* da pohranjuje lične podatke korisnika duže nego što je to potrebno. S druge strane, produženo skladištenje tih podataka u javnom interesu bilo bi moguće, na primer u slučaju da je reč o podacima koji su bitni za otkrivanje teških krivičnih dela protiv javne bezbednosti (Krivični zakonik RS, 2005, čl. 322-354).

Proizvođači četbotova prepoznaju potrebu usklađivanja sa propisima GDPR-a. Tako su mnoge kompanije omogućile funkcije poput „zahtevaj lične podatke“, „obriši lične podatke“ ili „izmeni lične podatke“. *ChatGPT* ne zaostaje za ovim trendovima, te kompanija omogućava korisnicima da izbrišu svoje podatke u interfejsu ili da podnesu zahtev za brisanje naloga, što će operator sprovesti u roku od 30 dana (How to delete your account, n.d.).

o tome kako se obrađuju; brisanje ličnih podataka iz evidencije; ažuriranje ili ispravka ličnih podataka; prenošenje ličnih podataka trećoj strani; ograničenje načina na koji se obrađuju lični podaci; povlačenje saglasnosti za obradu podataka; osporavanje načina obrade ličnih podataka i podnošenje žalbe nacionalnom organu za zaštitu podataka.

¹¹ Postavlja se pitanje šta se podrazumeva pod principom zakonitosti i kada prikupljanje podataka ispunjava te svrhe. Čini se da je legitimnost slična društvenom interesu budući da se ove dve sfere umnogome preklapaju. Postojanje društvenog interesa u velikom broju slučajeva je i uslov za obrađivanje podataka o ličnosti na legitiman (zakonit) način (Milić, 2020, p. 50).

¹² Ipak, prekoracanje ovog pravila je moguće ako se skladištenje podataka vrši u javnom interesu, u svrhe naučnog i istorijskog istraživanja, arhivske ili statističke svrhe. U tom slučaju organizacija bi morala da obezbedi odgovarajuće tehničke mere radi zaštite ličnih podataka.

Ovde treba naglasiti da *ChatGPT* ne briše podatke (upite) automatski nakon 30 dana, već je potrebno podneti poseban zahtev da se podaci obrišu kako bi rok od 30 dana počeo da teče. Čini se da je kompanija ovde nedovoljno transparentna, te podaci lako mogu biti predmet povrede ukoliko neko upadne u korisnički nalog, a informacije nisu uklonjene zbog neadekvatne informisanosti korisnika.

Čini se da bi kompanija mogla da preduzme odgovarajuće mere u cilju informisanja korisnika o svojoj praksi. Korisno bi bilo, na primer, da *ChatGPT* posle svakog završenog upita upozori korisnike da će njihova pitanja i uneti dokumenti biti pohranjeni, te da im omogući da ih obrišu jednim klikom. To bi se moglo postići jednostavnim *pop-up* obaveštenjem pre nego što korisnik napusti interfejs programa.

Kada su u pitanju prava korisnika u vezi sa ličnim podacima, *ChatGPT* je uskladio politiku privatnosti sa pravima korisnika predviđenim u čl. 15 GDPR-a i omogućio korisnicima da ostvare svoja prava u skladu sa propisima predviđenim nacionalnim zakonodavstvom.

4. Načini povrede ličnih podataka i rizici upotrebe *ChatGPT*-a

Veliki jezički modeli (*Large Language Models - LLM*) poput *ChatGPT*-a proizvode tekst na osnovu obimnog treninga, što može dovesti do rizika po lične podatke, posebno ako generiše odgovore koji otkrivaju osetljive informacije. Imajući u vidu da korisnici sve više upotrebljavaju četbotove u procesu odlučivanja, rizik njihove upotrebe se povećava (Zarifis *et al.*, 2024, p. 78).

U ovom delu rada analiziraju se neki od uobičajenih problema koji se odnose na privatnost podataka i njihovo eventualno „curenje“ do čega može doći usled primene *ChatGPT*-a u eri digitalnih inovacija:¹³

1. **Nenamerno deljenje osetljivih informacija.** Ovo se dešava kada korisnik nesvesno deli lične ili osetljive podatke sa sistemom. Na primer korisnik bi mogao deliti informacije o svojoj kreditnoj kartici, pouzdajući se u sigurnost programa. Dok modeli kao što je *ChatGPT* nemaju mogućnost pohranjivanja ove informacije, budući da sistem skladišti informacije samo privremeno, do 30 dana, podaci bi potencijalno mogli biti presretnuti tokom prenosa ako komunikacioni kanal nije bezbedan.
2. **Curenje podataka kroz izlaze modela.** Iako *ChatGPT* ne zna specifičnosti podataka na kojima je obučan, ponekad može da generiše odgovore koji izgledaju kao

¹³ Povreda privatnosti i bezbednosti podataka narušava reputaciju i korisnost sistema veštačke inteligencije i može dovesti do toga da korisnici izgube poverenje u njih (Choudhury & Shamszare, 2023, p. 6).

da se pozivaju na određene podatke ili otkrivaju osjetljive informacije. Međutim, ovi odgovori se generišu na osnovu obrazaca naučenih tokom obuke i ne odražavaju pristup bilo kakvim poverljivim bazama podataka. Program bi mogao da „halucinira“ specifične, osjetljive detalje u odgovorima.¹⁴ Izgleda da veštačka inteligencija nije nepristrasna, mada se ljudi retko osvrću i na moguće negativne strane njene upotrebe (Avramović & Jovanov, 2023, p. 163).

- 3. Neprijateljski napadi.** Ovi napadi uključuju zlonamerne aktere koji pokušavaju da manipulišu ili prevare sistem da se ponaša na određeni način, obično u štetne svrhe. Na primer, napadač bi mogao uneti u sistem pažljivo izrađene podatke dizajnirane da ga prevare kako bi program generisao štetan sadržaj. Neki od sajber bezbednosnih napada na *ChatGPT* uključuju napade izbegavanja, trojanske napade i slično (Sebastian, 2023, p. 6).

Ako analiziramo navedene načine povrede ličnih podataka korisnika, možemo videti da je samo prvi – nenamerno deljenje osjetljivih informacija – radnja „nesvesne“ prirode, dok su ostale radnje povezane sa spoljnim rizicima kada se kao napadač javlja treće lice.

Ovde se postavlja pitanje bezbednosti *ChatGPT*-a, odnosno da li je sistem dovoljno bezbedan od potencijalnih rizika, te da li se može odbraniti u slučaju napada. Sistemske ranjivosti su slabosti koje napadač može iskoristiti da bi izvršio neovlašćene radnje unutar računarskog sistema. Sistem je ranjiv kada ima slabo kodiranje, nedostaju mu aktuelni drajveri na hardverskoj strani ili ima slab zaštitni zid.

U GDPR-u se navodi da svaka tehnologija koja koristi lične podatke korisnika mora da održava strogu bezbednost kako ne bi došlo do zlonamerne aktivnosti koja dovodi do povrede ličnih podataka. Svaki inovativni sistem ili softver mora osigurati alternativne opcije ako dođe do slučajnog ili nezakonitog uništavanja ličnih podataka, neovlašćenog otkrivanja ličnih podataka i njihovog prenosa. Stoga svaki četbot mora da ima „odgovarajuće mere zaštite“ da bi izbegao bezbednosne izazove zasnovane na šifrovanju, a u skladu sa čl. 89 GDPR-a. Ovo je tipičan primer kako Uredba, zahtevajući visok nivo bezbednosti modela, želi da izbalansira uticaj četbotova na zaštitu podataka o ličnosti.¹⁵

Pitanje je šta se dešava u međuvremenu, te da li kompanija transparentno obaveštava korisnike kako su tretirani njihovi podaci uneti tog dana ili u vremenskom periodu koji se podudara sa napadom na servis. Činjenica je da korisnici imaju

¹⁴ Međutim, model ne daje osjetljive odgovore, tj. podatke iz stvarnog sveta koje je naučio tokom treninga – on pravi stvari na osnovu obrazaca koje je naučio (Alkaissi & McFarlane, 2023, p. 3).

¹⁵ Često smo svedoci da dolazi do pada velikih sistema kao što su Mete, Instagram, X, te ni *ChatGPT* nije izuzet iz ove prakse. Tako je i *ChatGPT* iskusio pad sistema kada je iscurio veliki broj podataka, te su se upiti pojedinih korisnika pojavljivali u interfejsu drugih (March 20 ChatGPT outage: Here's what happened, 2023, p. 1).

malo koristi od saopštenja, te je potrebno preduzeti konkretne zaštitne mere. To podrazumeva preduzimanje mera tehničke zaštite i testiranje ranjivosti sistema na potencijalne neprijateljske napade. Testiranjem bezbednosti sistema lako bi se mogle uočiti ranjivosti i reagovalo bi se preventivno da do ovakvih rizika ne dođe.

Kada je u pitanju sigurnost *ChatGPT*-a, kompanija je tačno precizirala nivo bezbednosti korisnika u politici privatnosti. Prema zvaničnom tekstu, kompanija primenjuje komercijalno razumne tehničke, administrativne i organizacione mere u cilju zaštite ličnih podataka od gubitka, zloupotrebe i neovlašćenog pristupa, otkrivanja, izmene ili uništenja. Međutim, ističe se da nijedan prenos putem interneta ili elektronske pošte nikada nije potpuno bezbedan ili bez grešaka, te je potrebna posebna pažnja pri odlučivanju koje informacije korisnici pružaju modelu.¹⁶

ChatGPT takođe navodi da nije odgovoran za zaobilaženje postavki privatnosti ili bezbednosnih mera sadržanih u servisu ili veb lokacijama trećih strana. Postavlja se pitanje da li je time kompanija OpenAI, koja stoji iza *ChatGPT*-a, u potpunosti ograničila svoju odgovornost od mogućih povreda do kojih može doći nesvesnim unosom podataka od strane korisnika i prebacila je na treća lica (fizička lica ili odgovorna lica u pravnom licu), insistirajući na posebnoj pažnji.

Uzmimo fiktivni primer zaposlenog koji unese lične podatke klijenta u *ChatGPT*, a dođe do curenja podataka usled čega oni postanu dostupni trećim licima. Pitanje odgovornosti usled unosa ovih podataka zavisiće od okolnosti svakog slučaja. Ukoliko je *ChatGPT* preduzeo mere predostrožnosti, uključujući nivo bezbednosti sistema da do curenja ne dođe, te se pridržavao odredaba GDPR-a, teret dokazivanja bio bi na suprotnoj strani (na licu koje je unelo podatke). Time se otvara pitanje odgovornosti zaposlenog koji je uneo te podatke u sistem, te odgovornosti kompanije čija je obaveza da edukuje zaposlenog u vezi sa upotrebom generativnih modela.¹⁷

Kada su u pitanju domaći propisi, na potencijalni slučaj povrede primenjuje se čl. 170, st. 1 Zakona o obligacionim odnosima, kojim je predviđeno da za štetu koju zaposleni u radu ili u vezi sa radom prouzrokuje trećem licu odgovara preduzeće u kome je zaposleni radio u trenutku prouzrokovanja štete, osim ako dokaže

¹⁶ Ovde treba imati u vidu da *ChatGPT* i slični programi prave greške i da oni nisu savršeni pa je jasna suzdržanost kompanije u pogledu davanja bilo kakvih garancija bezbednosti. Jasno je da rad četbotova i stvaranje nesumnjivo falsifikovanog sadržaja (*Deep Fake*) od strane algoritma može uticati na sposobnost pojedinca da izgradi stavove na pouzdanim informacijama. Na taj način se njima manipuliše i ugrožava pravo da budu informisani kako bi učestvovali u procesima demokratskog odlučivanja (Gasmi & Prlja, 2021, p. 326).

¹⁷ Ukoliko je kompanija unela jasnu odredbu u ugovor o radu kojom se zabranjuje upotreba digitalne tehnologije i sistema veštačke inteligencije u vezi sa radom, odgovornost usled curenja podataka biće na zaposlenom. U ovom slučaju kompanija bi takođe mogla biti solidarno odgovorna sa zaposlenim, a u zavisnosti od ugovornih odredaba i okolnosti svakog slučaja.

da je zaposleni u datim okolnostima postupao onako kako je trebalo. Međutim, oštećenik (kompanija) ima pravo zahtevati naknadu štete i neposredno od radnika ako je štetu prouzrokovao namerno (ZOO, čl. 170, st. 2). Ova odredba je u skladu sa načelom ravnopravnosti (ZOO, čl. 11) dveju strana u obligacionom odnosu, te načelom savesnosti i poštenja (ZOO, čl. 12) kojeg bi se obe strane morale pridržavati.

5. Izbegavanje rizika i mere jačanja zaštite podataka o ličnosti

Kao što smo videli, povrede ličnih podataka usled upotrebe *ChatGPT*-a su moguće, te je potrebno razmišljati o prevenciji kako bi se izbegle ozbiljne povrede u praksi. Mogući načini otklanjanja i balansiranje takvih rizika, a primenom odgovarajućih mera zaštite, jesu:

1. **Anonimizacija i agregacija podataka.** Anonimizacija je metod zaštite podataka gde se informacije za ličnu identifikaciju zamenjuju veštačkim identifikatorima. Značajno je razlikovati anonimizaciju podataka od pseudonimizacije, jer kada se podaci anonimiziraju, oni više ne predstavljaju lične podatke, pa prestaje potreba za njihovom zaštitom (Andonović, 2019, p. 311).¹⁸
2. **Ograničavanje brzine i blokiranje automatizovanih upita.** Ograničavanje brzine uključuje ograničavanje broja zahteva koje korisnik može uputiti sistemu u određenom vremenskom periodu. Blokiranje automatizovanih upita je još jedna mera koja može biti implementirana da zaštiti sistem od automatizovanih napada ili zloupotreba (Sebastian, 2023, p. 9).

Jedan od najlakših načina za zaštitu podataka korisnika jeste prethodno navedena anonimizacija podataka. *ChatGPT* bi morao da razmišlja o davanju preporuka korisnicima ili prikazivanju svojevrsnog *disclaimer*-a koji bi korisnicima savetovao da zaštite lične podatke anonimizacijom pre njihovog deljenja sa botom. Time bi se znatno smanjila mogućnost povrede ličnih podataka kroz podizanje svesti korisnika. Sličan sistem mogla bi da implementira i sama kompanija putem softvera koji bi automatski detektovao lične podatke i aktivirao proces anonimizacije.

Potreba redovnog nadzora nad *ChatGPT*-om je jasna kada se uzmu u obzir ozbiljni propusti koje je kompanija učinila u svom poslovanju. Jedan od spornih slučajeva je registrovan u Italiji, kada je nacionalni organ za zaštitu podataka našao da je kompanija prekršila pravila koja se tiču zaštite podataka. Istraga je utvrdila kršenja odredbi sadržanih u GDPR-u, a koje se tiču masovnog prikupljanja podataka korisnika koji se zatim koriste za obuku algoritma. Kompanija se branila da

¹⁸ Agregacija, s druge strane, uključuje kombinovanje podataka na način na koji rezultirajući skup podataka ne sadrži lične informacije (Puranjay Savar, 2023, p. 437).

aktivno radi na smanjenju ličnih podataka u obuci sistema, koji odbija zahteve za privatne ili osetljive informacije (Rahman-Jones, 2024, p. 1).¹⁹

Iz primera Italije jasno se može videti da *OpenAI* ponekad krši načelo minimizacije te prikuplja više podataka nego što je to potrebno da bi se sistem trenirao. Ovaj sporan slučaj i zabrana mogli su se izbeći da je *ChatGPT* u početku koristio samo neophodne podatke za obuku algoritma, te adekvatno informisao korisnike i državne organe o svojoj praksi.

Sličan primer je registrovan u Holandiji, gde je radnik medicinske ordinacije uneo medicinske podatke o pacijentu u četbot suprotno uputstvima svog poslodavca, te primer telekomunikacione kompanije čiji je zaposleni uneo u četbot datoteku sa podacima kupaca, uključujući njihove adrese (Nauwelaerts, 2024, p. 1).²⁰

U ovom slučaju, do same povrede ne bi došlo da je sam četbot automatski anonimizirao unete podatke i preventivno reagovao sa ciljem zaštite ličnih podataka. To ukazuje na tehnički nedostatak sistema i na potrebu razvoja algoritma koji bi ovakve podatke detektovao i maskirao, čime se ne bi ni aktivirao problem odgovornosti nesavesnog korisnika koji unosi lične podatke.

U sferi sve većeg prelaska na automatizovana rešenja i novu tehnologiju, mogu se očekivati daleko veće povrede ličnih podataka koje bi mogle dovesti do ozbiljnih rizika.²¹ Zbog toga je potrebna posebna edukacija zaposlenih o rizicima koje nosi *ChatGPT* i kako izbalansirati upotrebu programa sa zaštitom podataka u praksi.

6. *ChatGPT* i nivo usklađenosti sa GDPR-om

Imajući u vidu da četbotovi imaju pristup sve većem broju podataka, za analizu mehanizama zaštite od posebnog značaja je GDPR, kojim se predviđa pravo na privatnost i slobodu zaštite ličnih podataka od zlonamernih povreda. Zlonamerno korišćenje obuhvata neregulisano skladištenje podataka, autentifikaciju, autorizaciju i šifrovanje bez dozvole korisnika.

¹⁹ Italija je bila prva zapadna zemlja koja je blokirala *ChatGPT*, u martu 2023. godine, usled zabrinutosti za privatnost podataka. *ChatGPT* je ponovo uspostavljen oko četiri nedelje kasnije, nakon što je navedeno da je uspešno „rešio ili razjasnio“ pitanja koja je pokrenuo nacionalni organ.

²⁰ Iako se ne navodi da li je to bio *ChatGPT*, izvesno je da je ovo još jedan primer neopreznog korisnika koji nije svestan rizika koji četbotovi donose. Moguće je da se korisnik potpuno pouzda u bezbednost takvog sistema, a do curenja informacija dođe zbog toga što je neki podatak unesen, a sistem je bio u fazi ranjivosti ili nije imao adekvatne zaštitne mere.

²¹ Tipičan primer su osiguravajuća društva koja, s obzirom na prirodu svog posla, prikupljaju sve podatke koji bi se mogli podvesti pod kategoriju ličnih. Osiguravajuća društva te podatke moraju da obrađuju kako bi vršila svoju delatnost (Tošić & Novaković, 2020, p. 95).

GDPR se primenjuje samo na kompanije sa sedištem u EU ili u slučaju kada se obrađuju lični podaci građana EU. *ChatGPT* mora biti usklađen sa odredbama Uredbe i kompanija to jasno navodi u sekciji „Sigurnost i privatnost“.²² *ChatGPT* ostavlja slobodu korisnicima da ostvare svoja prava u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom, ali je pitanje koliko je ova oblast regulisana u pojedinim državama, te vrlo često može doći do nastanka pravnih praznina i narušavanja pravne sigurnosti.

GDPR u čl. 4 definiše „lične podatke“ kao svaku informaciju koja se odnosi na fizičko lice čiji je identitet određen ili odrediv, neposredno ili posredno, posebno na osnovu oznake identiteta kao što su ime i identifikacioni broj, podataka o lokaciji, identifikatora u elektronskim komunikacionim mrežama ili jednog, odnosno više obeležja fizičkog, fiziološkog, genetskog, mentalnog, ekonomskog, kulturnog i društvenog identiteta fizičkog lica. Na osnovu ovakve definicije jasno je da do povrede ličnih podataka može doći u mnogim slučajevima. Međutim, postavlja se pitanje kako *ChatGPT* može da preduzme odgovarajuće mere kojima bi omogućavao neutralne odgovore jer korisnik, kao običan laik, nikad ne može biti dovoljno pažljiv da predvidi šta se sve podrazumeva pod ličnim podatkom. Čini se da bi *ChatGPT* ovde mogao da se stara o većoj usklađenosti putem testiranja odgovora, a potom i njihove evaluacije, nastojeći da balansira između svog inovativnog algoritma i zaštite podataka.

GDPR definiše principe i zakonske osnove za obradu ličnih podataka i precizira pravo na transparentnost u obradi podataka, minimiziranje podataka, ograničenje svrhe, ograničenje skladištenja i preuzimanje, promenu i uklanjanje svih podataka korisnika. Pitanje je koliko su korisnici svesni ove mogućnosti, jer su takva prava uglavnom nevidljiva na prvi pogled, te je često potrebno kontaktirati korisničku podršku radi njihovog korišćenja. To ukazuje da bi kompanija morala da poveća nivo transparentnosti, omogućavajući korisnicima da budu svesni svojih prava i načina na koje ih mogu ostvariti.

Kada je u pitanju načelo minimizacije, *ChatGPT* bi trebalo da implementira napredni nivo zaštite. To se može postići razvojem algoritma koji bi analizom svih podataka izdvojio samo relevantne informacije, isključujući obradu ličnih podataka, posebno u procesu treninga (Goldsteen *et al.*, 2022, p. 477).²³

²² Kompanija takođe navodi usklađenost sa pozitivnim propisima CCPA (California Consumer Privacy Act), zakonom koji se u Sjedinjenim Državama odnosi na podatke i privatnost stanovnika Savezne Države Kalifornije.

²³ Postoje autori koji ukazuju da je pravo na brisanje u smislu GDPR-a praktično nemoguće ostvariti, jer podaci samim unosom postaju predmet treninga modela i učenja *ChatGPT*-a (Villarronga, Kieseberg, & Li, 2018, p. 306). Ovakvo gledište je naizgled ispravno jer kompanija ne preduzima konkretne mere kako bi upozorila korisnike da će njihovi unosi biti predmet treninga algoritma. Čini se da bi *ChatGPT* ovde mogao da aktivira dodatnu notifikaciju koja bi informisala korisnike o ovoj praksi pre nego što kreiraju nalog.

Kada je u pitanju proces treniranja *ChatGPT*-a, kompanija omogućava korisnicima da isključe opciju kojom se svaki upit korisnika upotrebljava za treniranje sistema. Time se korisniku omogućava da ograniči kompaniju u pogledu načina korišćenja podataka (Data Controls FAQ, n.d.). Jasno je da korisnici možda nisu svesni ove mogućnosti, pa sve dok oni ne isključe tu opciju, *ChatGPT* će koristiti sve unose u cilju treninga modela.²⁴

GDPR u čl. 9 takođe predviđa zaštitu podataka o etničkom poreklu i seksualnoj orijentaciji fizičkih lica. Postavlja se pitanje da li je *ChatGPT* u mogućnosti da zaštiti takve podatke u komunikaciji sa korisnikom, što je teško verovati. Potencijalno rešenje u tom slučaju bilo bi generisanje konzistentnih odgovora na upite koji su jezički isti (Sebastian, 2023, p. 9). Ovo rešenje je, međutim, u suprotnosti sa odredbom čl. 22 GDPR-a kojim se predviđa da lice na koje se podaci odnose ima pravo da se na njega ne primenjuje odluka doneta isključivo na osnovu automatizovane obrade, uključujući i profilisanje, ako se tom odlukom proizvode pravne posledice po to lice ili ta odluka značajno utiče na njegov položaj. Čini se da bi kompanija u ovakvim situacijama mogla da unapredi svoj algoritam detekcije ovakvih upita i da odbije davanje odgovora na njih, kako bi se omogućila zaštita osetljivih podataka.

Primetno je da četbotovi ne informišu korisnike o automatizovanom donošenju pojedinačnih odluka. To je u suprotnosti sa čl. 13 GDPR-a koji predviđa da rukovalac (obrađivač) mora obavestiti korisnike o postojanju automatskih sistema.²⁵

Odredbe ZZPL-a²⁶ su slične GDPR-u, a od posebnog značaja je činjenica da se Zakon ne primenjuje na podatke koji su dostupni svakome i koji su objavljeni u javnim glasilima, kao i na podatke koje je neko lice, sposobno da se stara o sebi, samo o sebi negde objavilo.²⁷ ZZPL takođe u čl. 4, tač. 13 štiti pojedince od povreda

²⁴ Ovde se takođe nameće pomenuto rešenje time što bi kompanija dala mogućnost korisnicima da isključe opciju prilikom kreiranja naloga. Neki autori takođe ukazuju na surovu realnost kršenja prava na informisanje i davanje pristanka korisnika još u najranijoj fazi istraživanja četbotova (Xiongbiao, 2024, p. 4). Izvesno je da se takvom praksom negira sama priroda pristanka za obradu ličnih podataka za koji se može reći da je jednostrani, kauzalni, dobroćini ili teretni, neformalni, *inter vivos* i komutativni pravni posao kojim davalac pristanka daje ovlašćenje rukovaocu ili obrađivaču da mogu obrađivati određene vrste njegovih podataka u tačno određene svrhe (Andonović, 2024, p. 109).

²⁵ Međutim, obrađivač nije u obavezi da obavesti lice o pravu da ne bude podvrgnuto automatskom donošenju odluka. Čini se da je ovo još jedna mogućnost za *ChatGPT* da potencijalno ugrozi podatke korisnika, te je u tom smislu potrebno veće balansiranje.

²⁶ Naše pozitivno pravo preuzima osnovna načela zaštite podataka kao i samu definiciju ličnih podataka. Interesantno je da je prvobitan Model zakona o zaštiti podataka o ličnosti iz 2006. godine, imao sličnu definiciju, ali je imao dodatak kojim se tražilo da je „identitet određen ili se bez znatnog utroška vremena ili sredstava može odrediti“ (Gajin, Resanović & Vodinić, 2026, čl. 3, st. 1).

²⁷ Iz ove odredbe jasno je da je zakon nemoguće primeniti na zaštitu korisnika društvenih

ličnih podataka, kao i u slučajevima nezakonitog uništenja, gubitka, izmene ili neovlašćenog otkrivanja.²⁸

Često se zaboravlja da podaci o ličnosti uživaju više nivoa zaštite. Tu obuhvataju ustavnopravnu, upravnu, građanskopravnu i krivičnopravnu zaštitu (Đukić, 2017, p. 51). Kako ističe Kovačević (2023, p. 303), zaštita ličnih podataka često ima i širi okvir, koji prevazilazi privatnost, a koji uključuje pravičnost, transparentnost, odgovornost, nediskriminaciju, zakonitost i proporcionalnost, kao i proceduralnu prirodu.

Edukacija i informisanost korisnika o svim nivoima zaštite svakako bi doprinela manjim rizicima, ali bi takođe povećala opreznost i usklađenost *ChatGPT*-a u pružanju svojih usluga.

7. Zaključak

Imajući u vidu prethodno navedeno, potrebno je utvrditi na koji način se može postići veća zaštita podataka o ličnosti prilikom korišćenja četbotova. *ChatGPT* treba da radi na većem nivou usklađenosti, kako u fazi treninga sistema, tako i u fazi komunikacije sa korisnicima. Prvi korak u tom pravcu je i nedavno usvojen AI Act, a u vezi sa kojim je *ChatGPT* već napravio plan usklađenosti i vremenske okvire usvajanja.

Preporuke za kompaniju OpenAI, koja stoji iza *ChatGPT*-a, jasne su. Potreban je rad na uspostavljanju sistema koji će biti u skladu sa načelom minimizacije, omogućavajući prikupljanje samo onih podataka koji su neophodni. Osim toga, OpenAI bi trebalo da razmišlja u pravcu implementacije anonimizacije podataka pre njihovog skladištenja. Istovremeno, korisnici moraju biti obavješteni koji podaci se prikupljaju i kako mogu da ostvare svoja prava, te ostvarivanje tih prava mora biti olakšano u praksi. Takođe bi trebalo da kompanija poveća transparentnost u pogledu treninga, kao i da informiše javnost na koji način se smanjuje upotreba ličnih podataka u procesu treninga pre nego što se te informacije iskoriste u obuci modela.

mreža prilikom zloupotrebe objavljenih ličnih podataka od strane nekog trećeg lica. Međutim, obrada podataka nije dozvoljena kada fizičko lice nije dalo pristanak za obradu podataka, kada se obrada podataka vrši bez zakonskog ovlašćenja, kada je način obrade nedozvoljen ili kada nije jasna svrha obrade (Vilić & Radenković, 2015, p. 334).

²⁸ U ovakvim situacijama je neophodno da poverenik bude obavješten zajedno sa pogođenim pojedincima u slučaju postojanja visokog rizika. Kazna predviđena za kršenja prava u ovom slučaju dostiže maksimum od dva miliona dinara (ZZPL, čl. 95). U ovom slučaju poverenik bi bio ujedno i nadležan da pokrene postupak, te je pitanje kako bi se takav postupak završio i da li bi bilo kažnjavanje (Diligenski & Žižić, 2020, p. 141) ukoliko postoji povreda od strane četbota.

ChatGPT i *OpenAI* treba da dokažu da imaju stabilan bezbednosni sistem i tehničke mogućnosti da spreče povredu podataka o ličnosti. Ukoliko ipak dođe do povrede, kompanija mora imati mehanizme za otklanjanje štetnih posledica. Svaka povreda mora biti prijavljena nadležnom organu za zaštitu podataka u roku od 72 sata, a u skladu sa čl. 33 GDPR-a. Kako bi se osiguralo da se *ChatGPT* pridržava bezbednosnih mera, potrebno je pooštriti propise kojima bi se regulisalo puštanje u promet celog sistema. Povećanjem nivoa usklađenosti porasli bi ugled sistema i poverenje korisnika u ceo sistem, što treba da bude i cilj same kompanije. S druge strane, potrebno je povećati edukaciju korisnika i uputiti ih na pravilno i bezbedno korišćenje *ChatGPT*-a.

Konstantan razvoj novih tehnologija dovodi do česte izmene pravnih propisa pa su na subjektima odgovornost i obaveza da prate pravne akte koji se tiču oblasti veštačke inteligencije i da balansiraju između inovacija i zaštite podataka.

Usklađivanje sa propisima GDPR-a je složen proces jer je tanka linija koja deli usklađenost od mogućih povreda ličnih podataka. Poznavanje propisa nije samo obaveza korporacija koje razvijaju četbot sisteme već i obaveza pojedinaca koji koriste usluge takvih sistema. Svaki korisnik mora nastojati da unapredi svoje znanje u oblasti zaštite podataka i da bude svestan sankcija u slučaju nepridržavanja propisa.

Edukacija je najbolji vid prevencije te redovna obuka garantuje poznavanje važećih propisa u oblasti zaštite podataka o ličnosti. Kombinovanjem ovih metoda prevencije može se očekivati svojevrsan nivo pravne sigurnosti u ovoj oblasti.

Literatura

- Alkaiissi, H. & McFarlane, I. 2023. Artificial Hallucinations in ChatGPT: Implications in Scientific Writing. *Cureus*, 15(2), pp. 1-4. <https://doi.org/10.7759/cureus.35179>
- Andonović, S. 2024. Institut pristanka kod zaštite ličnih podataka. U: Stanić, M. & Rajić Ćalić, J. (ur.), *Neobjavljeni radovi dr Stefana Andonovića*. Beograd: Institut za uporedno pravo, pp. 103-112.
- Andonović, S. 2020. Normativni aspekti veštačke inteligencije u radu organa uprave u Republici Srbiji. U: Soković, S. (ur.), *Usklađivanje pravnog sistema Srbije sa standardima Evropske unije: zbornik radova*. Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, pp. 141-154.
- Andonović, S. 2019. *Zaštita podataka u elektronskoj javnoj upravi u Republici Srbiji – pravni aspekti*. Doktorska disertacija. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Avramović, D. & Jovanov, I. 2023. Sudijska (ne)pristrasnost i veštačka inteligencija. *Strani pravni život*, 67(2), pp. 161-177. https://doi.org/10.56461/SPZ_23201KJ
- Cecconi, F. 2023. *AI in the Financial Markets: New Algorithms and Solutions*. Switzerland: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-26518-1>

- Choudhury, A. & Shamszare, H. 2023. Investigating the Impact of User Trust on Adoption and Use of ChatGPT: A Survey Analysis, *Journal of Medical Internet Research*, 25, pp. 1-11. <https://doi.org/10.2196/47184>
- Diligenski, A. & Žižić, M. 2020. Pravo na naknadu štete kod povreda zaštite podataka o ličnosti. U: Andonović, S., Prlja, D. & Diligenski, A. (ur.), *Zaštita podataka o ličnosti u Srbiji: zbornik radova*. Beograd: Institut za uporedno pravo, pp. 139-151.
- Đukić, D. 2017. Zaštita podataka o ličnosti sa osvrtom na novo zakonodavstvo Evropske unije u ovoj oblasti. *Pravni zapisi*, 7(1), pp. 49-60.
- Gasmi, G. & Prlja, D. 2021. Ugrožavanje ljudskih prava i veštačka inteligencija. U: Perović Vujačić, J. S. (ur.), *Primena prava i pravna sigurnost: zbornik radova*. Zbornik radova Kopaoničke škole prirodnog prava Slobodan Perović, 3, pp. 323-335.
- Gajin, S., Resanović, A. & Vodinelić, V. 2006. Model zakona o zaštiti podataka o ličnosti. *Hereticus – Časopis za preispitivanje prošlosti*, 4(3/4), pp. 138-156
- Goldsteen, A., Ezov, G., Shmelkin, R., Moffie, M. & Farkash, A. 2022. Data Minimization for GDPR Compliance in Machine Learning Models. *AI Ethics*, 2, pp. 477-491. <https://doi.org/10.1007/s43681-021-00095-8>
- Hasal, M., Nowaková, J., Saghair, K. A., Abdulla, H., Snášel, V. & Ogiela, L. 2021. Chatbots: Security, Privacy, Data Protection, and Social Aspects. *Wiley*, pp. 1-13. <https://doi.org/10.1002/cpe.6426>
- Kovačević, T. 2023. Izazovi digitalizacije rada i zaštite ličnih podataka. *Strani pravni život*, 67(2), pp. 299-320. https://doi.org/10.56461/SPZ_23207KJ
- Mathis, K. & Tor, A. 2022. *Law and Economics of the Digital Transformation*. Switzerland: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-25059-0>
- Milić, D. 2020. Legitimni interes kao osnov za obradu podataka o ličnosti. U: Andonović, S., Prlja, D. & Diligenski, A. (ur.), *Zaštita podataka o ličnosti u Srbiji: zbornik radova*. Beograd: Institut za uporedno pravo, pp. 47-60.
- Naghiyev, K. 2024. ChatGPT from a Data Protection Perspective. *Baku State University Law Review*. 10(1) pp. 1-34. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4818860>
- Savar, M. P. 2023. ChatGPT: A Study of AI Language Processing and its Implications. *International Journal of Research Publication and Reviews*, 4(2), pp. 435-440. <https://doi.org/10.55248/gengpi.2023.4218>
- Sebastian, G. 2023. Privacy and Data Protection in ChatGPT and Other AI Chatbots: Strategies for Securing User Information. *International Journal of Security and Privacy in Pervasive Computing*, 15(1), pp. 1-14. <https://doi.org/10.4018/IJSPPC.325475>
- Sen, Z., Uygun, O. & Erden, C. 2023. *Advances in Intelligent Manufacturing and Service System Informatics*. Singapore: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-981-99-6062-0>
- Tošić, I. & Novaković, O. 2020. Uticaj nove regulacije u oblasti zaštite podataka o ličnosti na rad osiguravajućih društava. U: Andonović, S., Prlja, D. & Diligenski, A. (ur.), *Zaštita podataka o ličnosti u Srbiji: zbornik radova*. Beograd: Institut za uporedno pravo, pp. 93-103.
- Vilić, V. & Radenković, I. 2015. Pravo na privatnost u svetlu zakona o zaštiti podataka o ličnosti. *Pravni život*, 64(10), pp. 331-341.

- Villaronga, E., Kieseberg, P. & Li, T. 2018. Humans Forget, Machines Remember: Artificial Intelligence and the Right to be Forgotten. *Computer Law & Security Review*, 34(2), pp. 304-313. <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2017.08.007>
- Zarifis, A., Ktoridou, D., Efthymiou, L. & Cheng, X. 2024. *Business Digital Transformation*. Switzerland: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-33665-2>
- Xiongbiao, Y., Yan, Y., Li, J. & Jiang, B. 2024. Privacy and Personal Data Risk Governance for Generative Artificial Intelligence: A Chinese Perspective. *Telecommunications Policy*, 48, pp. 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.telpol.2024.102851>

Pravni izvori

- Artificial Intelligence Act (AI Act) 2024. *Official Journal of the European Union*, L 1689. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng> (20. 5. 2025).
- California Consumer Privacy Act 2018. Dostupno na: <https://govt.westlaw.com/calregs/Document/1B2273E40D44D11ED85F08DB10BE8E2E0> (20. 4. 2025).
- General Data Protection Regulation (GDPR) 2016. *Official Journal of the European Union*, L 119, 2016/679. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng> (20. 5. 2025).
- Krivični zakonik RS. *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019, 94/2024.
- Zakon o zaštiti podataka o ličnosti. *Službeni glasnik RS*, br. 87/2018.
- Zakon o obligacionim odnosima. *Službeni list SFRJ*, br. 29/1978, 39/1985, 45/1989 – odluka USJ i 57/1989, *Službeni list SRJ*, br. 31/1993; *Službeni list SCG*, br. 1/2003 – Ustavna povelja; *Službeni glasnik RS*, br. 18/2020.

Internet izvori

- A Primer on the EU AI Act. 2024. Dostupno na: <https://openai.com/global-affairs/a-primer-on-the-eu-ai-act/>, 17. 1. 2025.
- Data Controls FAQ. 2024. Dostupno na: <https://help.openai.com/en/articles/7730893-data-controls-faq>, 17. 1. 2025.
- How to Delete Your Account. Dostupno na: <https://help.openai.com/en/articles/6378407-how-to-delete-your-account>, 17. 1. 2025.
- Imran Rahman-Jones. ChatGPT: Italy Says OpenAI's Chatbot Breaches Data Protection Rules. 2024. Dostupno na: <https://www.bbc.com/news/technology-68128396>, 11. 1. 2025.
- March 20 ChatGPT Outage: Here's What Happened. 2023. Dostupno na: <https://openai.com/index/march-20-chatgpt-outage/>, 16. 1. 2025.
- Privacy Policy. 2024. Dostupno na: <https://openai.com/policies/row-privacy-policy/> (17. 1. 2025). Security & Privacy. Dostupno na: <https://openai.com/security-and-privacy/>, 17. 1. 2025.

- Vlada Republike Srbije. 2020. Etičke smernice za razvoj, primenu i upotrebu pouzdane i odgovorne veštačke inteligencije. Dostupno na: <https://www.ai.gov.rs/tekst/sr/586/eticke-smernice.php>, 5. 1. 2025.
- Vlada Republike Srbije. 2019. Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020–2025. Dostupno na: https://www.srbija.gov.rs/extfile/sr/437304/strategija_razvoja_vestacke_inteligencije261219_2_cyr.pdf, 17. 1. 2025.
- Vlada Republike Srbije. 2019. Strategija razvoja veštačke inteligencije u Republici Srbiji za period 2020–2025. Dostupno na: <https://www.srbija.gov.rs/tekst/437277>, 2. 2. 2025.
- Wim Nauwelaerts. Dutch Data Protection Authority Warns That Using AI Chatbots Can Lead to Personal Data Breaches. Dostupno na: <https://www.alstonprivacy.com/dutch-data-protection-authority-warns-that-using-ai-chatbots-can-lead-to-personal-data-breaches/>, 11. 1. 2025.

Dorđe B. Krivokapić*
Nasir Muftić**

Pregledni naučni članak
UDK: 004.738.5:35(497.6) (497.11) (497-15)
doi: https://doi.org/10.56461/SPZ_1142
Primljeno: 28. 2. 2025.
Izmenjeno: 13. 6. 2025.
Prihvaćeno: 2. 12. 2025.
Online First: 3. 12. 2025.

ZAKON O DIGITALNIM USLUGAMA EU: IZAZOVI I PERSPEKTIVE ZA BOSNU I HERCEGOVINU, SRBIJU I ZAPADNI BALKAN

Sažetak

Zakon o digitalnim uslugama EU nastoji da uredi usluge koje se pružaju na internetu i suzbije zloupotrebu ličnih podataka i proliferaciju štetnih sadržaja poput govora mržnje i dezinformacija, odnosno da unapredi opštu bezbednost korisnika. S obzirom na njegovu složenu i slojevitou strukturu, implementacija ovog propisa predstavlja izazov za EU i države članice. Pored prikaza same strukture i pozicioniranja novog propisa u širem kontekstu politika EU u oblasti digitalnih tehnologija, centralno pitanje ovog rada jeste dejstvo Zakona o digitalnim uslugama na legislativu Zapadnog Balkana. Kroz analizu trenutnih prilika u pravnim okvirima u Bosni i Hercegovini i Srbiji, rad izdvaja ključne odredbe ove regulative iz perspektive potencijalnih rizika i interesa za ekonomije Zapadnog Balkana, ukazuje na moguća lokalna rešenja principa podele nadležnosti između institucija EU i država članica, te druga pitanja implementacije.

Ključne reči: Zakon o digitalnim uslugama, pružaoci usluga informacionog društva, onlajn posrednici, štetan sadržaj, usklađivanje sa zakonodavstvom EU.

* Vanredni profesor, Fakultet organizacionih nauka Univerziteta u Beogradu, Srbija.

E-mail: krivokapic.djordje@fon.bg.ac.rs

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0950-6820>

** Docent, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, BiH.

E-mail: n.muftic@pfsa.unsa.ba

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5688-3565>

THE EU DIGITAL SERVICES ACT: CHALLENGES AND PERSPECTIVES FOR BOSNIA AND HERZEGOVINA, SERBIA, AND THE WESTERN BALKANS

Summary

The EU Digital Services Act aims to regulate online service provision and curb the misuse of personal data as well as the proliferation of harmful content such as hate speech and disinformation, thereby enhancing overall user safety. Given its complex and multilayered structure, the implementation of this regulation presents a challenge for the EU and its Member States. In addition to outlining the structure of the Act and situating it within the broader context of EU digital policy, the central question of this paper concerns the impact of the Digital Services Act on the legislation of the Western Balkans. Through an analysis of the current legal frameworks in Bosnia and Herzegovina and Serbia, the paper identifies key provisions of the regulation from the perspective of potential risks and interests for Western Balkan economies, examines possible local approaches to the division of competences between EU institutions and Member States, and discusses other implementation-related issues.

Keywords: Digital Services Act, Information Society Service Providers, Online Intermediaries, Harmful Content, Alignment With EU Legislation.

1. Uvod

Tokom poslednje decenije, Evropska unija (EU) je redefinisala svoj pristup regulacije digitalnog okruženja. To je pre svega rezultat izazova koje donose onlajn platforme u vlasništvu velikih multinacionalnih kompanija, porast zloupotrebe ličnih podataka, informacione bezbednosne pretnje, širenje govora mržnje i dezinformacija, kao i razvoj novih tehnologija poput veštačke inteligencije. Čak i pre toga, EU se pozicionirala kao lider pravnog regulisanja informacionih tehnologija, ali kompleksnost izazova i geopolitičke promene stvorile su potrebu za drugačijim pristupom. Kao odgovor, EU je razvila obiman pravni okvir za regulisanje digitalnog okruženja, uključujući Zakon o digitalnim uslugama (Digital Services Act, DSA) i Zakon o digitalnim tržištima (Digital Markets Act, DMA), te konačno Zakon o veštačkoj inteligenciji (Artificial Intelligence Act, AIA).

Među novim propisima, DSA ima centralnu ulogu za uređenje digitalnih usluga, što ga čini posebno zanimljivim u kontekstu moguće primene u zemljama Zapadnog Balkana. Stoga se u analizi sadržaja i značaja DSA ističu njegovi mehanizmi za povećanje transparentnosti, odgovornosti i zaštite korisnika na onlajn platformama, njegov potencijalno koristan uticaj na ekonomije zemalja u regionu koje su preuzele obavezu usklađivanja svog pravnog sistema sa zakonodavstvom EU, što podrazumeva i izbegavanje donošenja propisa koji su s njim u koliziji. Analiza postojećih pravnih okvira u Bosni i Hercegovini i Srbiji identifikuje pravne praznine i potencijalne prepreke u implementaciji DSA. Imajući u vidu rezultate postojećih istraživanja u ovoj oblasti, ističe se nedovoljna usklađenost i fragmentisanost pravnog okvira. To samo po sebi nije neobično budući da je DSA novi propis bez presedana u svetu koji na relativno sveobuhvatan način uređuje pitanje pružalaca digitalnih usluga. Naposletku, razmotrene su potencijalne obaveze, ali i interesi ekonomija Zapadnog Balkana da se usklade sa standardima EU, naglašavajući značaj DSA u kontekstu približavanja EU i izgradnje bezbednog digitalnog prostora za sve korisnike, ali i ukazujući na prepreke u implementaciji ovog propisa na nacionalnom nivou. Pre svega, primena DSA oslonjena je na koordinisane aktivnosti institucija EU i država članica, koje rešavaju sporna pitanja, dolaze do zajedničkog tumačenja pojedinih odredbi ovog instrumenta i zajednički nastupaju u njegovom sprovođenju. Pitanje je da li nacionalne institucije u zemljama Zapadnog Balkana imaju resurse da samostalno sprovedu kompleksne zadatke koje DSA predviđa, što dovodi u pitanje njegovu efektivnost. Konačno, rad problematizuje pitanje snage nacionalnih institucija da nametnu sprovođenje pravila na nacionalnom nivou, budući da njihovi adresati, među kojima se ističu velike tehnološke kompanije, mogu biti nezadovoljni novim obavezama i reagovati na njih na različite načine.

2. Osnovne informacije o DSA

Evropska unija je u prethodnoj dekadi baštinila proaktivan pristup regulisanju digitalnih prostora usled tehnoloških i poslovnih promena koje povećavaju rizike i zahtevaju odgovornije pružaoce usluga informacionog društva i onlajn platforme (Savin, 2023, p. 216). S tim u vezi je razvijen sveobuhvatan regulatorni okvir za digitalne usluge, koji je najpre značajno unapredio pravni okvir zaštite podataka o ličnosti donošenjem Opšte uredbe o zaštiti podataka 2016/679 (General Data Protection Regulation, GDPR) i osavremenio oblast elektronskih medija kroz Direktivu 2018/1808 o audio-vizuelnim medijskim uslugama (Audiovisual Media Services Directive, AVMSD), odnosno informacione bezbednosti Direktivom 2022/2555 (Direktiva NIS2). Potom je nastupila reforma pravnog okvira

elektronske trgovine (Direktiva 2000/31/EZ) kroz donošenje Zakona o digitalnim uslugama (DSA) i Zakona o digitalnim tržištima (DMA). Kako je u međuvremenu postalo jasno da na digitalnom tržištu podaci i veštačka inteligencija igraju ključnu ulogu, došlo je do daljeg regulisanja ovih oblasti kroz Zakon o veštačkoj inteligenciji (AI Act) i Zakon o podacima (Data Act).

DSA je usvojen u kontekstu ubrzane digitalizacije koja je promenila način poslovanja i interakcije na globalnom nivou, što je dovelo do potrebe za novim pravilima koja bi osigurala odgovornost i bezbednost na internetu. U vremenu kada se pristup internetu razmatra kao ljudsko pravo (Jelisavac Trošić & Gordanić, 2023, p. 375), glavna svrha ovog propisa je regulisanje odgovornosti onlajn platformi i pružalaca usluga informacionog društva, s posebnim naglaskom na zaštitu prava korisnika i suzbijanje nezakonitih sadržaja, dezinformacija i drugih pretnji koje digitalne platforme mogu predstavljati. Takođe, DSA kreira jedinstveni regulatorni okvir za sve pružaoce digitalnih usluga na tržištu EU, doprinoseći harmonizaciji ove oblasti.

Ključne odredbe DSA uključuju obavezu moderiranja sadržaja, povećanje transparentnosti algoritama, jačanje zaštite podataka korisnika i uvođenje novih mehanizama za suzbijanje ilegalnih aktivnosti. Osim toga, DSA postavlja specifične zahteve za vrlo velike platforme koje imaju značajno tržišno učešće, kao što su procena rizika, implementacija mera za odgovor na krizne situacije i uspostavljanje mehanizama za nadzor i usklađenost. Ovo uključuje i obavezu uspostavljanja transparentnih sistema za prijavljivanje i uklanjanje nezakonitih sadržaja i omogućavanje korisnicima da zahtevaju preispitivanje odluka o uklanjanju njihovih sadržaja.

Obim primene je izuzetno širok i sveobuhvatan jer je obuhvaćena svaka digitalna usluga koja cilja tržište EU, bez obzira na to gde se pružalac usluge nalazi. Ovo znači da i kompanije koje nisu registrovane i ne posluju unutar granica EU moraju poštovati DSA ukoliko pružaju usluge korisnicima sa teritorije EU. Takva ekstrateritorijalna primena naglašava težnju EU da zaštiti svoje građane i digitalno tržište od potencijalnih zloupotreba i osigura bezbednost, bez obzira na geografske granice. Za pružaoce digitalnih usluga to znači obavezu primene uniformnog standarda širom jedinstvenog digitalnog tržišta EU.

Konačno, DSA se karakteriše kao *ex ante* regulativa, kao što su to i AI Act, DMA i NIS2, u smislu da ne zadire u materijalna pitanja o tome šta je protivzakonito ili štetno, već propisuje korake koje su pružaoци usluga informacionog društva dužni da preduzmu. Takođe, DSA primenjuje asimetrični regulatorni pristup u kojem su različite kategorije pružalaca usluga podložne progresivno većim obavezama u zavisnosti od značaja i moći platformi (Popović *et al.*, 2023). Usklađenost zasnovana na riziku takođe je karakteristika DSA, usmerena ka najmoćnijim akterima, koja čak i kada nije izričito propisana samim aktom (zbog visokog praga), kroz mehanizme identifikacije i ublažavanja rizika uspostavlja praktični model postupanja zasnovan

na riziku koji bi trebalo da primenjuju i manje kompanije (Savin & Bagley, 2023), slično modelima koji su uspostavljeni kroz NIS2, GDPR i AI Act.

3. Struktura DSA

DSA je zasnovan na principima Direktive o elektronskoj trgovini i kodifikuje određene samoregulatorne prakse koje su uvele onlajn platforme. Međutim, DSA uvodi i novine, poput višeslojnog sistema obaveza dužne pažnje za pružaoce usluga informacionog društva, pravila o moderaciji sadržaja, sistemskih procena rizika za platforme široke upotrebe i pristupa podacima za istraživače. On uspostavlja procesne garancije i institucionalizuje kontinuirano upravljanje rizikom od strane većih tržišnih igrača. Građanima EU time su priznata sprovodiva proceduralna prava koja im duguju privatni akteri koji upravljaju digitalnim ekosistemom, dok su regulatori dobili alate za pozivanje tih aktera na odgovornost (Husovec, 2022).

Centralni deo DSA čine obaveze koje materijalizuju princip dužne pažnje (engl. *due diligence*), uvodeći obaveze za pružaoce usluga da pažljivo i odgovorno dizajniraju i upravljaju svojim uslugama. Ove obaveze propisane su kao reakcija na niz prethodno identifikovanih situacija u kojima su pružaoци usluga imali ulogu u širenju štetnog sadržaja, poput dezinformacija (Vosouhig, Roy & Aral, 2018, p. 359), i naročito se odnose na moderaciju sadržaja, oglašavanje i transparentnost. DSA zahteva da pružaoци usluga preduzimaju aktivnosti sa ciljem „otkrivanja, identifikovanja i suzbijanja nezakonitog sadržaja ili informacija dobijenih od primaoca usluge koje nisu u skladu s njihovim uslovima poslovanja. To uključuje preduzete mere koje utiču na raspoloživost, vidljivost i dostupnost tog nezakonitog sadržaja ili tih informacija, kao što su degradacija, demonetizacija, onemogućavanje pristupa tom sadržaju ili njegovo uklanjanje, ili koje utiču na sposobnost primaoca usluge za davanje tih informacija, kao što su zatvaranje ili suspenzija naloga primaoca usluge” (čl. 3). Kada vrše moderaciju sadržaja, DSA propisuje obavezu pružaoциma usluga da korisnicima daju jasno i konkretno obrazloženje svoje odluke (čl. 17), te da u cilju transparentnosti dostave svoja obrazloženja Evropskoj komisiji, koja ih čini dostupnim za javnost i istraživače (Evropska komisija, 2024a). Komisija je na dan 18. marta 2025. godine evidentirala 9.989.183.332 takvih izjava. Naposljetku, korisnici imaju pravo na žalbu protiv odluka o uklanjanju sadržaja ili suspendovanju naloga koje DSA predviđa. Ovi mehanizmi uključuju interno preispitivanje odluka od strane pružalaca usluga, mogućnost eksternog rešavanja sporova putem sertifikovanih tela, kao i pravo na pravni lek pred nadležnim sudovima.

Primena i nadzor nad sprovođenjem DSA povereni su nacionalnim koordinatorima za digitalne usluge u svakoj državi članici EU, kao i Evropskoj komisiji. Evropska

komisija ima ključnu ulogu u nadzoru i sprovođenju njegovih odredbi, posebno u odnosu na vrlo velike onlajn platforme (Very Large Online Platforms, VLOPs) i vrlo velike onlajn pretraživače (Very Large Online Search Engines, VLOSEs). Komisija ima ovlašćenja da sprovodi istrage, nalaže korektivne mere, izriče kazne u slučaju nepoštovanja obaveza i zahteva redovne izveštaje o usklađenosti. U okviru svojih nadležnosti, Komisija može izreći značajne sankcije, uključujući novčane kazne u iznosu do 6% globalnog godišnjeg prometa prekršioca, kao i periodične penale za kontinuirano nepoštovanje obaveza. Takođe, Komisija saraduje s nacionalnim regulatornim telima, koordiniše sprovođenje DSA na nivou EU i može usvajati smernice za pravilnu primenu propisa. Cilj ovakvog pristupa je da omogući doslednu i efikasnu primenu pravila na čitavoj teritoriji EU, gde se nadležnosti nacionalnih regulatornih tela i institucija EU nadopunjuju. Tako se obezbeđuje ujednačenost u primeni zakona, smanjuje pravna nesigurnost i stvara čvrst regulatorni okvir koji će štititi korisnike i digitalnu ekonomiju EU na globalnom nivou. Ipak, ostaje bojazan da li će ovako kompleksna struktura biti u mogućnosti da efikasno ostvari uspostavljene ciljeve, naročito imajući u vidu brojne aktere koji na međunarodnom i evropskom nivou treba da učestvuju u sprovođenju DSA. Države članice EU uveliko variraju u pogledu načina na koji tretiraju pitanje postavljanja nacionalnog koordinatora. Pojedine države članice dodelile su postojećim regulatorima dodatne nadležnosti, a druge su uspostavile nove institucije za ispunjenje obaveza koje propisuje DSA (Nelson, 2024). Nekoliko država članica nije na vreme imenovalo regulatora s odgovarajućim ovlašćenjima, što je Komisija javno saopštila i pozvala ih da to učine (Evropska komisija, 2024b).

4. Regulatorni pristup zasnovan na rizicima

Poput drugih evropskih propisa koji regulišu digitalno okruženje, DSA je regulatorni instrument zasnovan na riziku (engl. *risk-based approach*). Ovakav pristup, kao pokušaj da se rizici ciljano adresiraju i da se na njih odgovori proporcionalno, sve češće se primenjuje u zakonodavnom radu, ali često nosi različita značenja u zavisnosti od konteksta. Najpre, pristup zasnovan na riziku predstavlja strategiju regulatornih tela da svoje napore usmere tamo gde je rizik od nepoštovanja pravila najveći i gde posledice mogu biti najozbiljnije. Uzimajući u obzir da se rizici u različitim regulisanim industrijama razlikuju, ovaj pristup podrazumeva da bi trebalo da napori budu usmereni na identifikaciju i ublažavanje najvažnijih rizika (Savin & Bagley, 2023). Stoga pravni instrumenti koji nastaju na ovaj način mogu sprovesti prethodnu procenu rizika, identifikovati aktere i ponašanja koji predstavljaju povišeni rizik i opravdavaju strožu regulativu. Samim tim, brojni zahtevi koje uspostavljaju ovi instrumenti primenjuju se samo na aktere, odnosno ponašanja koja su klasifikovana

kao visokorizična, dok se na niže rizike primenjuju manje stroga pravila. Tako akteri čije su aktivnosti manjeg obima i rizika ostaju izvan polja regulacije koja je visoko zahtevna, omogućavajući razvoj preduzetništva i podsticanje inovacija. Ovakav pristup je suprotan tradicionalnom pravnom regulisanju, ali i propisima o bezbednosti proizvoda, gde se generalni zahtevi primenjuju bez obzira na nivo rizika. S druge strane, neki propisi poput GDPR-a i Direktive NIS2 predviđaju da, iako se zahtevi ne razlikuju u zavisnosti od prethodne procene rizika, obim napora za osiguranje usklađenosti varira u skladu sa rizikom procenjenim od strane aktera koji je dužan da se uskladi. Tako se kompanijama ostavlja mogućnost, odnosno uspostavlja obaveza, da usklađivanje sprovedu u skladu sa internim procenama rizika. Time se postiže skalabilnost prilikom usklađivanja bez zadiranja u samu suštinu zahteva. Pristup zasnovan na riziku nije jedinstven koncept, već prilagodljiv okvir koji se koristi na različite načine u zavisnosti od specifične regulative. Izazovi usklađivanja zasnovanog na riziku obuhvataju zahtevnost primene u digitalnom sektoru, česte promene propisa, kao i strukturne prepreke poput pravne nesigurnosti, troškova usklađivanja, prekomerne regulacije i nedostatka koordinacije. Osim toga, rizici mogu biti i suštinski ako regulacija dovede do nepredviđenih negativnih posledica kao što su prekomerna moderacija sadržaja i gušenje slobode izražavanja (Gorwa, 2022).

Primenjujući asimetrični model, DSA pravi razliku između pružalaca usluga informacionog društva u skladu sa ulogom, veličinom i uticajem na tržište, uspostavljajući dodatne obaveze u vezi sa vrstom i obimom rizika njihovog poslovanja. Tako DSA razlikuje četiri ključne kategorije aktera (recital 41), kojima se u okviru poglavlja III nameće različit obim obaveza:

1. **Pružaoци usluga prenosa** koje karakteriše najniži rizik i shodno tome najmanji obim obaveza a koje predstavljaju (čl. 4-5, kao i poglavlje III, sekcija 1):
 - a. Pružaoци usluga prenosa informacija (*Mere conduit*) koje se sastoje od davanja pristupa komunikacijskoj mreži, ili prenosa informacija u komunikacijskoj mreži (*ISP, internet exchange points, VPN, registri internet domena, VoIP* - primeri: *TunnelBear, Skype, telekom operatori*).
 - b. Pružaoци usluga prenosa informacija uz privremeno skladištenje (*Caching*) koje podrazumevaju automatsko, privremeno i prolazno skladištenje informacija u komunikacijskoj mreži, izvršeno isključivo u svrhu efikasnijeg daljeg prenosa informacija prema drugim korisnicima usluge na njihov zahtev (*content delivery networks, reverse proxies* – primeri: *Cloudflare, bitTorrent*).
2. **Pružaoци usluga skladištenja podataka** (*Hosting*) koji se sastoje od skladištenja informacija dobijenih od korisnika usluge i na njegov zahtev (*web hosting, cloud computing, file storage/sharing*) (čl. 6, kao i poglavlje III, sekcija 2).

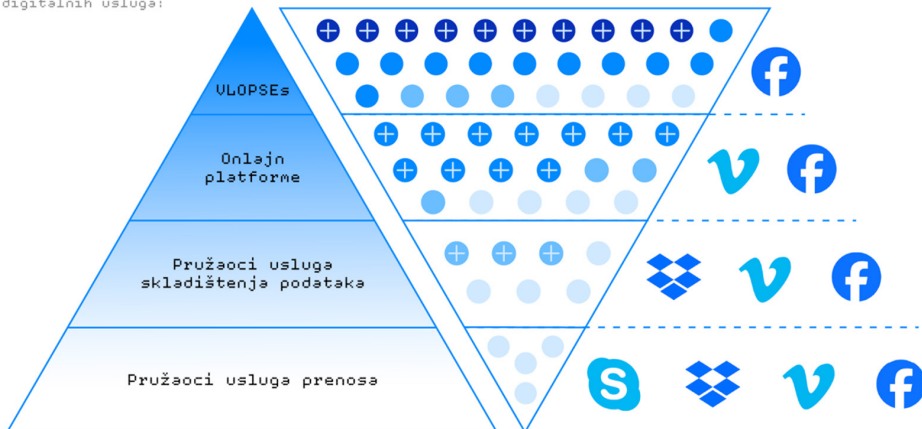
3. **Onlajn platforme** (*Online platforms*) koje vrše uslugu skladištenja informacija, ali i činjenja informacija javno dostupnim radi njihove diseminacije u javnosti (onlajn tržišta – *marketplaces*, trgovine aplikacijama – *app stores*, platforme kolaborativne ekonomije – *sharing/collaborative economy platforms*, društvene mreže – *social media*) (čl. 3, st. 1 (i) i (j), kao i poglavlje III, sekcije 3 i 4).
4. **Veoma velike onlajn platforme** (VLOPs) i **veoma veliki onlajn pretraživači** (VLOSEs), koji mesečno imaju preko 45 miliona aktivnih korisnika, odnosno 10% stanovništva EU (čl. 33, kao i poglavlje III, sekcija 5). U ovom trenutku, na teritoriji EU ima ih ukupno 20 (18 VLOPs i 2 VLOSEs) (Evropska komisija, 2025b).

DSA - Digital Services Act: Klasifikacija pružaoce digitalnih usluga

Pregled pružaoce digitalnih usluga:

Pregled obaveza pružaoce digitalnih usluga:

Slika 1: Vizualizacija klasifikacije aktera koje uspostavlja DSA (vizuelni prikaz je delo autora)

DSA - Digital Services Act: Obaveze pružaoća digitalnih usluga	
Pružaoći usluga prenosa	
11 ¹² 13	Uspostavljanje jedinstvene kontaktne tačke odnosno pravnog zastupnika unutar EU (one-stop shop).
14	Objavljivanje jasnih i preciznih uslova poslovanja (terms & conditions).
15	Priprema i objavljivanje godišnjeg izvještaja o transparentnosti u odnosu na moderaciju sadržaja.
-	Kontinuirana saradnja sa državnim organima.
Dodatne obaveze pružaoća usluga skladištenja podataka:	
16	Uspostavljanje mehanizama prijavlivanja nezakonitog sadržaja i djelovanje po prijavama (Notice-and-Action).
17	Pružanje obrazloženja na odluke (statement of reasons) o uklanjanju ili ograničavanju pristupa sadržaju zainteresovanim stranama.
18	Prijavljivanje sumnje na teška krivična djela koja uključuju prijetnju životu ili sigurnosti.
Dodatne obaveze onlajn platformi:	
20	Razvoj internog sistema za rešavanje žalbi po prijavama nezakonitog sadržaja, uz obavezu uključivanja kompetentnog ljudskog faktora, i obaveštenje o donesenim odlukama bez nepotrebnog odlaganja.
21	Informisanje korisnika o mehanizmima za vansudsko rešavanje sporova u vezi sa odlukama po prijavama nezakonitog sadržaja.
22	Saradnja i prioritizacija obrade prijava koje podnose ovlašćeni pouzdani partneri (Trusted Flaggers)
23	Preduzimanje mera, poput suspenzije usluga, u slučajevima kontinuirane zloupotrebe platformi
24	Uključivanje dodatnih informacija o sporovima i suspenzijama u izvještaje o transparentnosti u odnosu na moderaciju sadržaja, kao i objavljivanje šestomesečnih izveštaja o broju prosečnih mesečnih korisnika.
25	Jasno obeležavanje sadržaja koji je oglasnog karaktera, informisanje korisnika o karakteristikama oglasne poruke i uzdržavanje od plasiranja oglasnih poruka na osnovu profilisana zasnovanog na posebnim kategorijama podataka o ličnosti.
24.6	Dostavljanje obrazloženja odluka (statement of reasons) o uklanjanju ili ograničavanju pristupa sadržaju nadležnom organu radi uključivanja u javno dostupnu bazu (DSA Transparency Database).
27	Informisanje korisnika u okviru uslova poslovanja o karakteristikama sistema za preporuke i mogućnostima prilagodavanja u skladu sa svojim potrebama.
28	Preduzimanje posebnih mera zaštite maloletnika u pogledu obrade podataka o ličnosti i uzdržavanja od promovisanja oglasnih poruka maloletnicima.
29	Uzdržavanje od oblikovanja/dizajniranja digitalnog okruženja na način da može ugroziti preuzimanja slobodnih i informisanih odluka od strane korisnika.
31 ³²	Kreiranje pouzdanog onlajn tržišta kroz verifikaciju identiteta trgovaca koji nude usluge korisnicima putem platforme (Know Your Business Customer), omogućavanje trgovcima da ispune svoje pravne obaveze, naročito prema potrošačima, i informisanje korisnika u vezi sa nezakonitim proizvodima i uslugama koji su pribavljeni putem platforme.
Dodatne obaveze veoma velikih onlajn platformi i veoma velikih onlajn pretraživača:	
34	Uspostavljanje godišnje procene rizika radi identifikacije, procene i ublažavanja sistemskih rizika (širenje nezakonitih sadržaja, uticaj na osnovna prava korisnika; namerna manipulacija uslugom), kao i implementacija razumnih, srazmernih i efikasnih mera kojima će se identifikovani sistemski rizici umanjiti ili eliminisati.
35	Razvoj i uspostavljanje mehanizama za upravljanje rizicima u kriznim situacijama, u slučajevima kada to zahteva nadležan organ.
37	Sprovođenje eksterne i nezavisne godišnje revizije usklađenosti sa DSA-om.
40	Omogućavanje nadležnim organima da po zahtevu pristupe podacima relevantnim za procenu usklađenosti sa DSA-om, i istraživačima.
38	Omogućavanje korisnicima da imaju barem jedan način da prilagode sisteme za preporuke u skladu sa svojim potrebama.
39	Kreiranje javno dostupne baze podataka o oglasnim porukama koje se upućuju putem platforme.
42	Priprema i objavljivanje šestomesečnih izvještaja o transparentnosti u odnosu na moderaciju sadržaja, koji sadrže informacije o ljudskim resursima uključenim u proces i njihovim jezičkim i drugim kompetencijama.
41	Uspostavljanje nezavisne poslovne funkcije koja vodi računa o usklađenosti u okviru organizacije, imenovanje rukovodioca i dostavljanje njegovih kontakata podataka nadležnim organima.
45	Učešće u kreiranju Kodeksa postupanja (Code of Conduct) po pozivu nadležnog organa.
43	Plaćanje godišnje naknade nadležnom organu.
Obaveza za države:	
50	Uspostavljanje sankcija za neizvršavanje prethodno definisanih obaveza pružaoća digitalnih usluga.
50	Uspostavljanje prava korisnika usluga da nadležnom organu podnesu pritužbu usled kršenja DSA i prava da zahtevaju naknadu štete.
60	Brojevi članova DSA-a kojima su uspostavljene predstavljene obaveze.

Slika 2: Pregled obaveza koje uspostavlja DSA (vizuelni prikaz je delo autora)

Obim obaveza je zasnovan na riziku, odnosno proporcionalan je veličini i društvenom značaju usluge koju pružaoci usluga informacionog društva pružaju. To znači da se veće onlajn platforme, koje imaju značajan uticaj na društvo i javni diskurs, suočavaju s većim odgovornostima i strožim standardima. Ova diferencijacija je od ključne važnosti, jer se priznaje da onlajn platforme s većim brojem korisnika i širim dosegom imaju potencijal da značajnije utiču na društvene procese, informisanje javnosti i širenje informacija. Na taj način DSA nastoji da uravnoteži regulisanje digitalnog prostora, osiguravajući da svi pružaoci usluga informacionog društva, bez obzira na veličinu, ispunjavaju svoje obaveze, dok se najvećim igračima nameću dodatni zahtevi s obzirom na njihov opseg uticaja. Pružaoci usluga prenosa i usluga skladištenja podataka imaju neznatan uticaj na distribuciju sadržaja, pa je kod njih isključena odgovornost posrednika, u skladu sa pravilima koja su uspostavljena Direktivom o elektronskoj trgovini.

5. Obaveza i interes ekonomija Zapadnog Balkana da implementiraju DSA

Ekonomije Zapadnog Balkana imaju međunarodnopravnu obavezu da usklade svoje pravne sisteme sa pravom EU. Ova obaveza proističe iz ratifikovanih sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju (SSP) i međunarodnih ugovora namenjenih uspostavljanju bliskih i dugotrajnih odnosa pojedinih država sa EU u cilju pridruživanja. Usvajanje i implementacija pravnih tekovina EU deo je Kopenhaških kriterijuma, skupa uslova koje države moraju da ispune u procesu pristupa EU. Oni uključuju političku stabilnost, pridržavanje demokratskih principa i ljudskih prava, funkcionalnu tržišnu ekonomiju i kapacitet za implementaciju prava EU (Evropska unija, 1993). Jedna od najvažnijih obaveza koje predviđa SSP jeste postepeno prilagođavanje zakonodavstvu EU i uspostavljanje zone slobodne trgovine sa Evropskom unijom. Srbija i BiH su zaključile SSP 2008. godine (Evropska unija, 2019a i 2019b), a ekvivalentni sporazumi između EU i država članica su na snazi i sa drugim ekonomijama Zapadnog Balkana.

Takođe, započeti su procesi usaglašavanja u oblasti regulisanja digitalnih tehnologija i usvajanja politika koje imaju uticaj na dešavanja u digitalnim prostoru. GDPR, kao sveobuhvatan propis o zaštiti ličnih podataka u EU, usvojen je ili preslikan u nacionalne zakone u pojedinim ekonomijama Zapadnog Balkana poput Srbije, Bosna i Hercegovina i Crna Gora, koje ga još uvek nisu usvojile, nameravaju to da učine. Zakon o zaštiti ličnih podataka koji je na snazi u BiH oblikovan je prema ranije relevantnom instrumentu EU o zaštiti podataka o ličnosti – Direktivi 95/46/EC, međutim njegova usklađenost sa GDPR-om još uvek nije sprovedena. Nacionalni zakoni o konkurenciji u regionu pisani su po uzoru na evropske propise,

dok je praksa na nacionalnom nivou pod velikim uticajem prakse prava konkurencije EU. Tako Zakon o konkurenciji BiH u čl. 43 navodi da nacionalno telo za zaštitu konkurencije „u svrhu ocene datog slučaja, može koristiti sudsku praksu Evropskog suda pravde i odluke Evropske komisije”.

Osim formalne međunarodnopravne obaveze da postupaju na ovaj način, ekonomije Zapadnog Balkana imaju i druge razloge da implementiraju DSA. Evropska unija nudi niz podsticaja u procesu evropskih integracija, kao što je Reformska agenda (Evropska komisija, 2024c) i Instrument za pretpristupnu pomoć (Instrument for Pre-accession Assistance, IPA) (Evropska unija, 2021), koji obezbeđuju finansijsku i tehničku podršku Zapadnom Balkanu da razvije svoje institucionalne kapacitete, ojača vladavinu prava i unapredi svoje ekonomske sisteme. Ova sredstva su namenjena zemljama regiona kako bi sprovele političke, ekonomske i institucionalne reforme neophodne za usklađivanje s pravnim tekovinama EU. Ekonomski odnosi između Zapadnog Balkana i EU su izuzetno bliski. EU je najveći trgovinski partner regiona, što potvrđuju podaci da izvoz ekonomija Zapadnog Balkana u EU čini 72% ukupnog izvoza, dok uvoz iz EU predstavlja 58% ukupnog uvoza. Pored toga, EU učestvuje sa 70% u ukupnim stranim direktnim investicijama u regionu, što dodatno ukazuje na njen ključni ekonomski uticaj (Fruscione, 2020). Ako se razmena Zapadnog Balkana s EU uporedi sa razmenom s drugim zemljama, podaci pokazuju nesumnjivu dominaciju EU. U 2022. godini, EU je imala udeo od skoro 70% ukupne robne razmene u regionu, a vrednost te trgovine porasla je za 158% u poslednjih deset godina. Evropska unija je bila glavni trgovinski partner za šest ekonomija Zapadnog Balkana (WB6) sa 66% udela, dok su ostale zemlje imale znatno manji udeo: Kina sa 8%, Turska sa 6% i Ruska Federacija sa 4% (Savet Evropske unije, 2024). Ovi podaci jasno pokazuju koliko su ekonomije Zapadnog Balkana i EU međusobno isprepletene, te da bi neusklađivanje sa standardima koje postavlja EU bilo ekonomski štetno za region.

U tom kontekstu, implementacija DSA u nacionalno zakonodavstvo ekonomija Zapadnog Balkana jedan je od koraka izričito naveden kao zahtev u okviru Izveštaja o napretku Republike Srbije za 2024. godinu (Evropska komisija, 2024d, p. 76). Međutim, postoje i drugi razlozi zbog kojih ekonomije Zapadnog Balkana imaju interes da to učine. Prvo, DSA uvodi jasna pravila za digitalne platforme i internetske usluge, što doprinosi većoj transparentnosti, bezbednosti i odgovornosti u onlajn prostoru. S obzirom na sve veću digitalizaciju ekonomija i društava Zapadnog Balkana, usklađivanje s evropskim standardima u ovom polju pomoći će ekonomijama regiona da unaprede svoje kapacitete da efikasnije regulišu digitalno tržište, štiteći korisnike od ilegalnih sadržaja, dezinformacija i zloupotrebe podataka. U odsustvu implementacije DSA, ekonomije Zapadnog Balkana nemaju propise koji mogu proizvesti sličan efekat, a verovatno ni kapacitete da samostalno regulišu tako složenu oblast. Drugo, usvajanje DSA olakšalo bi regionalnim

kompanijama pristup jedinstvenom digitalnom tržištu EU, omogućavajući im da posluju u skladu sa istim pravilima kao i njihovi evropski partneri, uz smanjenje administrativnih barijera i troškova poslovanja koji proističu iz različitih obaveza prema više pravnih režima.

6. Pregled pravnih sistema Bosne i Hercegovine i Srbije

Nacionalni pravni sistemi BiH i Srbije nisu usklađeni sa DSA. To ne iznenađuje, s obzirom na to da verovatno nijedan drugi pravni sistem u Evropi nema nacionalni zakon koji bi sadržajno odgovarao ovom propisu. Pre usvajanja DSA, pojedine države članice su imale nacionalne propise koji delimično regulišu ova pitanja. Tako je u Nemačkoj na snazi bio nacionalni propis o sprovođenju zakona na internetu (Netzwerkdurchsetzungsgesetz, NetzDG), koji je društvenim medijima sa preko dva miliona korisnika nalagao da brzo uklone nezakonit sadržaj, posebno govor mržnje i klevetu, te utvrdio sankcije (Knight, 2018). Francuska je donela Loi Avia, zakon koji je zahtevao da digitalne platforme uklone sadržaj mržnje u roku od 24 sata (Le Monde, 2020; Lenoir, 2020). Međutim, francuski Ustavni sud je kasnije odbacio delove ovog zakona kao previše restriktivne po pitanju slobode govora (Schulz, 2020).

Kada je reč o BiH, važeći Zakon o komunikacijama u Bosni i Hercegovini je nepotpun jer ne omogućava nadležnost bilo koje državne regulatorne institucije nad pružaocima usluga koje uređuje DSA. Čini se da bi u prvom redu Regulatorna agencija za komunikacije, kao telo nadležno za elektronske medije i elektronske komunikacije, trebalo da dobije ovlašćenja nad ovim pitanjima. Međutim, ona deluje na osnovu Zakona o komunikacijama koji je usvojen 2002. godine i nekoliko puta izmenjen. Čini se da se ovde ne radi o svesnoj odluci države da dereguliše internet, već o nedostatku konsenzusa o tome kako bi trebalo da institucije na nivou države funkcionišu, što se odražava i na delovanje Regulatorne agencije za komunikacije. Dodatno, kako primećuje Evropska komisija, Agenciji „još uvek nedostaje potpuna politička i finansijska nezavisnost“ (Evropska komisija, 2022).

Većina odredbi DSA nema ekvivalent u zakonodavstvu Bosne i Hercegovine (Danilovska-Bajdevska *et al.*, 2024). Naime, nacionalni zakon ne pominje većinu pravila koje postavlja DSA, dok one odredbe koje bi se mogle smatrati ekvivalentima uglavnom ne uspevaju da postignu željene efekte koje predviđa DSA, odnosno stvaranje bezbednih onlajn prostora i fer praksi pružalaca usluga.

Organizacija SHARE Fondacija je 2024. godine objavila istraživanje o usklađenosti nacionalnih pravnih sistema Zapadnog Balkana sa ključnim novim propisima EU o digitalnim tehnologijama – DSA, DMA i AIA.¹ Metodologija na kojoj studija

¹ Autori članka su učestvovali u timu koji je sproveo ovo istraživanje (vid. Adamović *et al.*, 2024).

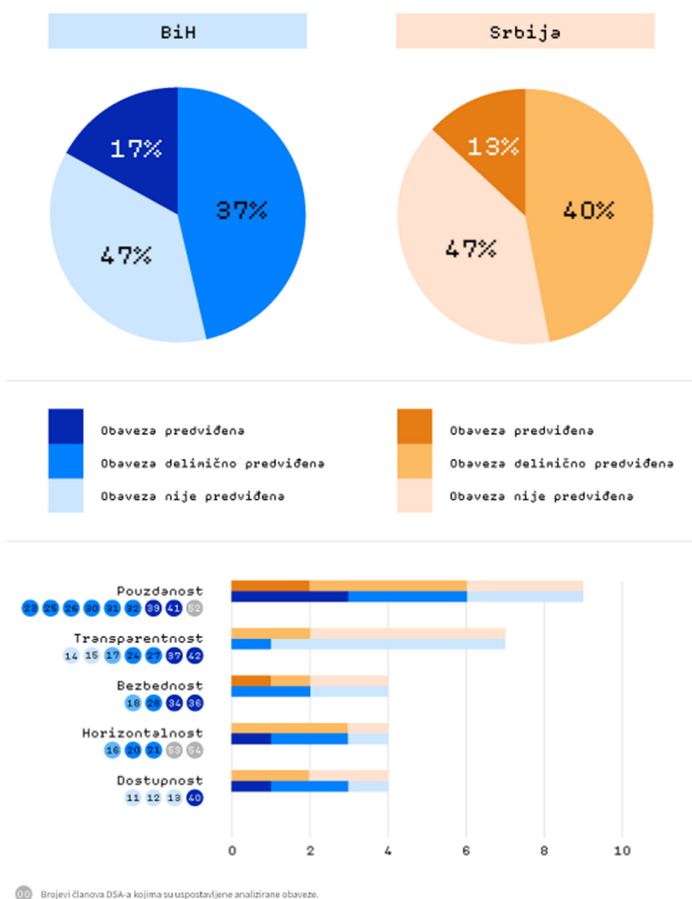
počiva je normativna i komparativna, što podrazumeva analizu sadržaja evropskih i propisa koji su na snazi u regionu, uz njihovo međusobno poređenje. Normativna analiza je identifikovala osnovne vrednosti ugrađene u DSA, DMA i AIA, dok je svako pravilo ispitano iz perspektive doprinosna ključnim principima kao što su transparentnost, odgovornost i pravičnost u digitalnom ekosistemu. Povezujući pojedinačne odredbe svakog zakona sa specifičnim vrednostima koje nastoje da promovišu, studija je ispitala različite regulatorne instrumente u zemljama Zapadnog Balkana, uključujući zakone, podzakonske akte, nacрте propisa i druge dokumente, poredeći ta rešenja sa regulatornim ciljevima DSA, DMA i AIA.

Postojeći propisi u ekonomijama Zapadnog Balkana nisu usklađeni sa relevantnom regulativom EU. Iako su u nacionalnim zakonima u regionu prisutne određene odredbe o digitalnim uslugama i digitalnim tržištima, one po pravilu nisu u skladu sa najnovijim standardima EU, već eventualno sa ranijim pravom EU, koje nije adekvatno za rešavanje savremenih digitalnih izazova. Drugi zajednički nedostatak regulative regiona odnosi se na odsustvo sistematizovanosti postojećih pravila, koja se obično nalaze u nizu različitih zakona i drugih regulatornih instrumenata, te im nedostaju koherentnost i sistemski pristup novih propisa EU (Adamović *et al.*, 2024, p. 5).

Nekoliko propisa u BiH sadržajno se odnose na predmet regulacije DSA. Tako je na snazi Zakon o elektronskom pravnom i poslovnom prometu koji implementira Direktivu 2000/31/EC o elektronskoj trgovini, koja se široko primenjuje na usluge informacionog društva, i Zakon o komunikacijama, koji utvrđuje mehanizme za prigovore korisnika. S druge strane, postoji niz propisa koji ciljaju na specifične vrste posredničkih pružalaca usluga u okviru elektronskih komunikacija, kao što su Pravilo 60/2012 o obavljanju delatnosti davaoca pristupa internetu, Pravilo 96/2023 o uslugama platformi za razmenu video-zapisa i Zakon o zaštiti potrošača u BiH. Zajedno, ova pravila obezbeđuju određeni stepen horizontalnosti, pouzdanost, sigurnost, transparentnost i dostupnost digitalnih usluga, ali ne u meri u kojoj to čini DSA.

U Srbiji takođe postoji nekoliko propisa koji se sadržajno odnose na predmet regulacije DSA. Zakon o elektronskoj trgovini je usklađen sa Direktivom 2000/31/EC o elektronskoj trgovini, a Zakon o elektronskim medijima i Pravilnik o obavezanim merama pružalaca usluga platformi za razmenu video-sadržaja sadrže pojedina pravila koja su usklađena sa DSA, kao što su pravila o platformama za deljenje video-sadržaja. Slično kao u BiH, pravo *de lege lata* Srbije obezbeđuje stepen horizontalnosti, pouzdanost, sigurnost, transparentnost i dostupnost digitalnih usluga i poseduje pojedine odredbe koje sadržajno odgovaraju ovom instrumentu, međutim ne preslikavaju njegov sadržaj i nedostaje im čitav niz odredbi do pune usklađenosti.

Usklađenost BiH i Srbije sa DSA-om:
Predviđenost obaveza aktera postojećim pravnim okvirom

Slika 3: Usklađenost BiH i Srbije sa DSA (vizuelni prikaz je delo autora zasnovan na podacima prikupljenim u okviru istraživanja Adamović *et al.*, 2024)

7. Delovi DSA koji se ne mogu implementirati na nacionalnom nivou

Pojedine odredbe DSA osmišljene su tako da ih sprovodi Komisija, dok druge implementiraju nacionalne institucije država članica. Na primer, Komisija ima isključivu nadležnost za nadzor i praćenje poštovanja obaveza dužne pažnje koje DSA nameće za VLOPs i VLOSEs kako bi se rešili sistemski rizici. Nadalje, svaka država članica EU mora imenovati koordinatora za digitalne usluge, nadležno telo na nacionalnom nivou odgovorno za sva pitanja u vezi s nadzorom i sprovođenjem

DSA. Država članica može imenovati više tela kao nadležna, ali ima samo jednog koordinatora za digitalne usluge čija uloga uključuje koordinaciju na nacionalnom nivou. Koordinator ima ovlašćenja da sertifikuje institucije za vansudsko rešavanje sporova i „pouzdana prijavljivače“, nezavisne organizacije stručne za otkrivanje, identifikaciju i uklanjanje nezakonitog sadržaja. Konačno, koordinatori su ovlašćeni da traže pristup podacima, sprovedu inspekcije i izreknu kazne pružaocima usluga informacionog društva na svojoj teritoriji.

DSA takođe predviđa osnivanje evropskog odbora za digitalne usluge (Odbor), nezavisne savetodavne grupe koja je zadužena za „proces sprovođenja DSA, kao što su procene rizika za vrlo velike onlajn platforme ili zahtevi za pristup podacima koje podnose istraživači“ (Jaurisch, 2024). Odbor se sastoji od svih koordinatora za digitalne usluge i Komisije, koja učestvuje bez prava glasa. Ova institucija je značajna jer pomaže u zajedničkim istragama, analizi izveštaja o primeni DSA, razvoju standarda, izdavanju mišljenja i preporuka koordinatorima za digitalne usluge te pružanju saveta Komisiji.

Sprovođenje DSA pravila koja spadaju u nadležnost Komisije može biti teško ostvarivo bez pomoći EU. Koordinacija na nivou EU, koja je obezbeđena kroz uključivanje nadnacionalnih tela predviđenih ovim instrumentom, trebalo bi da garantuje doslednost u tumačenju i primeni često nejasnih standarda. U slučaju implementacije na nacionalnom nivou u zemljama Zapadnog Balkana, to ne bi bilo nužno osigurano, što posledično može dovesti do toga da svrha DSA ne bude ostvarena. Upravo je to jedan od načina na koji pravo EU obezbeđuje koherentnost tumačenja i implementacije propisa.

Pravila DSA koja zahtevaju saradnju nacionalnih institucija (pravila o koordinatorima za digitalne usluge i Odboru) takođe je teško direktno primeniti. Jasno je da pravila o Odboru zahtevaju nadnacionalnu saradnju i pomoć EU. S druge strane, potrebno je imenovati koordinatora za digitalne usluge kao jedinstveno telo zaduženo za sprovođenje prenesenih odredbi DSA. Čini se da su države članice ovaj zadatak poverile postojećim institucijama, umesto da uspostave nove (Evropska komisija, 2025a). Tipično su to tela zadužena za komunikacije, zaštitu potrošača, medije ili politiku konkurencije. U slučaju BiH, to bi trebalo da bude telo koje ima nadležnost nad teritorijom BiH, što bi moglo da bude neko postojeće telo, kao što je Regulatorna agencija za komunikacije. Alternativno, organizacija koja bi takođe mogla da igra ulogu koordinatora za digitalne usluge je Vijeće za konkurenciju BiH. Obe ove organizacije trebalo bi da budu nadležna tela, bez obzira na to koja je od njih imenovana kao koordinator za digitalne usluge. Konačno, postoji predlog koji uzima u obzir prirodu DSA, prema kojem su sistemska regulacija i koregulacija poželjne: umesto da jedna postojeća institucija deluje kao koordinator za digitalne usluge, ova uloga se može ostvariti kroz saradnju nekoliko institucija na zajedničkoj

platformi (Deirdre & Rokša-Zubčević, 2022, p. 43). U slučaju BiH to bi pored Regulatorne agencije za komunikacije zahtevalo uključivanje drugih relevantnih aktera, kao što su Centralna izborna komisija, Agencija za zaštitu ličnih podataka, Vijeće za konkurenciju, Vijeće za štampu i onlajn medije, uz podršku relevantnih organizacija civilnog društva, medija, odnosno organizacija za proveru činjenica, akademske zajednice itd. Međutim, postavlja se pitanje da li bi takav institucionalni okvir bio adekvatan budući da je polje primene DSA u nadležnosti više institucija, ali i s obzirom na to da je kapacitet nacionalnih institucija u svakom slučaju ograničen objektivnim mogućnostima. Zbog toga vredi razmotriti da li bi za implementaciju DSA, kao i drugih propisa koji uređuju digitalno tržište, bilo adekvatno sprovesti reformu kako bi se osnažila institucija kojoj bi bio poveren ovaj zadatak.

Dakle, problem sa sprovođenjem DSA na nacionalnom nivou leži u nedostatku nadnacionalnih mehanizama. BiH i Srbija nemaju ovlašćenja da obavežu institucije EU i njene države članice svojim nacionalnim zakonodavstvom. Kako bi se koristili mehanizmi predviđeni DSA i angažovala njegova tela i institucije, poput Odbora ili Komisije, potreban je pristanak EU i njenih država članica. Da bi se obezbedilo da koordinator za digitalne usluge u BiH i Srbiji poštuje glavne odluke Odbora i Komisije, nacionalno zakonodavstvo bi trebalo da propiše takvu obavezu. Međutim, ono ne može da utiče na njihove odluke niti da obezbedi da će uzeti u obzir potrebe koordinatora za digitalne usluge u BiH ili Srbiji prilikom donošenja svojih odluka. Indikativni su primeri iz zemalja Zapadnog Balkana u vezi sa transponovanjem GDPR-a. Nacionalni zakoni mogu predviđati primenu nekih odluka institucija EU pa tako, na primer, Zakon o zaštiti podataka o ličnosti Srbije u čl. 45 propisuje da nacionalno telo za zaštitu podataka može izraditi standardne ugovorne klauzule uzimajući u obzir „evropsku praksu u izradi standardnih ugovornih klauzula”. Međutim, budući da nacionalni zakoni zemalja regiona ne obavezuju institucije EU ili druge države, ne može se računati na pomoć nadnacionalnih tela uspostavljenih GDPR-om u sprovođenju zakona. Konkretno, nacionalna tela zemalja u regionu mogu odlučiti da slede odluke tela EU (uglavnom Evropskog odbora za zaštitu podataka, Evropskog supervizora za zaštitu podataka i Suda pravde EU), ali ne mogu od njih tražiti rešavanje slučajeva.

8. Drugi problemi sa primenom DSA na nacionalnom nivou

Čak ako je i moguće izbeći probleme koji proizlaze iz činjenice da se DSA sprovodi u koordinaciji institucija EU i institucija država članica, trenutne pravne prilike u ekonomijama Zapadnog Balkana potencijalno mogu postaviti i druge prepreke primeni.

Prvo, postoji opravdana sumnja u kapacitete nacionalnih tela da adekvatno izvršavaju svoje dužnosti, pa je moguće i da će samo one države članice EU koje imaju jake nacionalne institucije biti u stanju da adekvatno primene DSA, dok će za druge to biti regulativa bez tako značajnog efekta. Postoji i niz drugih izazova u implementaciji (Zeybek & van Hoboken, 2022, p. 35). Međutim, države članice EU imaju na raspolaganju mehanizme koordinacije (Odbor) i podrške (Komisija), što državama našeg regiona još uvek nije dostupno.

Drugo, sprovođenje i primena DSA se oslanjaju na rad Odbora i Komisije. Nacionalno zakonodavstvo bilo koje ekonomije Zapadnog Balkana ne obavezuje koordinatora za digitalne usluge drugih zemalja, Komisiju ili bilo koju instituciju EU. Ukoliko ne bude podrške EU u primeni DSA ili ako nacionalno zakonodavstvo odstupa od DSA, postoji rizik da kompanije neće želeći da usklade svoje aktivnosti sa takvim nacionalnim zakonodavstvom. Za razliku od EU, tržište Zapadnog Balkana je relativno malo i fragmentisano, pa bi pružaoci usluga informacionog društva mogli pre odlučiti da ga napuste nego da snose troškove usklađivanja sa pravilima koja smatraju da previše opterećuju, ili da ih jednostavno ignorišu. Ni u državama članicama EU ova pitanja nisu zanemarljiva; tako je Gugl 2014. napustio Španiju zbog nacionalnog zakona koji je zahtevao da *Google News* plaća nadoknadu španskom udruženju novinskih izdavača za korišćenje malih odlomaka sadržaja. Gugl je ovu uslugu vratio na špansko tržište tek osam godina kasnije (Foo Yun, 2022). Slični potezi pružalaca usluga nisu isključeni ako se DSA bude primenjivao na malim nacionalnim tržištima Zapadnog Balkana, i to isključivo od strane njihovih nacionalnih institucija.

Nadalje, DSA je pretežno procesni instrument jer reguliše kako pružaoci usluga informacionog društva, korisnici, nacionalna tela i institucije EU treba da deluju, ali ne i sadržaj njihovih radnji. Ovaj propis se na nekoliko mesta poziva na osnovna prava garantovana Poveljom EU o osnovnim pravima (Frosio & Geiger, 2023). Međutim, niz pitanja ostaje neadresiran. Na primer, DSA ne reguliše sadržaj uslova korišćenja koje pružaoci usluga treba da ponude svojim korisnicima. Takođe, on ne određuje direktno koji sadržaj je nezakonit. Relevantna pitanja uglavnom su regulisana drugim propisima u okviru prava EU i nacionalnog zakonodavstva država članica. Dakle, DSA u prvom redu pruža okvir za delovanje, ali takođe zahteva da zakonodavci, regulatori i drugi aktivno učestvuju kako bi se određeni mehanizmi koje omogućava mogli operacionalizovati. DSA je deo mozaika koji samostalno ne znači da će digitalno okruženje biti bezbednije ukoliko drugi sastavni delovi ne uspeju da obezbede materijalna pravila koja se mogu primeniti u procedurama uspostavljenim u DSA. Tu bi opet trebalo da se nađe nacionalna država da supstituiše druge instrumente predviđene pravnim tekovinama EU, kao što su propisi koji se odnose na zaštitu potrošača, zaštitu podataka o ličnosti i obezbeđenje njihove delotvorne primene.

9. Zaključak

DSA je pravni instrument usmeren na stvaranje pouzdanog digitalnog okruženja kroz utvrđivanje prava i obaveza pružalaca usluga informacionog društva i njihovih korisnika. Reč je o jedinstvenom propisu koji na sveobuhvatan način adresira pružanje usluga informacionog društva, te predviđa niz sveobuhvatnih pravila dosad nepoznatih u svetu. EU se shodno tome pozicionira kao pionir regulisanja u ovoj oblasti, uzimajući u obzir da je pored DSA usvojila i druge propise koji odgovaraju na potrebe prilagođavanja društva i ekonomije transformaciji koju donose digitalne tehnologije.

Ekonomije Zapadnog Balkana su preuzele obavezu da svoje nacionalne pravne okvire prilagode propisima EU. To bi značilo da treba staviti van snage one propise koji su suprotni pravu EU, a usvojiti one koji su s njim usklađeni. U ovom radu osvrnuli smo se na prilike u pogledu DSA, konkretno u BiH i Srbiji.

Trenutni nacionalni pravni okvir u ove dve zemlje nije usklađen sa sadržajem pravila DSA. To ne iznenađuje, s obzirom na pionirski karakter ovog propisa i praksu niza država u Evropi da ne uređuju detaljno pitanje odgovornosti pružalaca usluga informacionog društva, čekajući rešenja na supranacionalnom nivou. Iako je neusklađenost BiH i Srbije sa pravom EU na sličnom nivou, ona nije istovrsna, budući da su dve zemlje u ovoj oblasti razvijale pravne instrumente samostalno.

Usklađivanje sa ovako kompleksnim propisom ne može se sprovesti pukom promenom postojećih zakona koji donekle regulišu ovu materiju, već je potrebno usvojiti potpuno nov pravni instrument oblikovan po principima DSA. Razlozi za to leže u specifičnom *ex ante* regulatornom pristupu zasnovanom na asimetričnosti i proceni rizika, iz čega proizlazi niz obaveza za pružaoce digitalnih usluga, ali i specifičan institucionalni okvir koji treba da podrži primenu.

Konačno, postoji niz predvidivih problema u implementaciji DSA u nacionalno zakonodavstvo regiona. Pre svega, DSA predviđa kooperaciju država članica i institucija EU, koje u sinergiji tumače odredbe i obezbeđuju usklađenu primenu. Nacionalna tela tako imaju priliku da izraze svoje dileme i probleme s kojima se suočavaju, dok im je obezbeđena podrška za njihovo rešavanje. Osim toga, institucije EU imaju izvršne nadležnosti. Na primer kada je potrebno sprovesti istragu nad određenim nosiocima obaveza, to čini Komisija, kojoj kapacitete i podršku zauzvrat obezbeđuje blok od 27 država članica. O tome svedoči nedavna istraga koju je Komisija sprovela povodom poslovanja kompanije X (ranije Twitter) (Evropska komisija, 2024e). Jasno je da nijedna od nacionalnih država nema kapacitete da sprovodi aktivnosti Komisije. Naposljetku, Sud pravde EU je institucija koja podržava primenu propisa.

Čak i kada bi neka od ekonomija Zapadnog Balkana samostalno imala kapacitete da nametne poštovanje odredbi svoje regulative digitalnih usluga, pitanje je da li

bi velike tehnološke kompanije bile spremne da prihvate ograničenja. Nije isključeno da bi se odlučile da se povuku sa tržišta ili da preduzmu neke druge mere umesto da se usklade, o čemu svedoči istorijat prilično neuspešnih pokušaja pojedinih država da uvedu ograničenja za velike tehnološke kompanije na evropskom kontinentu, bez šireg (nacionalnog) konsenzusa o tome.

Literatura

- Adamović, J. Bajić, M., Bajčeta, S., Perkov, B. & Stevanović, T. 2024. DSA, DMA, AIA AND WESTERN BALKANS, Normative Foundation, Enforcement Mechanisms and Institutional Framework Study, Share Foundation. Dostupno na: https://www.sharefoundation.info/wp-content/uploads/SHARE_DSA-DMA-AIA-STUDY.pdf, 17. 1. 2025.
- Danilovska-Bajdevska, D., Wright, E., Čulahović, M., Reçi, M., Tosić, M., Nikčević, S., & Sahatqija, T. 2024. Towards a Feasible Implementation of the Digital Services Act in the Western Balkans Study of the regulatory and institutional preparedness for harmonization with DSA in the Western Balkans, Partners for Democratic Change Serbia. Dostupno na: <https://www.partners-serbia.org/public/news/dsa-wb-new.pdf>, 11. 12. 2024.
- Deirdre, K. & Rokša- Zubčević, A. 2022. Towards coregulation of harmful content online in Bosnia and Herzegovina. A study of European standards and co-regulatory practices for combating harmful content online. Council of Europe. Dostupno na: <https://rm.coe.int/co-regulation-of-harmful-content-online-study-eng/1680adeef7>, 17. 12. 2024.
- Evropska komisija. 2024a. *Welcome to the DSA Transparency Database!*. Dostupno na: <https://transparency.dsa.ec.europa.eu/>, 18. 3. 2025.
- Evropska komisija. 2022. Izveštaj o Bosni i Hercegovini za 2022. uz dokument Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i Odboru regija. Saopštenje o politici proširenja EU za 2022. Dostupno na: https://www.dei.gov.ba/uploads/documents/izvjestaj-o-bosni-i-hercegovini-za-2022-godinu_1666693844.pdf, 17. 12. 2024.
- Evropska komisija. 2024d, Commission staff working document Serbia 2024 Report accompanying the document communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions 2024. Communication on EU enlargement policy. Dostupno na: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/3c8c2d7f-bff7-44eb-b868-414730cc5902_en?filename=Serbia%20Report%202024, 17. 12. 2024.
- Frosio, G. & Geiger, C. 2023. Taking fundamental rights seriously in the Digital Services Act's platform liability regime. *European Law Journal*. 29(1-2): 31-77. <https://doi.org/10.1111/eulj.12475>
- Fruscione, G. 2020. *The Balkans: Old New Instabilities. A European Region Looking for its Place in the World*. Milano: Ledizioni Ledi Publishing.

- Gorwa, R. 2022. The Digital Services Act: Risk-based regulation of online platforms. *Internet Policy Review*. Dostupno na: <https://policyreview.info/articles/news/digital-services-act-risk-based-regulation-online-platforms/1606>, 10. 12. 2024.
- Jelisavac Trošić, S. I. & Gordanić, J. B. 2023. Priznanje prava na pristup internetu kao samostalnog ljudskog prava – potencijali i prepreke. *Strani pravni život*, 67(3), pp. 375-394. https://doi.org/10.56461/SPZ_23301KJ
- Nelson, G. 2024. Assessing the EU's Digital Services Coordinators on Resourcing and Readiness. Dostupno na: <https://www.techpolicy.press/assessing-the-eus-digital-services-coordinators-on-resourcing-and-readiness/>, 10. 12. 2024.
- Popović, D., Krivokapić, Đ., Ružić, N. & Stojković, M. 2023. *Pravno uređenje interneta u Srbiji*. Beograd: Clio.
- Savin, A. 2023. *Digitalna prav(d)a*. Beograd: Clio.
- Savin, A. & Bagley, C. 2023. On a Strategic Management Approach to the New EU Risk-Based Compliance Regulations *International In-house Counsel Journal*, 16(64), Summer 2023, pp. 1-13.
- Vosoughi, S., Roy, D. & Aral, S. 2018. The spread of true and false news online. *Science*, 359(6380), 1146–1151. <https://doi.org/10.1126/science.aap9559>

Internet izvori

- Le Monde, 2020. The law against hate on the Internet. Dostupno na: https://www.lemonde.fr/pixels/article/2020/05/13/la-loi-contre-la-haine-sur-internet-definitivement-adoptee-par-l-assemblee-nationale_6039578_4408996.html, 10. 12. 2024.
- Evropska komisija. 2024b. Commission calls on Cyprus, Czechia, Estonia, Poland, Portugal and Slovakia to designate and fully empower their Digital Services Coordinators under the Digital Services Act. Dostupno na: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/commission-calls-cyprus-czechia-estonia-poland-portugal-and-slovakia-designate-and-fully-empower>, 22. 11. 2024.
- Evropska komisija. 2024c. Commission approves Reform Agendas of Albania, Kosovo, Montenegro, North Macedonia and Serbia, paving way for payments under the Reform and Growth Facility. Dostupno na: https://enlargement.ec.europa.eu/news/commission-approves-reform-agendas-albania-kosovo-montenegro-north-macedonia-and-serbia-paving-way-2024-10-23_en, 22. 11. 2024.
- Evropska komisija. 2024e. Commission sends preliminary findings to X for breach of the Digital Services Act. Dostupno na: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_24_3761, 22. 11. 2024.
- Evropska komisija. 2025a. Digital Services Coordinators. Dostupno na: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/dsa-dscs>, 18. 3. 2025.
- Evropska komisija. 2025b. Supervision of the designated very large online platforms and search engines under DSA. Dostupno na: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/list-designated-vlops-and-vloses>, 1. 4. 2025.

- Evropska unija. 1993. Accession criteria (Copenhagen criteria). Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=LEGISSUM:accession_criteria_copenhagen, 22. 11. 2024.
- Evropska unija. 2021. IPA III: Instrument prepristupne pomoći (2021–2027). Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/HR/legal-content/summary/ipa-iii-the-instrument-for-pre-accession-assistance-2021-2027.html>, 22. 11. 2024.
- Foo Yun, C. 2022. Google News re-opens in Spain after eight-year shutdown. Dostupno na: <https://www.reuters.com/technology/google-news-re-opens-spain-after-eight-year-shutdown-2022-06-22/>, 10. 12. 2024.
- Husovec, M. 2022. Will the DSA work?, dostupno na: <https://verfassungsblog.de/dsa-money-effort/>
- Jaurisch, J. 2024. More than an advisory group: Why The European Board for Digital Services has key roles in DSA enforcement. Dostupno na: <https://dsa-observatory.eu/2024/02/23/more-than-an-advisory-group-why-the-european-board-for-digital-services-has-key-roles-in-dsa-enforcement/>, 10. 12. 2024.
- Knight, B. 2018. Germany implements new internet hate speech crackdown. Dostupno na: <https://www.dw.com/en/germany-implements-new-internet-hate-speech-crackdown/a-41991590>, 10. 12. 2024.
- Lenoir, L. 2020. Le Conseil constitutionnel censure la loi Avia contre la haine en ligne. Dostupno na: <https://www.lefigaro.fr/le-conseil-constitutionnel-censure-la-loi-avia-contre-la-haine-en-ligne-20200618>, 10. 12. 2024.
- Savet Evropske unije. 2024. The EU: Main investor, donor and trade partner for the Western Balkans. Dostupno na : <https://www.consilium.europa.eu/hr/infographics/the-eu-main-trade-partner-and-investor-for-the-western-balkans/>, 4. 12. 2024.
- Schulz, J. 2020. What's Going on with France's Online Hate Speech Law? Dostupno na: <https://www.lawfaremedia.org/article/whats-going-frances-online-hate-speech-law>, 12. 12. 2024.
- Zeybek, B. & van Hoboken, J. 2022. The Enforcement Aspects of the DSA, and its Relation to Existing Regulatory Oversight in the EU. Dostupno na: <https://dsa-observatory.eu/2022/02/04/the-enforcement-aspects-of-the-dsa-and-its-relation-to-existing-regulatory-oversight-in-the-eu/>, 12. 12. 2024.

Pravni izvori

- Uredba (EU) 2016/679 Evropskog parlamenta i Veća od 27. aprila 2016. o zaštiti pojedinaca u vezi sa obradom ličnih podataka i o slobodnom kretanju takvih podataka te o stavljanju van snage Direktive 95/46/EZ (Opća uredba o zaštiti podataka - GDPR) *SL EU* L119 4. 5. 2016.
- Direktiva (EU) 2018/1808 Evropskog parlamenta i Veća od 14. novembra 2018. o izmeni Direktive 2010/13/EU o koordinaciji određenih odredaba utvrđenih zakonima i drugim propisima u državama članicama o pružanju audiovizualnih medijskih usluga (Direktiva o audiovizualnim medijskim uslugama) u pogledu promjenjivog stanja na tržištu PE/33/2018/REV/1 *SL L* 303, 28. 11. 2018.

- Direktiva (EU) 2022/2555 Evropskog parlamenta i Veća od 14. prosinca 2022. o mjerama za visoku zajedničku razinu sajbersigurnosti širom Unije, izmeni Uredbe (EU) br. 910/2014 i Direktive (EU) 2018/1972 i stavljanju izvan snage Direktive (EU) 2016/1148 (Direktiva NIS 2) (Tekst značajan za EGP) PE/32/2022/REV/2 SL L 333, 27. 12. 2022.
- Direktiva 2000/31/EZ Evropskog parlamenta i Veća od 8. juna 2000. o određenim pravnim aspektima usluga informacijskog društva na unutrašnjem tržištu, posebno elektronske trgovine (Direktiva o elektronskoj trgovini) SL L 178, 17. 7. 2000.
- Uredba (EU) 2022/2065 Evropskog parlamenta i Veća od 19. oktobra 2022. o jedinstvenom tržištu digitalnih usluga i izmeni Direktive 2000/31/EZ (Akt o digitalnim uslugama) (Tekst značajan za EGP) PE/30/2022/REV/1 SL L 277, 27. 10. 2022.
- Direktiva 2000/31/EZ Evropskog parlamenta i Veća od 8. juna 2000. o određenim pravnim aspektima usluga informacijskog društva na unutrašnjem tržištu, posebno elektronske trgovine (Direktiva o elektronskoj trgovini) SL L 178, 17. 7. 2000, pp. 1–16 (ES, DA, DE, EL, EN, FR, IT, NL, PT, FI, SV)
- Zakon o zaštiti podataka o ličnosti, *Službeni glasnik RS*, br. 87/2018.
- Zakon o zaštiti ličnih podataka, *Službeni glasnik BiH*, br. 49/2006, 76/2011 i 89/2011.
- Zakon o komunikacijama, *Službeni glasnik BiH*, br. 31/2003, 75/2006, 32/2010 i 98/2012.
- Zakon o konkurenciji BiH, *Službeni glasnik BiH*, br. 48/2005, 76/2007 i 80/2009.
- Zakon o elektronskom pravnom i poslovnom prometu, *Službeni glasnik BiH*, br. 88/2007.
- Pravilo 60/2012 o obavljanju delatnosti davaoca pristupa Internetu, *Službeni glasnik BiH*, br. 36/2012.
- Pravilo 96/2023 o uslugama platformi za razmenu videozapisa, *Službeni glasnik BiH*, br. 41/2023.
- Zakon o zaštiti potrošača u BiH, *Službeni glasnik BiH*, br. 25/2006 i 88/2015.
- Zakon o elektronskoj trgovini, *Službeni glasnik RS*, br. 41/2009, 95/2013 i 52/2019.
- Zakon o elektronskim medijima, *Službeni glasnik RS*, br. 92/2023.
- Pravilnik o obaveznim merama pružalaca usluga platformi za razmenu video sadržaja. *Službeni glasnik RS*, br. 43/2024.
- Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sa Bosnom i Hercegovinom. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/stabilisation-and-association-agreement-with-bosnia-and-herzegovina.html>, 12. 12. 2024.
- Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju sa Srbijom. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/stabilisation-and-association-agreement-with-serbia.html>, 12. 12. 2024.

ANONIMNOST I DIGITALNE GRANICE PRAVA: IZAZOVI VISOKOTEHNOLOŠKOG KRIMINALITETA I NOVE ISTRAŽNE TEHNIKE

Sažetak

U radu se analiziraju izazovi koje anonimnost korisnika interneta, pre svega TOR mreže i *darkneta*, postavlja pred krivičnoppravnu teoriju i praksu. Centralni deo rada odnosi se na studiju slučaja *Playpen*, odnosno na pravne i etičke dileme koje su se pojavile u kontekstu operacije *Playpen*, u okviru koje je FBI koristio malver za identifikaciju korisnika sajta dečje pornografije. Autorka razmatra upotrebu sofisticiranih tehničkih sredstava u kontekstu zaštite prava na privatnost, sa posebnim osvrtom na četvrti amandman Ustava SAD i praksu američkih sudova. U zaključnom delu rada, autorka iznosi stav da efikasna borba protiv visokotehnološkog kriminaliteta zahteva pažljivo normiranje novih posebnih dokaznih radnji, koje bi omogućile proporcionalnu, zakonitu i sudski kontrolisanu primenu sofisticiranih tehničkih sredstava za deanonimizaciju korisnika digitalnih komunikacionih mreža i alata.

Ključne reči: darknet, TOR, Playpen, privatnost, posebne dokazne radnje.

* Advokat, doktor pravnih nauka, Beograd, Srbija.

E-mail: irena@advokatskitim.rs

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-5823-780X>

ANONYMITY AND THE DIGITAL BOUNDARIES OF LAW: CHALLENGES OF HIGH-TECH CRIME AND NEW INVESTIGATIVE TECHNIQUES

Summary

This paper examines the challenges that user anonymity on the internet, particularly on the TOR network and darknet, poses to contemporary criminal law theory and practice. The central focus is a case study of Operation Playpen, addressing the legal and ethical dilemmas arising from the FBI's use of malware to identify users of a child pornography website. The analysis explores the deployment of sophisticated technical tools in light of the right to privacy, with particular emphasis on the Fourth Amendment to the U.S. Constitution and relevant U.S. case law. The author concludes that effectively combating high-tech crime requires the precise legislative regulation of new special investigative measures, enabling the proportionate, lawful and judicially supervised use of advanced technological tools to de-anonymize users of digital communication networks and platforms.

Keywords: Darknet, TOR, Malware, Playpen, Privacy, Special Investigative Measures.

1. Uvod

U literaturi se često kao prvi poznati slučaj izvršenja krivičnog dela putem računarske mreže navodi anegdota o *online* kupoprodaji droge između dva studenta sa Harvarda¹ početkom sedamdesetih godina prošlog veka putem platforme *ARPA-NET*, koja se smatra pretečom savremenog interneta (Shortis, Aldrige & Barratt, 2020, p. 357; Omar & Ibrahim, 2020, p. 111). Od sedamdesetih godina prošlog veka do danas razvoj informacionih tehnologija zabeležio je eksponencijalni rast, što je doprinelo značajnoj rasprostranjenosti visokotehnološkog kriminaliteta (Phillips *et al.*, 2022, p. 379). Ključni problem na nivou suzbijanja i sprečavanja visokotehnološkog kriminaliteta predstavlja činjenica da postojeći normativni okvir nije formulisano prema osnovnim fenomenološkim osobenostima ovog oblika kriminaliteta, što ga čini nedelotvornim u oblasti borbe protiv visokotehnološkog kriminaliteta.

¹ Prema dostupnim podacima u literaturi, u konkretnom slučaju je dogovor o kupoprodaji marihuane učinjen putem platforme *Arpanet*, dok je primopredaja izvršena fizički.

Iz dana u dan neophodnost reforme krivično-procesnog zakonodavstva postaje sve očiglednija, dok su izazovi sa kojima se pravna nauka suočava u ovom procesu sve ozbiljniji (Pisarić, 2013).

U ovom trenutku je jasno da je efikasno suzbijanje i sprečavanje visokotehnološkog kriminaliteta u direktnoj koliziji sa zahtevom za poštovanje prava na privatnost (Prlja & Reljanović, 2009, pp. 164-165). Očigledno je da su tradicionalne dokazne radnje gotovo potpuno neefikasne kada je u pitanju otkrivanje, rasvetljavanje i dokazivanje krivičnih dela visokotehnološkog kriminaliteta, dok se posebne dokazne radnje, izvorno oblikovane prema fenomenološkim karakteristikama organizovanog kriminaliteta (Škulić, 2018, pp. 539-544), suočavaju sa nepremostivim preprekama. U tom kontekstu postavlja se pitanje: da li je opravdano dalje ograničavanje ljudskih prava zarad efikasnosti krivičnog gonjenja i gde se nalazi granica između legitimne represije i zaštite osnovnih ljudskih prava u digitalnom dobu?

Autorka u ovom radu ukazuje na ključne fenomenološke karakteristike visokotehnološkog kriminaliteta, koje zahtevaju preispitivanje tradicionalnih postulata krivičnog procesnog prava i prava ljudskih prava. Uvažavajući sve potencijalne opasnosti koje prete osnovnim ljudskim pravima u digitalnoj eri, ona ističe da razvoj krivičnog procesnog prava mora pratiti razvoj informacionih tehnologija. U suprotnom ćemo se, figurativno rečeno, protiv nuklearnog oružja boriti mačem. Sa ciljem da se razumeju razlozi zbog kojih su opšte i posebne dokazne radnje nedelotvorne pri istraživanju krivičnih dela izvršenih na *darknetu*, kao i pravne i etičke dileme koje su vezane za korišćenje sofisticiranih tehničkih sredstava u krivičnim postupcima, u radu je izložena studija slučaja *Playpen*, uz analizu relevantnih sudskih odluka vezanih za operaciju *Playpen*. U radu su primenjeni normativni i uporednopravni metodi. Na osnovu analize fenomenoloških karakteristika visokotehnološkog kriminaliteta, međunarodnih dokumenata i relevantne sudske prakse, autorka ukazuje na neophodnost normiranja novih posebnih dokaznih radnji koje bi omogućile proporcionalnu, zakonitu i sudski kontrolisanu primenu sofisticiranih tehničkih alata za deanonimizaciju korisnika digitalnih komunikacionih mreža i alata.

2. Specifičnosti visokotehnološkog kriminaliteta i *darknet*

Nagli razvoj interneta i informaciono-komunikacionih tehnologija doveo je do pojave novih krivičnih dela koja po svojoj prirodi, načinu ili sredstvu izvršenja podrazumevaju zloupotrebu računarskih sistema, mreža ili digitalnih tehnologija (Đukić, 2018, p. 130; Karović & Simović, 2022, p. 47). Osim pojave novih krivičnih

dela, razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija doveo je i do premeštanja tradicionalnih krivičnih dela iz *offline* u *online* prostor (Buxton & Bingham, 2015). I pored aktivnog naučnog i praktičnog delovanja na polju borbe protiv krivičnih dela povezanih sa informaciono-komunikacionim tehnologijama (IKT), u pravnoj nauci još uvek ne postoji jedinstvena i opšteprihvaćena definicija visokotehnološkog kriminaliteta (Barrio Andres, 2011; Pisarić, 2013, p. 292; Phillips *et al.*, 2022). Prema Budimpeštanskoj konvenciji, visokotehnološki kriminalitet obuhvata tri vrste krivičnih dela: krivična dela protiv poverljivosti, celovitosti i dostupnosti računarskih podataka i sistema, krivična dela u vezi sa računarima i krivična dela sadržaja (ETS No. 185, 2001). Ova klasifikacija, iako najšire prihvaćena u međunarodnom kontekstu, ne iscrpljuje sve oblike visokotehnološkog kriminaliteta koji se javljaju u praksi.

Ne ulazeći detaljnije u teorijska pitanja o podelama i ontološkim razlikama unutar pojma visokotehnološkog kriminaliteta (Wall, 2017; Phillips *et al.*, 2022), ključno je istaći da su njegove fenomenološke osobenosti, uključujući anonimnost, transnacionalnost i digitalnu volatilnost dokaza, neposredna posledica sofisticirane prirode savremenih IKT sistema.

2.1. Tehničke karakteristike darkneta

Činjenica da ljudi putem interneta mogu u jednoj državi preduzeti radnju koja će prouzrokovati posledicu u drugoj državi ili u više drugih država, pri čemu to mogu činiti gotovo potpuno anonimno, jasno ukazuje na brojne potencijalne probleme u otkrivanju, dokazivanju i gonjenju učinilaca krivičnih dela koja se vrše *online* (Pisarić, 2013, p. 292; Baron Quintero, 2023, p. 176; Čučilović, 2025, p. 326).

U kontekstu otkrivanja i dokazivanja krivičnih dela izvršenih u *online* prostoru bitno je da znamo da svaki uređaj koji se povezuje na mrežu zasnovanu na internet protokolu ima jedinstveni bročani identifikator – takozvanu IP adresu,² čija je osnovna funkcija identifikacija uređaja i omogućavanje međusobne komunikacije između njih preko interneta (Đukić, 2025, p. 149). Upravo je praćenje IP adrese prvi korak ka identifikovanju osumnjičenog kada su u pitanju krivična dela izvršena *online* (Kumar Shrivastava, 2021, p. 47). Problem je, međutim, u tome što je svega oko 4% sadržaja na internetu vidljivo i dostupno korisnicima uobičajenih veb-pretraživača, dok najveći deo interneta čini takozvani *deepweb*, čiji sadržaj nije indeksiran te je za pristup navedenom sadržaju neophodno korišćenje posebnih softvera, koji su kreirani tako da dodatno štite anonimnost korisnika. Treba ukazati da veći deo sadržaja koji se nalazi na *deepweb*-u nije kriminalan, već su u pitanju potpuno legalni sadržaji koji nisu dostupni javnosti

² Internet Protocol Address.

zbog zaštite privatnosti ili poverljivosti informacija³ (Omar & Ibrahim, 2020, p. 110; Kumar Shrivastava, 2021, p. 46).

Budući da se u standardnoj IP komunikaciji saobraćaj odvija direktno između pošiljaoca i primaoca, obe strane posredno otkrivaju međusobne IP adrese, čime je narušena anonimnost. TOR⁴ mreža, koja se zasniva na *Onion rutiranju*, prvobitno razvijena u okviru istraživačkog projekta američke mornarice i NSA, u cilju bezbedne komunikacije vladinih agencija i novinara, 2002. godine postala je dostupna i širem građanstvu (Buxton & Bingham, 2015, p. 5; Korać, Prlja & Diligenski, 2016, p. 357). Upravo je mogućnost privatnih lica da pristupe TOR mreži dominantno uticala na pojavu i širenje takozvanog *darkneta* koji se koristi za obavljanje kriminalne delatnosti i plasiranje kriminalnih ideja, a koji u suštini čini samo jedan mali deo *deepweb*-a (Kumar Shrivastava, 2021, p. 46).

Suština TOR mreže se ogleda u tome što se umesto uspostavljanja direktne komunikacije između uređaja na mreži, komunikacija odvija preko određenog broja *nodova*, odnosno čvorova (Korać, Prlja & Diligenski, 2016, p. 357). Čvorova za *rutiranje* saobraćaja u mreži ima najmanje tri. Prvi (ulazni) čvor u lancu zna IP adresu i lokaciju korisnika, ali ne zna krajnju destinaciju. Srednji čvor zna prethodni i sledeći sloj u lancu, ali ne zna ko su korisnici ni ka kome je zahtev upućen. Poslednji (izlazni) čvor dešifruje poslednji sloj i prosleđuje zahtev ka željenoj destinaciji, ali mu je nepoznata početna destinacija (Dingledine, Mathewson & Syverson, 2004).

Upravo ove tehničke karakteristike TOR mreže i *darkneta* dodatno komplikuju otkrivanje identiteta izvršilaca i dokazivanje krivičnih dela u digitalnom prostoru, čime se dovodi u pitanje delotvornost postojećih tradicionalnih dokaznih mehanizama.

2.2. Ograničenja posebnih dokaznih radnji u digitalnom prostoru

Darknet je deo TOR mreže na kojoj se nalaze skriveni servisi dostupni samo unutar TOR mreže. Van TOR mreže, lokacije (serveri) ovih servisa ostaju nepoznati i nevidljivi. Zahvaljujući ovim karakteristikama, *darknet* sadrži i servise na kojima se obavljaju kriminalne delatnosti, poput trgovine drogom ili dečje pornografije, iako se deo sadržaja odnosi i na legalne aktivnosti koje zahtevaju visok nivo anonimnosti, poput novinarstva ili političkog aktivizma pod represivnim režimima (Omar & Ibrahim, 2020, p. 111). *Linkovi* za ulaz na *darknet* servis nalaze se na skrivenim direktorijumima (npr. „*The Hidden Wiki*“) kojima je moguće pristupiti korišćenjem TOR pretraživača (Korać, Prlja & Diligenski, 2016, p. 360).

³ Na primer, serveri državnih organa, privatnih kompanija, e-mail naloga i sl.

⁴ The Onion Router.

Kada se putem TOR pretraživača uspostavi pouzdana komunikacija sa prvim čvorom u TOR mreži, podaci se *enkriptuju* i šalju kroz zamršenu mrežu „tunela“ u TOR mreži, sve do izlaznog čvora koji sadrži potpuno otvorenu informaciju koja nije *enkriptovana*. Osnovna ideja TOR mreže je da nijedan pojedinačni čvor u lancu nema kompletan uvid u celu putanju i identitet, pri čemu se i same putanje periodično automatski menjaju (Korać, Prlja & Diligenski, 2016, p. 358). Ako zahvaljujući ljudskoj grešci, uz pomoć OSINT-a⁵, istražni organi i dođu do skrivenog sajta sa inkriminišućim sadržajem, nije moguće rekonstruisati rutu do prvog čvora koji zna IP adresu stvarnog korisnika, upravo zahvaljujući *enkripciji* i decentralizaciji TOR mreže. Istražnim organima je u tom slučaju poznat samo sadržaj sajta i IP adresa poslednjeg čvora (Chertoff & Jardine, 2021, p. 2). Na taj način, anonimnost izvršioca krivičnog dela ostaje zaštićena.

Stoga, iako tehnički postoji mogućnost da istražni organi otkriju postojanje inkriminišućeg sadržaja na *darknetu*, činjenica da ne mogu identifikovati korisnika kao konkretno fizičko lice čini primenu opštih i posebnih dokaznih radnji procesno neizvodljivom.

3. Studija slučaja – operacija *Playpen*

Playpen je bio sajt dečje pornografije na *darknetu*. U decembru 2014. godine, FBI je dobio informaciju da server na kome je *hostovan Playpen* sajt ima grešku u konfiguraciji koja otkriva pravu IP adresu i lokaciju servera (Chertoff & Jardine, 2021, p. 3). FBI je u januaru 2015. godine zaplenio server *Playpen*-a i odneo ga u svoje prostorije u Istočnoj Virdžiniji. FBI nije javno objavio da je zaplenio server *Playpen*-a, niti je korisnicima onemogućavao pristup sajtu. Međutim, TOR mreža je štitila identitet korisnika i administratora *Playpen*-a. Po zahtevu FBI-ja, sud u Istočnoj Virdžiniji je 20. februara 2015. godine izdao takozvani NIT (*Network Investigative Technique*) nalog, kojim se FBI-ju dozvoljava korišćenje specijalizovanog softverskog alata za identifikaciju korisnika, te tako omogućio da FBI identifikuje oko 100.000 korisnika *Playpen*-a, koliko ih je pristupilo ovom sajtu u periodu od 20. februara do 4. marta 2015. godine (*United States v Wagner*, 2020, p. 3).

NIT je zapravo *malver* koji je FBI infiltrirao u server koji je *hostovao Playpen*. U trenutku kada korisnik pristupi *Playpen*-u unošenjem korisničkog imena i lozinke, istovremeno na svoj računar preuzima i NIT, koji je zatim na server pod kontrolom FBI-ja slao određene informacije, između ostalog i IP adresu računara sa kojeg je pristupljeno *Playpen*-u (*United States v. Levin*, 2017, p. 6).

⁵ Open-Source Intelligence – prikupljanje podataka i informacija iz otvorenih i javno dostupnih izvora na internetu (Bugarski, 2020, p. 182).

Ovakav način prikupljanja dokaza, iako izuzetno efikasan, otvorio je brojna pravna pitanja u vezi sa jurisdikcijom, pravom na privatnost i zakonitošću korišćenja *malvera* u krivičnom postupku.

3.1. Pravne dileme u sudskoj praksi i odjeci u pravnoj nauci

Pošto se server *Playpen*-a nalazio na teritoriji Istočne Virdžinije, nalog za korišćenje *malvera* NIT izdao je sud u Istočnoj Virdžiniji. S obzirom na to da je reč o specifičnom tehničkom sredstvu čija je upotreba vezana za digitalni prostor u kome nema državnih, regionalnih, okružnih ni drugih fizičkih granica, identifikovane su IP adrese korisnika sajta koji su se nalazili širom SAD. Treba naglasiti da je NIT prikupljao isključivo podatke o uređaju i njegovim tehničkim karakteristikama (tzv. *non-content data*), poput IP adrese, MAC adrese i operativnog sistema, dok nije zahvatao sadržinu komunikacije, što je relevantno i u pogledu njegovog ustavnopravnog tretmana.⁶ Nakon identifikovanja IP adrese korisnika, FBI je pribavljao nove naloge za pretres stana i računara konkretnog osumnjičenog od mesno nadležnog suda, prema mestu nalaženja računara (*United States v. Levin*, 2017, p. 7; *United States v. Anzalone*, 2019, p. 4; *United States v. Wagner*, 2020, p. 4). Pretragom računara konkretnih osumnjičenih pronađeni su inkriminišući materijali dečje pornografije, te je većina osumnjičenih optužena za posedovanje materijala dečje pornografije.

U krivičnim postupcima koji su proistekli iz operacije *Playpen* otvorila su se brojna sporna pitanja, oko kojih nije postojao jedinstven stav ni u sudskoj praksi ni u pravnoj teoriji.

3.1.1. Nadležnost i član 41 Federalnih pravila o krivičnom postupku

Prvo sporno pitanje odnosilo se na potencijalno kršenje člana 41 Federalnih pravila o krivičnom postupku (Federal Rules of Criminal Procedure – Fed. R. Crim. P., 2016) od strane suda u Istočnoj Virdžiniji. Odbrana je gotovo jednoglasno isticala da sud u Istočnoj Virdžiniji nije imao nadležnost za izdavanje NIT naloga koji bi važio izvan teritorije njegovog okruga. Apelacioni sud je utvrdio da su prigovori odbrane neosnovani jer se NIT nalog odnosio na server koji se nalazio na teritoriji suda koji ga je izdao (*United States v. Levin*, 2017; *United States v. Anzalone*, 2019; *United States v. Wagner*, 2020). U slučaju *United States v. Matish* sud je instaliranje *malvera* u virtuelnom svetu tumačio analogno instaliranju uređaja za praćenje u realnom svetu, te zaključio da se može smatrati da je korisnik otišao na virtuelni

⁶ Više o razlici između *content data* i *non-content data*, načinu na koji se pribavljaju i njihovom dokaznom tretmanu vid. Bugarski, 2020.

put u Istočnu Virđžiniju na čijoj se teritoriji nalazio server *Playpen*-a svaki put kada je pristupio sajtu (Widenhouse, 2017, p. 157). Međutim, ovakvo rezonovanje suda je oštro kritikovano u delu teorije u kome se smatra da mesto pretresa nije bio server *Playpen*-a u Istočnoj Virđžiniji, već računar korisnika koji se nalazio van teritorijalne nadležnosti suda koji je nalog izdao (Widenhouse, 2017, p. 162).

Iako zbog zabrane retroaktivnog dejstva zakona nema uticaja na slučajeve proistekle iz operacije *Playpen*, ova operacija je ostvarila značajan uticaj na normativnom planu i direktno doprinela reformi procesnog zakonodavstva SAD, koje sada eksplicitno dozvoljava sudu na čijoj bi se teritoriji mogle dogoditi aktivnosti povezane sa krivičnim delom da izda nalog za korišćenje daljinskog pristupa za pretres elektronskog skladišta, za zaplenu ili kopiranje elektronski sačuvanih informacija koje se nalaze unutar ili van tog okruga, ukoliko je okrug u kome se nalaze mediji ili informacije prikriven upotrebom tehnoloških sredstava (Fed. R. Crim. P., 2016, 41(b) (6)).

3.1.2. Četvrti amandman i IP adresa

Drugo sporno pitanje odnosilo se na potencijalno kršenje četvrtog amandmana Ustava SAD, koji štiti pravo pojedinaca na privatnost, odnosno sigurnost njihove ličnosti, domova, prepiske i stvari od neopravdanih pretresa i zaplena (Widenhouse, 2017, p. 149). Kako bi pružio efektivnu zaštitu proklamovanom pravu na privatnost, četvrti amandman zahteva da svako zadiranje države u privatnu sferu pojedinca ima svoj osnov u sudskom nalogu. Da bi bio zakonit, sudski nalog mora ispuniti tri kumulativno propisana uslova: 1) mora ga izdati nadležan sud, 2) mora se zasnivati na krivično-procesno relevantnom stepenu sumnje (tzv. *probable cause*) i 3) mora biti određen kako u pogledu mesta koje se pretresa, tako i u pogledu predmeta i lica koje se pleni, odnosno zadržava (tzv. *particularity*) (*United States v. Wagner*, 2020, p. 9). Pravo na privatnost u SAD je korigovano takozvanom doktrinom trećeg lica (*Third-party doctrine*), prema kojoj informacije koje je osumnjičeni dobrovoljno podelilo sa trećim licima ne uživaju zaštitu po četvrtom amandmanu, te organima krivičnog gonjenja za njihovo pribavljanje nije neophodan sudski nalog (Widenhouse, 2017, p. 157).

Ograničenja doktrine trećeg lica uspostavljena u presudi *Carpenter v. United States* označila su prelomni trenutak u razumevanju digitalne privatnosti, pomerajući fokus sa toga kome su tehnički dostupni podaci na to da li pojedinac zadržava legitimno očekivanje privatnosti nad tim podacima, što direktno utiče na tumačenje da li je pribavljanje IP adrese putem NIT-a zaštićeno ili ne. Naime, sama činjenica da je osumnjičeni pristupio *darknetu* i podelio svoju IP adresu sa TOR čvorom, ne znači da je odustao od zaštite svoje privatnosti (*Carpenter v. United States*, 2018,

pp. 18-23). Uprkos tome, apelacioni sudovi u SAD nisu zauzeli jedinstven stav u pogledu pitanja da li primena NIT-a predstavlja pretres u smislu četvrtog amandmana. Uopšteno govoreći, oni sudovi koji su se fokusirali na IP adresu smatrali su da ne postoji legitimno očekivanje privatnosti u vezi sa IP adresom, te da u konkretnom slučaju nije došlo do pretresa. S druge strane, sudovi koji su korišćenje NIT-a tumačili kao upad u zaštićeno digitalno okruženje smatrali su da je u konkretnom slučaju došlo do pretresa (Widenhouse, 2018, p. 159). U slučajevima u kojima je primena NIT-a posmatrana kao pretres, sudovi su smatrali da je NIT nalog izdat od strane suda u Istočnoj Virđžiniji ispunjavao propisane uslove u pogledu osnovane sumnje (sajt na *darknetu*, neophodnost unošenja korisničkog imena i lozinke za pristup sajtu, naslovna strana sajta koja je ukazivala na nezakonitu sadržinu sajta) i određenosti (jasno su precizirana lica prema kojima se nalog primenjuje – korisnici *Playpen*-a, i digitalni podaci koji će biti prikupljeni⁷) (*United States v. Levin*, 2017; *United States v. Anzalone*, 2019; *United States v. Wagner*, 2020).

3.1.3. Zakonitost vladinog postupanja (*outrageous conduct*)

Imajući u vidu da je *Playpen* bio sajt dečje pornografije, činjenica da je sajt nastavio da radi i pod kontrolom FBI-ja otvorila je pitanje zakonitosti *Playpen* operacije. Budući da FBI tokom *Playpen* operacije nije kreirao *Playpen* sajt, nije menjao funkcionalnost sajta, nije dodavao nove sadržaje dečje pornografije, nije dodavao nove korisnike, niti je postojeće korisnike prinudio da pristupaju sajtu i preuzimaju inkriminišući sadržaj, prigovori odbrane o nezakonitom postupanju FBI-ja (*outrageous government conduct*)⁸ u sudskim postupcima nisu zabeležili željeni uspeh (*United States v. Wagner*, 2020, pp. 31-33).

⁷ Na osnovu NIT naloga FBI je bio ovlašćen da prikupi sledeće informacije: 1) stvarnu IP adresu računara koji je aktivirao *malver*, kao i datum i vreme kada je ta adresa identifikovana, 2) jedinstveni identifikator generisan od strane *malvera*, koji je omogućavao razlikovanje podataka prikupljenih sa raznih uređaja (u vidu kombinacije brojeva, slova i specijalnih karaktera), 3) informacije o operativnom sistemu računara, uključujući i njegovu vrstu (npr. Windows), verziju (npr. Windows 7) i arhitekturu (npr. x86), 4) informaciju o tome da li je *malver* već isporučen konkretnom računaru kako bi se izbeglo višestruko slanje, 5) naziv *hosta* računara koji je pristupio sajtu, 6) korisničko ime koje je aktivno u operativnom sistemu u trenutku pristupanja i 7) MAC adresa računara – jedinstveni identifikator mrežnog *interfejsa* uređaja (*United States v. Levin*, 2017, p. 6).

⁸ Da bi uspeła sa prigovorom nezakonitog postupanja organa krivičnog gonjenja, odbrana mora da dokaže ili prekomerno učešće konkretnog organa u izvršenju krivičnog dela, što podrazumeva kreiranje i upravljanje izvršenjem krivičnog dela od početka do kraja, ili da je radnjama organa krivičnog gonjenja okrivljeni prinuđen da izvrši krivično delo (*United States v. Wagner*, 2020, pp. 31-33).

3.1.4. Pravo odbrane na pristup dokazima

Konačno, operacija *Playpen* je otvorila pitanje krivično-procesne neravnopravnosti tužilaštva i odbrane u digitalnoj eri i ukazala na potencijalno kršenje prava na efektivnu odbranu i pristup dokazima kao segmentu prava na fer i pravično suđenje u kontekstu šestog amandmana (Steele, 2022). Suštinsko pitanje koje se postavlja jeste da li pravo na pravično suđenje i pristup dokazima podrazumeva pravo okrivljenog da se upozna sa karakteristikama i načinom funkcionisanja tehničkih sredstava upotrebljenih za prikupljanje dokaza protiv njega? Naime, u operaciji *Playpen*, FBI koristi sofisticirano tehničko sredstvo – NIT, kako bi prikupio određene dokaze i to čini bez znanja korisnika. Ukoliko bi odbrana želela da koristi slična tehnička sredstva ili da dobije podatke o NIT alatima, sudovi bi se gotovo sigurno pozivali na poverljivost metoda koji se, po pravilu, primenjuje tako da favorizuje tužilaštvo i onemogućava pristup dokazima od strane odbrane, čime se stvara procesna nejednakost (Waxler, 2021).

Kao izuzetak od ustanovljenog pravila, Chertoff & Jardine ističu slučaj *United States v. Michaud* u kome je sud usvojio zahtev odbrane i naložio tužilaštvu da odbrani dostavi kompletan izvorni kod *malvera* korišćenog za hakovanje računara optuženog, uključujući i eksploataciju koja je omogućila zaobilaženje bezbednosnih mehanizama TOR pretraživača. Ne želeći da otkrije sofisticirane tehnološke karakteristike NIT-a, tužilaštvo je u ovom slučaju odustalo od optužbe (Chertoff & Jardine, 2021, p. 14).⁹

Slučaj *Playpen* ukazuje na duboku tenziju između efikasnosti krivičnog gonjenja u digitalnom dobu i ustavnih garancija pravičnog suđenja i zaštite privatnosti, što ukazuje na nužnost redefinisanja postojećih procesnih pravila u svetlu novih tehnoloških izazova.

4. Etika, ljudska prava i digitalna represija

Korišćenje tehničkih sredstava za deanonimizaciju korisnika digitalnih komunikacionih mreža i alata direktno je povezano sa pitanjem poštovanja prava na privatnost.

⁹ Na evropskom kontinentu, pitanje obaveze policije i tužilaštva da odbrani učine dostupnim tehničko-tehnološke informacije o načinu pribavljanja dokaza iz kriptovane komunikacije, naročito nakon „probijanja“ platformi *EnchroChat* i *Sky ECC*, dobilo je posebno na značaju. Prema stavu Evropskog suda za ljudska prava, pravo odbrane da bude upoznata sa svim dokazima kojima optužba raspolaže može biti ograničeno zarad zaštite javnog interesa, uključujući i zaštitu tajnih policijskih tehnika i metoda. Ipak, Vrhovni sud Italije zauzeo je stav da odbrana ima pravo da zahteva informacije o tehničkom načinu pribavljanja ovakvih podataka, dok je francuski Kasacioni sud ocenio da je policija dužna da pruži određeni nivo tehničkih detalja o pribavljenim dokazima iz *EnchroChat* komunikacija (Škulić, 2024).

U eri savremenog „*sajberfatalizma*“¹⁰ koji se javlja u drugoj deceniji XXI veka kao reakcija na rastuće probleme digitalnih tehnologija, poput masovnog nadzora i manipulacije ličnim podacima od strane velikih tehnoloških kompanija (Garcia Mexia, 2022), bio je očekivan jak otpor prema reformi zakonodavstva koja bi organima krivičnog gonjenja omogućila da korišćenjem sofisticiranih tehničkih sredstava pristupe personalnom računaru i sa njega zaplene određene podatke, bez znanja korisnika računara. Čak i manje invazivni metodi, poput zadržavanja podataka o saobraćaju i lokaciji elektronskih komunikacija za potrebe krivičnog postupka, izazivaju oštro protivljenje dela stručne javnosti budući da predstavljaju značajno zadiranje u privatnost kao osnovno ljudsko pravo (Krnić Kulušić, 2022). Zabrinutost stručne javnosti zbog mogućih zloupotreba tehnički sofisticiranih alata i vršenja masovnog nadzora građana dostigla je vrhunac nakon „probijanja“ kriptovanih komunikacionih platformi *EnchroChat* i *Sky ECC* od strane zajedničkih istražnih timova pojedinih država članica EU, uz učešće Eurojust-a i Eurojust-a (Bajović, 2022).

Međutim, prilikom razmatranja nespornih moralnih dilema koje se tiču dozvoljene granice do koje država sme da zadire u pravo na privatnost pojedinaca, ne smemo izgubiti iz vida da je stopa visokotehnološkog kriminaliteta u konstantom usponu i beleži gotovo eksponencijalni rast u poslednjoj deceniji. Reč je o grupi krivičnih dela kod kojih je tamna brojka izrazito visoka, na šta presudno utiče anonimnost izvršilaca krivičnih dela u digitalnom prostoru (Karović & Simović, 2022, p. 54). Stoga etička dilema ne može biti sagledana izolovano od realnih operativnih ograničenja sa kojima se suočavaju organi gonjenja. Studija slučaja *Playpen* jasno je pokazala da bi u konkretnom slučaju, bez korišćenja NIT-a, bilo praktično nemoguće identifikovati desetine hiljada učinilaca krivičnog dela dečje pornografije. Jednostavno rečeno, bez primene tehnički sofisticiranih alata za deanonimizaciju korisnika, organi krivičnog gonjenja nemaju mogućnost da identifikuju konkretnog učinioca krivičnog dela, a samim tim ni značajnije izgleda za uspešno sprečavanje i suzbijanje krivičnih dela koja se vrše na *darknetu*.

Treba pomenuti da problem anonimizacije korisnika nije isključivo vezan za korisnike TOR mreže i *darkneta*, već se organi krivičnog gonjenja suočavaju sa sličnim problemima i u pogledu određenih zatvorenih zajednica na internet platformama, poput *Telegrama* koji odbija da postupa po zahtevima za pružanje korisničkih podataka, čak i u slučajevima gde postoji osnovana sumnja o izvršenju teških krivičnih dela¹¹ (Le Monde, 2024).

¹⁰ „Sajberfatalizam“ je termin kojim deo literature označava rastuće uverenje da je digitalni nadzor neizbežan.

¹¹ Osnivač i izvršni direktor *Telegrama* Pavel Durov uhapšen je u Francuskoj 24. avgusta 2024. godine, upravo zbog odbijanja saradnje u postupku identifikacije korisnika *Telegram* platforme, koji su navodno učestvovali u izvršenju teških krivičnih dela, uključujući i distribuciju dečje pornografije i trgovinu drogom (Le Monde, 2024)

Osnovno pitanje koje se u navedenom kontekstu postavlja jeste da li je upotreba inovativnih tehničkih alata za deanonimizaciju korisnika digitalno komunikacionih mreža i alata moralno sporna samo zato što narušava privatnost korisnika?¹²

Polazeći od čl. 8 Evropske konvencije o ljudskim pravima, te presuda Evropskog suda za ljudska prava, pravo na privatnost nije apsolutno pravo, već pravo koje može biti ograničeno u skladu sa zakonom, ukoliko je to neophodno u demokratskom društvu i proporcionalno legitimnom cilju (Art. 8, European Convention on Human Rights, 1950; *S. and Marper v. United Kingdom*, predstavka br. 30532/04 i br. 30566/04, presuda ECHR, 4. 12. 2008, par. 101-103). Iako nije apsolutno, pravo na privatnost mora biti zaštićeno kroz efektivni nadzor nad primenom mere kojom se ograničava pravo na privatnost i transparentnost procedure (*Roman Zakharov v. Russia*, predstavka br. 47143/06, presuda ECHR, 4. 12. 2015, par. 139).

S tim u vezi, umesto odbacivanja savremenih tehnoloških alata zbog rizika koje nose, rešenje treba tražiti u njihovom preciznom, zakonski utemeljenom i sudski kontrolisanom korišćenju. To bi podrazumevalo jasno propisivanje prirode, obima i trajanja ove mere, taksativno navođenje razloga zbog kojih je moguće tražiti određivanje mere, taksativno navođenje krivičnih dela kod kojih je moguće odrediti primenu mere (koja se ne mora poklapati sa listom krivičnih dela kod kojih je moguće odrediti primenu već postojećih posebnih dokaznih radnji), te određivanje organa nadležnog da odobri, sprovede i vrši nadzor nad primenom mere (*Klass and others v. Germany*, predstavka br. 5029/71, presuda ECHR, 6.9.1978, par. 50). Uvođenje posebne dokazne radnje za deanonimizaciju korisnika digitalnih komunikacionih mreža i alata, uz jasno određene uslove i granice primene, predstavlja korak ka uspostavljanju ravnoteže između efikasnosti krivičnog gonjenja i zaštite osnovnih ljudskih prava u digitalnom dobu. Kada govorimo o našem krivičnoprocesnom zakonodavstvu, treba imati u vidu da bi propisivanje ovakve mere nužno zahtevalo i izmenu materijalnopравnih odredaba, budući da naš Krivični zakonik u čl. 300 kao krivično delo propisuje pravljenje i unošenje računarskih virusa, ne ostavljajući mogućnost da se takve radnje ovlašćeno preduzimaju (Bajović, 2022, p. 165).

5. Zaključak

Ukazujući na prednosti i značaj sofisticiranih tehničkih sredstava koja bi omogućila deanonimizaciju korisnika digitalno komunikacionih mreža i alata, ne smemo izgubiti iz vida potencijalne opasnosti koje bi primena ovakvih sredstava od strane organa krivičnog gonjenja sa sobom donela. U literaturi se uglavnom

¹² O konceptu balansiranja ljudskih prava i tehnoloških inovacija u digitalnom prostoru, kao i o potrebi redefinisiranja ljudskih prava u digitalnom okruženju vid. Jelisavac Trošić & Gordanić, 2023.

ukazuje na opasnost od neselektivnog ili masovnog državnog „*hakovanja*“ koje može imati i direktan ili indirektan uticaj na pravo na slobodu mišljenja, govora i udruživanja. Postoji i realna opasnost od prekomernog pretresa i mogućnosti da takvi alati zaplene i privatne podatke i podatke koji nisu u vezi sa krivičnim delom koji je predmet istrage (Shein, 2016; Access Now, 2016). Ipak, apriorno odbacivanje tehničkih dostignuća koja mogu obezbediti efikasno sprečavanje i suzbijanje teških krivičnih dela samo zahvaljujući potencijalnim opasnostima koje njihova primena podrazumeva može voditi ka održavanju uspostavljene asimetrije – država bi se dobrovoljno odrekla korišćenja tehnoloških inovacija koje omogućavaju otkrivanje i krivično gonjenje učinilaca teških krivičnih dela koji upravo zloupotrebljavaju tehnološke inovacije radi izbegavanja krivične odgovornosti.

Nasuprot tome, treba pristupiti kreiranju normativnog okvira koji bi omogućio zakonitu i restriktivnu primenu tehničkih sredstava za deanonimizaciju korisnika digitalnih komunikacionih mreža i alata. Autorka predlaže uvođenje posebne dokazne radnje koja bi eksplicitno regulisala upotrebu digitalnih infiltracionih alata poput *malvera* u okviru istraga koje se vode povodom teških krivičnih dela učinjenih na *darknetu*, *Telegram* platformi i drugim sličnim platformama koje omogućavaju pribavljanje korisničkih podataka neophodnih za otkrivanje identiteta izvršilaca, a čiji bi rezultati predstavljali osnov za primenu drugih opštih i posebnih dokaznih radnji koje su već propisane u krivično-procesnom zakonodavstvu. Da bi primena ovih alata bila u skladu sa međunarodnim standardima i praksom Evropskog suda za ljudska prava, neophodno je da u krivično-procesnom zakonodavstvu budu jasno i precizno propisani uslovi pod kojima je moguće koristiti tehnička sredstva za deanonimizaciju korisnika digitalnih komunikacionih mreža i alata u krivičnom postupku, kako bi se omogućila zakonita, proporcionalna i kontrolisana primena ovih instrumenata, bez ugrožavanja osnovnih ljudskih prava.

Literatura

- Access Now. 2016. *A Human Rights Response to Government Hacking*. Dostupno na: <https://www.accessnow.org/wp-content/uploads/2016/09/GovernmentHacking-Doc.pdf>, 13. 7. 2025.
- Bajović, V. 2022. EnchroChat i Sky ECC komunikacija kao dokaz u krivičnom postupku. *Crimen*, 2, pp. 154-179. <https://doi.org/10.5937/crimen2202154B7>
- Baron Quintero, S. 2023. Los delitos realizados mediante la Dark Net. *Revista Penal Mexico*, 23, pp. 175-194.
- Barrio Andres, M. 2011. La ciberdelincuencia en el derecho español. *Revista de las Cortes Generales*, 83, pp. 273-305. <https://doi.org/10.33426/rcg/2011/83/473>

- Bugarski, T. 2020. Prekogranična saradnja i pribavljanje elektronskih dokaza. U: Ristivojević, B. Bugarski, T., Orlović, S., Drakić, G., Tubić, B. (ur.), *Harmonizacija srpskog i mađarskog prava sa pravom Evropske unije*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu – Pravni fakultet, pp. 175-194.
- Buxton, J. & Bingham, T. 2015. The Rise and Challenge of Dark Net Drug Markets. *Global Drug Policy Observatory, Policy Brief 7*. Dostupno na: <https://www.swansea.ac.uk/media/The-Rise-and-Challenge-of-Dark-Net-Drug-Markets.pdf> (10. 7. 2025).
- Chertoff, M. & Jardine, E. 2021. Policing the Dark Web: Legal Challenges in the 2015 Playpen Case. *CIGI Papers*, 259, pp. 1-17.
- Čučilović, I. 2025. Deepfake tehnologija: Krivičnopravne implikacije. *Crimen*, 15(3), pp. 325-342. <https://doi.org/10.5937/crimen2403325C>
- Dinglindine, R., Mathewson, N. & Syverson, P. 2004. *Tor: The Second-Generation Onion Router*. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/2910678_Tor_The_Second-Generation_Onion_Router, 7. 6. 2025. <https://doi.org/10.21236/ADA465464>
- Đukić, A. 2018. Organizovani visokotehnološki kriminal: Pojam, razvoj i osnovne karakteristike. *Vojno delo*, 3, pp. 128-156. <https://doi.org/10.5937/vojdelo1803128D>
- Đukić, D. 2025. Rešavanje sporova u vezi sa nazivom internet domena i nova rešenja u zakonodavstvu Evropske unije. *Strani pravni život*, 1, pp. 147-164. https://doi.org/10.56461/SPZ_25108KJ
- Garcia Mexia, P. 2022. Contra el “ciberfatalismo”: Beneficio y riesgo en la sociedad digital. *Revista de las Cortes Generales*, 114, pp. 285-354. <https://doi.org/10.33426/rcg/2022/114/1724>
- Jelisavac Trošić, S. & Gordanić, J. 2023. Priznanje prava na pristup internetu kao samostalnog ljudskog prava – potencijali i prepreke. *Strani pravni život*, 3, pp. 375-394. https://doi.org/10.56461/SPZ_23301KJ
- Karović, S. & Simović, M. 2022. Krivičnopravno suprotstavljanje visokotehnološkom – kompjuterskom kriminalitetu: Savremeni izazovi, dileme, perspektive. U: Kostić, J. & Matić Bošković, M. (ur.), *Digitalizacija u kaznenom pravu i pravosuđu*. Beograd: Institut za uporedno pravo, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, pp. 45-58. https://doi.org/10.56461/ZR_22.DUKPP.04
- Korać, V., Prlja, D. & Diligenski, A. 2016. *Digitalna forenzika*. Beograd: Centar za nove tehnologije Viminacium, Arheološki institut Beograd, Institut za uporedno pravo.
- Krnić Kulušić, A. 2022. The retention of traffic and location electronic communications data in European Union for the purpose of criminal proceedings. U: Kostić, J. & Matić Bošković, M. (ur.). *Digitalizacija u kaznenom pravu i pravosuđu*. Beograd: Institut za uporedno pravo, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, pp. 117-130. https://doi.org/10.56461/ZR_22.DUKPP.09
- Kumar Shrivastava, P. 2021. Electronic Evidence in Crime Investigation: Darknet & Policing. *The Indian Police Journal*, 68(3), pp. 43-50.
- Omar, Z. M. & Ibrahim, J. 2020. An Overview of Darknet, Rise and Challenges and Its Assumptions. *International Journal of Computer Science and Information Technology Research*, 8(3), pp. 110-116.

- Phillips, K., Davidson, J. C., Farr, R. R., Burkhardt, C., Caneppele, S. & Aiken, M. P. 2022. Conceptualizing Cybercrime: Definitions, Typologies and Taxonomies. *Forensic Science*, 2, pp. 379-398. <https://doi.org/10.3390/forensicsci2020028>
- Pisarić, M. 2013. Potrebni normativni odgovor na probleme otkrivanja i dokazivanja dela visokotehnološkog kriminala. U: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*. Novi Sad: Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, pp. 291-307.
- Prlja, D. & Reljanović, M. 2009. Visokotehnološki kriminal: Uporedna iskustva. *Strani pravni život*, 3, pp. 161-184.
- Shein, M. 2016. Cybercrime and the Fourth Amendment. *The Champion*. Washington DC: National Association of Criminal Defense Lawyers, pp. 36-62. Dostupno na: <https://federalcriminallawcenter.com/wp-content/uploads/2017/03/Cybercrime-and-the-Fourth-Amendment.pdf>, 14. 7. 2025.
- Shortis, P., Aldridge, J. & Barratt, M. 2020. Drug cryptomarket futures: Structure, function and evolution in response to law enforcement actions. In: *Research Handbook on International Drug Policy*. Manchester: The University of Manchester, pp. 355-379. Dostupno na: <https://research.manchester.ac.uk/en/publications/drug-cryptomarket-futures-structure-function-and-evolution-in-res>, 1. 7. 2025. <https://doi.org/10.4337/9781788117067.00031>
- Steele, R. 2022. Equalizing Access to Evidence: Criminal Defendants and the Stored Communications Act. *The Yale Law Journal*, 131, pp. 1584-1640.
- Škulić, M. 2018. *Organizovani kriminalitet: Pojam, pojavni oblici, krivična dela i krivični postupak*. Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje. Beograd: Službeni glasnik.
- Škulić, M. 2024. Dokazni značaj informacija iz komunikacije ostvarene aplikacijama/modifikovanim uređajima za kriptovanje – kao što su *Sky ECC* i *EnchroChat*. *Crimen*, 1, pp. 3-55. <https://doi.org/10.5937/crimen2401003S>
- Wall, D. 2017. Towards a Conceptualisation of Cloud (Cyber)crime. In: Tryfonas, T. (ed.), *Human Aspects of Information Security, Privacy and Trust*. New York: Springer International, pp. 529-539. https://doi.org/10.1007/978-3-319-58460-7_37
- Wexler, R. 2021. Privacy as Privilege: The Stored Communications Act and Internet Evidence. *Harvard Law Review*, 134, pp. 2721-2793. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3673403>
- Widenhouse, K. 2017. Playpen, the NIT, and Rule 41(b): Electronic “searches” for those who do not wish to be found. *Journal of Business & Technology Law*, 13(1), pp. 143-169.

Pravni izvori

- CETS, 2001. Council of Europe, Convention on Cybercrime (ETS No. 185) od 23. 11. 2001. godine. Dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=185>, 11. 6. 2025.
- European Convention on Human Rights, 1950, Council of Europe, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms od 4. 11. 1950. godine. Dostupno na: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_eng, 1. 8. 2025.

United States Courts. 2016. Federal Rules of Criminal Procedure od 6. 12. 2016. godine. Dostupno na: <https://www.uscourts.gov/file/document/rules-criminal-procedure>, 3. 6. 2025.

Sudska praksa

Carpenter v. United States, Judgement of the Supreme Court of the United States of June 22, 2018 (585 U.S. (2018))

Klass and others v. Germany, predstavka br. 5029/71, presuda ECHR, 6.9.1978.

Roman Zakharov v. Russia, predstavka br. 47143/06, presuda ECHR, 4.12.2015.

S. and Marper v. United Kingdom, predstavka br. 30562/04 i br. 30566/04, presuda ECHR, 4.12.2008.

United States v. Anzalone, Judgement of the United States Court of Appeals of April 24, 2019 (Case No. 17-1454, 1st Cir.)

United States v. Levin, Judgement of the United States Court of Appeals of October 27, 2017 (Case No. 16-1567, 1st Cir.)

United States v. Wagner, Judgement of the United States Court of Appeals of March 3, 2020 (D.C. No. 5:17-CR-40097-DDC-1)

Internet izvori

Le Monde. *Telegram CEO Pavel Durov charged but released under judicial supervision*. 2024. Dostupno na: https://www.lemonde.fr/en/france/article/2024/08/29/telegram-ceo-pavel-durov-charged-but-released-under-judicial-supervision_6723047_7.html, 1. 8. 2025.

REASONABLE WORKPLACE ACCOMMODATION FOR PERSONS WITH DISABILITIES – RECENT EUROPEAN PRACTICE**

Summary

The right to reasonable accommodation at work derives from the principle of equal treatment of persons with disabilities. By embracing the concept of the full equality of persons with disabilities in all areas of social life and activity, the right to reasonable accommodation has come to be regarded as a functional prerequisite for the effective realisation of the human right to work. Hence, this research examines emerging interpretations and challenges relating to the implementation of the right to reasonable accommodation, as reflected in the jurisprudence of the Committee on the Rights of Persons with Disabilities and European courts, as well as through an analysis of selected cases from the practice of courts and national human rights institutions in European countries. The study aims to identify the fundamental prerequisites for the realisation of this right and to contribute to the development of practical standards that facilitate its effective implementation and promote the equal participation of persons with disabilities in the labour market.

Keywords: Human Right to Work, Human Rights Model of Disability, Reasonable Workplace Accommodation, Necessary and Appropriate Modifications and Adjustments, Disproportionate or Undue Burden.

* PhD, Senior Research Fellow, Institute of Comparative Law, Belgrade, Serbia.

E-mail: m.reljanovic@iup.rs

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6379-7545>

** This work results from research conducted at the Institute of Comparative Law in 2026, with financial support from the Ministry of Science, Technological Development and Innovation (Contract No. 451-03-33/2026-03/200049).

RAZUMNO PRILAGOĐAVANJE RADNOG MESTA ZA OSOBE SA INVALIDITETOM – NAJNOVIJA PRAKSA U EVROPSKIM ZEMLJAMA

Sažetak

Pravo na razumno prilagođavanje radnog mesta proizilazi iz prava na jednak tretman osoba sa invaliditetom. Prihvatanjem koncepta potpune ravnopravnosti osoba sa invaliditetom u svim oblastima društvenog života i aktivnosti, pravo na razumno prilagođavanje postalo je funkcionalna pretpostavka za ostvarivanje prava na rad. Ovo istraživanje se, stoga, bavi novim tumačenjima i izazovima vezanim za garantovanje prava na razumno prilagođavanje, na osnovu razmatranja istih od strane Komiteta za prava osoba sa invaliditetom i evropskih sudova, kao i analize pojedinih predmeta iz prakse sudova i nacionalnih institucija za ljudska prava u odabranim evropskim zemljama. Cilj je da se ukaže na osnovne pretpostavke za ostvarivanje ovog prava, kao i za uspostavljanje praktičnih standarda koji će doprineti ispunjenju svrhe ovog prava i stvaranju uslova za ravnopravno učešće osoba sa invaliditetom u procesu rada.

Ključne reči: pravo na rad, model invaliditeta zasnovan na ljudskim pravima, razumno prilagođavanje radnog mesta, neophodne i odgovarajuće modifikacije i prilagođavanja, nesrazmerno ili prekomerno opterećenje.

1. The Notion of Reasonable Workplace Accommodation

There are several competing models for explaining disability. According to the once influential but now widely criticised medical model (Tintor, 2022, p. 97), disability is understood in terms of the functional limitations experienced by a person due to a clinically identifiable pathological condition. This model typically implied sheltered employment, work in rehabilitation enterprises for persons with disabilities, and in social enterprises. The medical model has been extensively challenged and historically superseded (Rabrenović, 2024, pp. 151-152). It has been replaced by the “social model”, which conceptualises disability as the result of societal barriers rather than individual impairment, and emphasises the need to change society in order to accommodate persons with impairments. More recent policies promote a human rights model of disability, according to which disability is not conceived

as a medical condition, but rather as an inability of persons to fully exercise their social roles due to certain health deficiencies, which could expose them to discrimination. The social and human rights approaches are not competing, but are rather “complementary and supportive” (Lawson & Beckett, 2021, p. 371). Therefore, the focus is shifting from providing social assistance to persons with disabilities to their equal inclusion in society, enabling them to perform independently all functions and exercise all rights they are entitled to as human beings. One of these rights is the human right to work, which all persons of full legal capacity should enjoy on an equal basis with other workers (for issues relating to the reduction or deprivation of legal capacity, which may also effect working capacity, see Rabrenović & Tintor, 2024; Tintor & Rabrenović, 2024). A central role in achieving substantive equality in the exercise of the right to work lies in the provision of reasonable workplace accommodation.

The right of employees with disabilities to reasonable accommodation is a legal standard that has been interpreted quite broadly over past decades. However, as Dong, MacDonald-Wilson and Fabian (2010, p. 160) observe, the provision of reasonable accommodation in the workplace is inherently a complex process, unique to each specific situation. Its outcome depends not only on the specificity of the industry and the nature of the person’s working capacity limitations, but also on interpersonal relationships and commitment to ensuring the substantive equality of all employees with a particular employer.

The notion of reasonable accommodation is defined in Article 2 of the Convention on the rights of persons with disabilities (2006): “*Reasonable accommodation* means necessary and appropriate modifications and adjustments not imposing a disproportionate or undue burden, where needed in a particular case, to ensure to persons with disabilities the enjoyment or exercise on an equal basis with others of all human rights and fundamental freedoms.” This definition makes it clear that reasonable accommodation constitutes a composite right, the precise scope of which varies according to the circumstances in which it is applied, primarily the nature of the employee’s disability and the specific work to be performed. Reasonable accommodation measures should not be conflated with the concept of indirect discrimination – on the contrary, they are a means of achieving true equality (Kuzminac, 2024, pp. 21-22). Dong, MacDonald-Wilson and Fabian (2008, p. 221) point out that reasonable accommodation measures enable employees with disabilities to perform the essential functions of their job. In practice, several challenges have emerged in the full implementation of this right, primarily regarding the interpretation of the terms “necessary and appropriate modifications and adjustments” and “disproportionate or undue burden”. A clear understanding of these standards determines how the right is exercised, i.e., the specific obligations of employers

towards employees with disabilities. It should be noted that this framework applies to situations in which the work of persons with disabilities is not regarded as rehabilitative in nature, but rather as equal participation in the labour market, intended to ensure personal and family livelihood through the free choice of employment (Rajić, 2016, p. 177).

The focus of this research is on the interpretation of the right to reasonable accommodation by relevant international and national bodies and institutions. As with any right established at the supranational level, the standards for its enjoyment have evolved over time, reflecting the good practices of states that implement it. Equally important, however, is the identification of poor practices, i.e., the neglect of this right or imposing restrictions that undermine its purpose, which results in its inadequate application. The first part of the paper focuses on the opinions of the Committee on the Rights of Persons with Disabilities (hereinafter: the CRPD), while the second part examines the practice of international courts, specifically the European Court of Human Rights (hereinafter: the ECtHR) and the Court of Justice of the European Union (hereinafter: the CJEU). The focus is not limited to reasonable accommodation at work, extending also to reasonable accommodation in education for two reasons. First, these two rights are functionally interconnected. Second, it is important to consider the standards of reasonable accommodation in a broader context, as the fundamental interpretations are generally applied to situations in which this right is exercised across different areas of social life, i.e., in the realisation of different social roles of persons with disabilities. The third part of the paper is devoted to comparative research, emphasising both the decisions of national courts and the practices of bodies specialised in protecting human rights and equality at the national level. The concluding remarks provide a synthesis of the preceding discussion and a review of the research questions posed. A synthetic method has been employed to sublimate the core standards of good and bad practice that accompany the implementation of reasonable accommodation measures.

The research is based on fundamental hypotheses concerning current interpretations of the right to reasonable accommodation. These hypotheses focus on the implementation of this right and can be summarised in terms of several practical challenges faced by employees and employers in practice:

- How is the concept of disability interpreted, i.e., who is entitled to exercise the right to reasonable accommodation?
- Is the type of employment contract signed by a person with a disability a factor in determining the employer's obligation to implement reasonable accommodation measures?
- Is the employer fully autonomous in selecting the type of reasonable accommodation measures to be implemented?

- How can the existence of a “disproportionate burden” on the employer’s side, which may exempt them from the obligation to implement reasonable accommodation measures, be justified?

In accordance with the presented content and objectives of the study, the analysis employs primarily normative and comparative legal methods. Due attention is also given to the case study method.

2. Recent CRPD Interpretations of Reasonable Accommodation Standards

The definition of reasonable accommodation in the Convention on the Rights of Persons with Disabilities is based on several legal standards that are open to interpretation. Consequently, clear guidance on what constitutes reasonable accommodation and how it is to be achieved can be found in various documents.

Karjalainen and Ylhainen (2021, p. 553) note that “the UNCRPD is not based on the prohibition of discrimination, but on the acceptance of diversity and human rights. The prohibition of discrimination should be seen as only one of the means available to achieve the Convention’s objectives, which includes full and effective participation in working life as an essential aspect of achieving social inclusion.”

The right to reasonable accommodation is a specific right of employees with disabilities, and it at the same time imposes complementary obligations on their employers. However, several challenges must be addressed to determine how reasonable accommodation is to be effectively implemented.

As previously emphasised, the first model to consider is the so-called individual or medical model of disability. This model is based on the exclusive assessment of a person’s social potential through the lens of their impairment. The CRPD condemns such practices, emphasising that they cannot lead to true equality for persons with disabilities, and that they reduce a person’s entire potential to their medical limitations (CRPD General Comment No. 6, 2018, para. 8). This approach has two negative consequences. First, work capacity is expressed in negative terms, focusing on what a person with a disability is not able to do rather than on what they can do. Second, the inevitable consequence is the exclusion of such persons from the labour market, as well as from participation in other social functions and roles. Persons with disabilities are often portrayed as socially vulnerable due to their impairments, instead of being included in the labour market through an assessment of their capabilities in cooperation with them. As the CRPD notes, the human rights model of disability recognises that disability is a social construct, and that impairments should not be considered a legitimate ground for denying or restricting human rights (General Comment No. 6, 2018, para. 9). Disability is only one among several

layers of identity, and the diversity among persons with disabilities must be duly acknowledged. The next challenge concerns the content of the right to reasonable accommodation. Logically, not every action aimed at increasing the employability of a person with a disability qualifies as accommodation. Certain initiatives, such as the employment quota systems, serve primarily to increase the visibility of persons with disabilities in the labour market (Molović, 2023). Only once a person with a disability presents themselves as a job candidate, or once an employer hires an employee with a disability, can the implementation of reasonable accommodation measures be considered. The CRPD provides essential guidance on the core elements of this right, emphasising that the facilities, services, and information must be made accessible to persons with disabilities in order to ensure equal treatment and full enjoyment of their rights (General Comment No. 6, 2018, para. 26). There is a clear distinction between the notion of “reasonable” in “reasonable accommodation” and the concept of “disproportionality of the burden”. “Reasonable accommodation” is a single term, and “reasonableness” should not be understood as an exception clause or a separate qualifier or modifier of the duty. It does not serve as a means to assess the costs of accommodation or the availability of resources; such considerations arise only at a later stage, during the “disproportionate or undue burden” assessment. Rather, the reasonableness of accommodation refers to its relevance, appropriateness, and effectiveness for the person with a disability. Accommodation is considered reasonable if it fulfils the purpose(s) for which it is provided and is tailored to meet the specific needs of the person with a disability (CRPD General Comment No. 6, 2018, para. 25a). However, in practice, this distinction is often blurred. Waddington (2008, p. 339) identifies three interpretations of the “reasonableness” clause: as a measure of effectiveness, as ensuring the accommodation does not impose excessive difficulty or cost, or as a combination of the two. The CRPD also distinguishes between reasonable accommodation and accessibility. While both aim to achieve similar objectives, there are important differences. Accessibility is one potential measure of reasonable accommodation. Before any other measure can be implemented, the workplace, including the workspace, must be made accessible to the employee with a disability. In this respect, accessibility is considered by the CRPD to be an *ex ante* duty; it has to be qualified as proactive; it must precede the engagement of persons with disabilities; and it is intended for an indeterminate (significant) number of potential users. By contrast, reasonable accommodation measures may be used by multiple persons, and they are typically *ex nunc* and reactive, i.e., they are introduced for the benefit of a specific employee or group of employees. Once implemented, these measures may also be used by other workers or third parties in the workspace; however, this is not their primary purpose (CRPD General Comment No. 6, 2018, para. 24; CRPD General Comment No. 8, 2022, para. 19).

Finally, the concept of a “disproportionate or undue burden” on the employer should be understood as a basis for non-compliance with the obligation to provide reasonable accommodation, determined primarily by the financial impact that the implementation of such measures would have on the employer (CRPD General Comment No. 6, 2018, para. 25b). In other words, an employer cannot reasonably be expected to invest in reasonable accommodation measures that would result in excessive costs, significant disruption to work processes, or financial instability. Whether a measure produces such effects depends on the circumstances of each individual employer, including the content of the measure and the manner in which it is introduced and implemented. Practice indicates, however, that a measure will generally not be considered reasonable if its cost exceeds the value of the work to be performed by the employee for whom it was introduced.

Considering all the above, it can be concluded that the CRPD regards reasonable accommodation in practice as a tool for achieving substantive equality, a process in which the most appropriate measures are identified and implemented to enable effective equality for persons with disabilities in the workplace. Nevertheless, numerous uncertainties and questions arise in practice and need to be addressed at both the national and supranational levels.

3. Excerpts from European Court Practice

In recent years, several notable decisions have addressed the reasonable accommodation standard. While not all of these cases fall strictly within the field of the labour law, they may be indirectly related to the right to work, as they are functionally linked to the right to education. It is clear that successful integration into the labour market is often contingent upon vocational training, and that the transition from education to employment is a key factor in achieving the independence of persons with disabilities (Rajić Čalić, 2022, p. 540).

The ECtHR, in the case of *Çam v Turkey* (Application no. 51500/08, Judgment of 23 February 2016), emphasised that the refusal of a Music Academy to admit a student solely on the basis of her disability constituted discrimination. Not only was there no objective and reasonable justification in the specific case, but the absence of any attempt to implement reasonable accommodation measures was also assessed as unacceptable. These arguments were reiterated in the case of *G.L. v. Italy* (Application no. 59751/15, Judgment of 10 September 2020). On the other hand, in the case of *Stoian v. Romania* (Application no. 289/14, Judgment of 25 June 2019, the ECtHR found that there was no discrimination in education, since the authorities had applied at least some (through not all) of the measures that could be considered as

reasonable accommodation. The fact that not all potentially available measures had been implemented did not affect the ECtHR's assessment in these circumstances, which opened a way to interpreting the limits not only of what constitutes a "disproportionate or undue burden" on the legal person implementing such measures but also of the dynamics, which, in this particular case, were aligned with the lack of resources of the local authorities. The rational question raised in this case is whether a lack of funds could be a "universal excuse" for the non-implementation or partial implementation of reasonable accommodation measures. However, it appears that there is little scope for such criticism, since the ECtHR correctly noted, in the specific circumstances, that the authorities had responded and had not remained passive to the needs of students with disabilities, that they had implemented most of the measures that were rational and aimed at achieving substantial equality, and that the lack of funds was an objective circumstance beyond the control of the local authorities, which merely slowed the implementation of the measures, rather than resulting in a complete disregard for the needs of students with disabilities. These are the conditions under which it may be concluded that certain shortcomings in implementing the measures did indeed arise from objective obstacles and that, in this sense, there was no neglect of the obligations to arrange the learning environment in accordance with the standards of reasonable accommodation.

The CJEU has also dealt with several notable cases. It is important to emphasize that, in its decisions, the CJEU based its reasoning precisely on an interpretation of the right to reasonable accommodation in accordance with the standards set by the CRPD and the ECtHR, which led Gyulavári (2023, p. 368) to describe this development as a "new wave of case law".

In the cases of *HK Danmark* (C-335/11; C-337/11, ECLI:EU:C:2013:222), the CJEU delivered an opinion on a situation in which an employee had been dismissed due to absence from work due to reduced work capacity. The CJEU provided several explanations that may be regarded as significant for establishing the basic standards governing the exercise of the right to reasonable accommodation. First, in order for this right to arise at all, the impairment of working capacity must be of a more prolonged duration, though not necessarily permanent (paras. 35, 39). This, for instance, means that it cannot be considered reasonable to require an employer to install a ramp to enable an employee who has broken a leg to attend work, as the limitation of the employee's capabilities is temporary and, consequently, the expectation of employer investment would be unjustified. By contrast, in cases involving chronic or permanent limitations that are likely to last for an uncertain period, the right to reasonable accommodation must be implied. This approach is also consistent with some national practices. Thus, McGrath and O'Sullivan (2022, p. 43) note that employers in Ireland rarely decide to initiate a procedure to

verify the existence of a disability and that, when they do so, their success generally depends on whether the condition has had a significant impact on the individual and whether it is of a long- or short-term nature. The CJEU also underlined that it is the employer's obligation to consider such measures in each individual case when they are requested to do so, to address the possibilities of their implementation, and to initiate discussions with the beneficiaries of the measures as to which options would be the most rational, i.e., which would best fulfil the purpose of their introduction. Any disregard for this obligation, or refusal to initiate a review procedure, constitutes a violation of the right to reasonable accommodation (paras. 66, 70). This is an important conclusion, as it demonstrates that employers are under an absolute obligation to process employees' requests for such measures, even when the outcome of the procedure reveals that it is impossible to implement any measure that would achieve substantive equality.

Furthermore, in the case of *XX v Tartu Vangla* (C-795/19, ECLI:EU:C:2020:961), the CJEU took the view that "the concept of 'reasonable accommodation' should be understood broadly as referring to the elimination of the various barriers that hinder the full and effective participation of persons with disabilities in professional life on an equal basis with other workers" (para. 48). In this sense, the CJEU considered it impermissible for an employer to refuse to allow an individual to perform work using certain reasonable accommodation measures, even where such measures were not provided for in the employer's internal bylaws.¹ In this case, the CJEU also concluded that discrimination had occurred because the employer had not even attempted to implement reasonable accommodation measures.

A similar position was adopted in the case of *TC and UB v Komisija za zashtita ot diskriminatsia and VA* (C-824/19, ECLI:EU:C:2021:862), in which the question arose as to which has precedence, the principle of non-discrimination of a blind juror or the principle of direct access to evidence in criminal proceedings. Although the Court found it entirely acceptable to maintain an important rule of criminal procedure, the fact that no attempt was made to implement accommodation measures that would have enabled the juror to participate without her disability being a barrier was interpreted as a violation of the principle of equality.

Finally, in the case of *HR Rail* (C-485/20, ECLI:EU:C:2022:85), the CJEU analysed important issue concerning contractual employee employer relations. Although it had previously been stated that an employee's working capacity

¹ In this particular case, a prison guard lost his job because his employer refused to recognise the use of a hearing aid as a corrective mechanism, despite the fact that the guard was able to perform all his duties normally and at full capacity with such an aid. It is particularly noteworthy that an internal document explicitly permitted visually impaired persons to wear glasses freely as a corrective measure for their impairment.

limitation must be of longer duration for there to be an objective need for the employer to implement reasonable accommodation measures, on this occasion, the CJEU held that no distinction should be made between fixed-term and permanent employees, nor in certain specific work models such as trainee employment (para. 32). All of the above must be treated equally so that each employee has the right to be considered for reasonable accommodation measures. In cases where employees are no longer able to perform the tasks they previously carried out, the employer is obliged to consider transferring them to jobs that would be appropriate for their current working capacity, regardless of the nature of the employment contract. This, however, should not impose an unreasonable burden on the employer; accordingly, the Court emphasised once again that such measures are inapplicable if they entail excessive costs or significant disruption to the work process.

The cited examples from the practice of the two European courts allow for several conclusions. First, it is evident that the right to reasonable accommodation is recognised as a distinct right, forming part of a complex set of rights of persons with disabilities, which collectively ensure their equal treatment across different segments of social activities and in the exercise of various rights. It is also apparent that, in accordance with the interpretations of the CRPD, the right to reasonable accommodation is not confined to the sphere of employment but equally extends to the provision (or denial) of services, including those integral to enjoyment of the right to education. Furthermore, it can be concluded that the fundamental obligation of an employer, in relation to the right to reasonable accommodation at work, is to recognise the needs of the employee based on the information available and to take all reasonable steps to implement one or more of the available reasonable accommodation measures. Only where a rational, reasoned, and objective analysis of the available resources demonstrates that no measures or that not all potential measures are feasible, can the employer be considered to have fulfilled its obligations, even if the position of the person with a disability has not been fully equalised with that of other employees. A refusal to consider the adoption of such measures, or a complete disregard for the need for such measures, constitutes a clear violation of the right to reasonable accommodation.

All this is important not only for the observation of international standards in the interpretation of legal concepts relating to the right to reasonable accommodation, but also for understanding how European Union Member States implement the standards governing its application.

4. A comparative overview of selected European case law

Following the conclusions regarding the interpretation of reasonable accommodation standards, the practice in several European countries can be examined. The cases were selected primarily to illustrate the concretisation of certain abstract standards: the employer's duty of conduct, the reasonableness of the selected measures, and the undue financial burden associated with their implementation.²

In one Belgian case (Labour Court Brussels, 20 February 2018, 2016/AB/959, cited in *Equinet*, p. 5), the employer terminated the employment relationship due to a lack of suitable work for an employee returning from a two-year leave for cancer treatment. Although the employer initially arranged a gradual resumption of working hours, the Court emphasised that it had not made sufficient efforts in the selection and implementation of reasonable accommodation measures. A similar standard is evident in other cases and is not limited to employees alone. For example, the court in Liège found that an employer had engaged in discrimination by failing to adapt the workplace for an overweight job applicant (Labour Court of Liège, 26 June 2016, R.G. 15/167/A, cited in *Equinet*, p. 5).

Moreover, it is not sufficient merely to formally implement, or offer to implement, certain measures for an employee. Such measures must be "reasonable", a standard that reflects their effectiveness in achieving equality. If a measure is unsuitable for a person with a disability, fails to achieve full equality, or results in a new violation of rights, it cannot be considered adequate. Courts in Croatia (Municipal Court in Rijeka; 2016, P-102/15; partially altered and confirmed by County Court in Pula, 2017, Gž-67/17-2; cited in *Equinet*, p. 6) concluded that discrimination had occurred in the case of a lawyer with a disability who was denied access to the courtroom. The court offered two solutions, both of which equally inappropriate; the first involved carrying the lawyer into the courthouse, which was entirely unacceptable and undignified; the second amounted to segregation, relocating only the proceedings involving the lawyer to another building.

In order for an employer to implement appropriate accommodation measures, it is essential they are fully informed of the needs of the disabled person in question. Disclosure of disability and the request for accommodations are therefore two fundamental components of this process. However, as Dong, MacDonald-Wilson and Fabian (2008, p. 223) note, persons with disabilities are often highly hesitant to disclose their condition to their employer, particularly when their disabilities are not visible or are associated with greater stigma, such as psychiatric disabilities,

² The cases analysed in this text are available in the publication: Equinet Working Group on Equality Law in Practice, *Case law Compendium on Reasonable Accommodation for Persons with Disabilities*, Brussels, 2021 (hereinafter: *Equinet*).

HIV/AIDS, traumatic brain injuries, or other cognitive disabilities. It is crucial that employees trust their employers and genuinely believe that requesting accommodation measures would lead to an improvement in their working conditions rather than to stigmatisation. In a study conducted in the USA, Dong, Fabian and Xu (2016, p. 377) concluded that employees who were “determined, enthusiastic, and positive about the accommodation process were likely to express an intention to request an accommodation.” Similarly, Hickox and Case (2020, pp. 553-590) observe that discussions regarding an employee’s impairment may give rise to additional layers of conflict and discrimination. However, an employer cannot pursue true equality without having the necessary information, and without being thoroughly familiar with the needs of its employees in the workplace. Accordingly, a court in Germany (Federal Labour Court of Germany, 2014, 8 AZR 547/13; cited in *Equinet*, p. 13) held that detailed questions posed by an employer during a job interview were not discriminatory, provided that they were directed solely at understanding the candidate’s needs and at determining which accommodation measures would need to be implemented if that person were employed. By contrast, claims made in some research (Golda *et al.*, 2012, p. 28) that employees must demonstrate how an accommodation would benefit business operations in order to persuade employers to implement their requests cannot be regarded as correct. The dialogue between employee and employer serves to determine whether certain measures would be sufficiently effective and objectively feasible for the employer to implement. However, the burden of proving that a measure affects – and in most cases it will affect – the productivity of employees with disabilities should not rest on the employee, nor should such a calculation be decisive in selecting the measures, provided that the specific measure meets the requirements relating to the needs of the employee (Sunstein, 2007, p. 1908).

One of the key questions is when an employer is considered obliged to implement a reasonable accommodation measure. In practice, this obligation depends on two factors: whether the employer is aware of the disability, and whether the measure is feasible in the employer’s current situation (i.e., whether its implementation can be shown not to impose an excessive financial or organisational burden on the employer). It is illustrative that McGrath and O’Sullivan (2022, p. 46) identify three types of conduct by employers that generally constitute violations of the right to reasonable accommodation: the employer’s failure to undertake sufficient enquiries to determine the extent of the employee’s disability and consider whether special treatment and facilities could be provided; the employer’s failure to consult with the employee at all stages of the process; and the employer’s failure to process the request in a timely fashion (see also National Disability Authority, 2019, p. 118). With regard to the first condition, there are several decisions of national courts and

other bodies that demonstrate that the employer has a non-negotiable obligation, but only once it is established that the employer is aware – or can be reasonably considered to have been aware – of the existence of the disability and its specific nature. An employer is deemed to be aware of an employee's disability and needs in circumstances where this is evident – such as when the employee has been on sick leave for an illness that clearly indicates the existence and nature of disability, or when the employer has referred the employee for a health assessment – as well as when the employee has explicitly informed the employer of the disability. It is crucial that the information available to the employer is current and complete. Thus, a court in Ireland (Labour Court, 2018, *Swan O'Sullivan Accountants & Registered Auditors v Seamus Counihan*, EDA1810; cited in *Equinet*, p. 22) held that there was no discrimination when an employer dismissed an employee for poor performance without knowledge of a chronic illness that was affecting his work. The court did not consider it sufficient that the employee argued that the employer should have been aware of his health problems merely because he had experienced on one occasion a seizure at work. Conversely, the Irish national independent body for equality found discrimination had occurred when a laid-off employee, having faced potential termination, disclosed to his employer detailed information about a chronic illness that was affecting his performance (The Equality Tribunal, 2012, *An Employee v A Logistics Company* DEC-E2012-11; cited in *Equinet*, p. 23).

Considerable controversy arises when interpreting the standards for what may constitute an unacceptable burden for an employer. Several noteworthy cases illustrate this issue. In Slovakia, the court held that creating new jobs constitutes an undue burden for the employer when no suitable positions exist for the employee with disability (Regional Court in Bratislava, 2019, 8 CO/232/2018; cited in *Equinet*, p. 29). In another case, involving a deaf university professor, a court in Sweden concluded it was not reasonable to require the employer to assess whether the teacher could perform his duties while hiring permanently a sign language interpreter, as this would effectively result in employing two people instead of one (Labour Court of Sweden, Södertörn University, Case A 146/16, Judgement 51/17; cited in *Equinet*, p. 31). A similar situation arose in another case in Sweden, where the court concluded that there was no reasonable accommodation measure that would enable a deaf employee to perform the duties of a hotel receptionist (Labour Court of Sweden, 2020, *Stockholms läns landsting*, AD 2020 Nr 3; cited in *Equinet*, p. 30). This clearly delineates the limits of reasonable accommodation. However, limitations on implementing such measures are not confined to financial costs on the employer. For example, in the case of a city bus driver with heart problems, the court concluded that allowing the driver to operate at his own pace, regardless of the schedule, while guaranteeing a calm and stress-free environment, constituted

an unreasonable demand on the employer given the nature of the activity and the operational requirements of the job (Labour Court of Sweden, 23 October 2013, *Veolia Transport Sverige AB*, Case 78/13; cited in *Equinet*, p. 32).

It should be noted that, according to some authors and judicial practice, a third important factor must also be considered; the employer's obligation to distinguish between "essential" and "marginal" functions for each job (Babbitt & Hawley, 2023, p. 28). Specifically, each position could be divided into tasks that are essential to its performance and those that are ancillary, mechanical, or administrative – tasks that do not materially affect the quality or quantity of the work performed. This distinction is sometimes crucial to determine whether a job can be adapted to an employee's working capacity without substantially altering the work. For example, if a person with intellectual disabilities is hired to work in a store that also involves working behind the cash register, the employer should assess whether it is possible to rotate duties among other employees so that that individual's absence from the cash register does not disrupt the regular workflow. Although it may appear to be a relatively straightforward task for employers, in practice it is far from resolved and often produces the opposite effect, functioning as a mechanism to refuse employment to people with disabilities. Employers may exercise their discretionary authority to impose special conditions for performing certain jobs, resulting in the rejection of a job applicant with a disability on the grounds that the "essential" functions of the job for which he or she applied cannot be performed, even with the implementation of the relevant reasonable accommodation measures (Daly & Whelan, 2021, pp. 747-748).

5. Final Remarks and Recommendations

It is clear that international standards governing the application of reasonable accommodation measures are well established. However, this does not preclude deviations in practice, particularly in situations where the interest in implementing the rights of an employee with a disability must be weighed against the interest in avoiding to impose unreasonable obligations on the employer. Reflecting on the initial research questions, several conclusions can be drawn.

The right to reasonable accommodation is afforded to all persons with a disability. In the context of employment, it applies to all individuals participating in the work process. Disability, understood as an objective obstacles preventing a person from fully realising their work potential, is interpreted broadly and encompasses a wide range of illnesses and health conditions that may affect the employee. However, such condition must be of prolonged duration to justify the employer's investment

in accommodation measures. In case of short-term disability, the employer is not obliged to respond to the employee's request for such measures to be implemented.

However, it remains uncertain as to what extent the permanence of the need for accommodation measures is affected by the type of employment contract held by the employee with a disability or the contracted or expected duration of his or her relationship with the employer. Based on the available examples, such as CJEU's decision in *HR Rail* case, it appears that this should not be a factor influencing the introduction of measures. Nevertheless, in practice, this is not always the case. The argument that it is unreasonable to implement measures for employees who will remain with an employer only for a short period can be defended using the same reasoning that is applied to situations in which the circumstances limiting the employee's capacity are of limited duration. However, a consistent interpretation of this approach would give rise to several issues concerning discrimination against certain categories of workers. First, it can be noted that every employment relationship carries an element of uncertainty. Even in the case of an open-ended employment contract, circumstances may arise – whether due to actions of either party or due to objective circumstances beyond anyone's control – that could lead to the immediate or rapid termination of the employment relationship. Second, concluding that employees engaged on a short-term basis need not be provided with reasonable accommodation measures could incentivise the misuse of short-term employment contracts by employers. Finally, the question arises as to how the absence of these measures could be justified from any side. From the employer's standpoint, an employee with a disability would never be able to provide their maximum work performance, which certainly undermines the purpose of their engagement. From the employee's perspective, and indeed from the standpoint of the broader system of non-discrimination and protection of human rights, all individuals are entitled to human dignity and the right to work. The existence or enjoyment of these rights cannot be made contingent upon the type of contract concluded with the employer.

With regard to the employer's autonomy in selecting accommodation measures, it must be recognised that such autonomy exists only to a limited extent. Specifically, in situations where several equally effective (reasonable) measures are available, the final decision may rest with the employer, guided primarily by considerations of financial feasibility and organisational practicality. However, the employer should reach this decision only through a consultative process with the employee with a disability, which constrains the range of choices. If this process is not followed, the measure may prove insufficient or entirely inadequate, thereby constituting a violation of the obligation to implement it, i.e., achieving the purpose of full equality of employees with disabilities – a principle emphasised by the CJEU

in *Tartu Vangla* case. Therefore, employer autonomy is limited only to choosing among measures that will fully achieve their intended effect.

With regard to the concept of a disproportionate burden that an employer must not be required to bear, it must be acknowledged that this remains a challenge to which neither legislation nor practice has provided a fully satisfactory response. Certain measures have been clearly characterised as excessive, undermining the logic of maintaining regular business operations and the stability of the employer. Examples include the creation of a new job solely to enable an employee with a disability to continue working despite their reduced working capacity, or the provision of a personal assistant who would work alongside the employee at all times. In assessing whether a measure constitutes a disproportionate burden, only the actual costs incurred by the employer in implementing the reasonable accommodation measures should be considered. For example, if, in the previous example, the employer receives full (state or otherwise funded) reimbursement for the costs for an assistant who would support the employee with a disability at work, there can be no question of a financial burden for the employer, even if the measure itself is costly. However, for many other measures, the assessment is far from straightforward. It will typically depend on the size of the employer and its financial capacity. What constitutes an acceptable daily cost for one employer may be a financial burden that could completely disrupt the business of another. There is no clear – or even approximate – formula to establish the relationship between a (reduction in) the employer's profit and the funds that it would need to allocate to this type of support for its employees.

Finally, it can be concluded that, given the complex nature of the right to reasonable accommodation at work, it is possible to consider different options for its further development that have so far been less widely implemented. For example, in accordance with the recommendations of the CRPD (General Comment No. 8, 2022, para. 34), it is possible to link the right to reasonable accommodation with the collective bargaining process. Although the right reasonable accommodation may appear inherently individual and personalised – reflecting the need to select the most effective combination of measures to achieve the full effect – collective agreements can nonetheless provide significant support for persons with disabilities. They can reinforce the employer's obligation to implement these measures and contribute to the standardisation of procedures for their introduction. Given that this process is consultative in nature, a suitable approach would be to regulate it in detail within a collective agreement, thereby ensuring the participation of all relevant stakeholders. This is merely an idea that could inform the further development of reasonable accommodation standards at work. However, it should not be overlooked that, in many countries around the world, these standards remain underdeveloped or even

entirely neglected. In this context, the described European good practices, together with the guidelines provided by regional supranational courts, may serve as a valuable reference for promoting further standardisation and consistent implementation.

What is beyond doubt is that the right to reasonable accommodation is of fundamental importance for the realisation of substantive equality, the right to dignity of a person, and the right to work, i.e., a safe and healthy working environment and the opportunity for individuals to fulfil their full work potential. Consequently, the right to reasonable accommodation cannot be disregarded and must receive appropriate attention both within the national legal systems and in the practical implementation of the established normative standards.

References

- Babbitt, E. M. & Hawley, C. E. 2023. Remote Work as a Reasonable Accommodation: Implications for Colleges and Universities. *Journal of College and University Law*, 48(1), pp. 1-33.
- Daly, P. & Whelan, D. 2021. Disability in Employment Equality Law: A Reappraisal of the Reasonable Accommodation Duty and Issues Arising in its Implementation. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 28(6), pp. 744-759. <https://doi.org/10.1177/1023263X211035268>
- Dong, S., Fabian, E. & Xu, J. 2016. Requesting Workplace Accommodations: Impact of Self-Efficacy, Outcome Expectancy, and Positive Affect. *Rehabilitation Psychology*, 61(4), pp. 371-379. <http://dx.doi.org/10.1037/rep0000102>
- Dong, S., MacDonald-Wilson K. L. & Fabian, E. 2010. Development of the Reasonable Accommodation Factor Survey: Results and Implications. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 53(3), pp. 153-162, <https://doi.org/10.1177/0034355210364060>
- Equinet Working Group on Equality Law in Practice. 2021. *Case Law Compendium on Reasonable Accommodation for Persons with Disabilities*. Brussels.
- Golda, P. B., Oirea, S. N., Fabiana, E. S. & Wewiorski, N. J. 2012. Negotiating Reasonable Workplace Accommodations: Perspectives of Employers, Employees with Disabilities, and Rehabilitation Service Providers. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 37(1), pp. 25-37. <https://doi.org/10.3233/JVR-2012-0597>
- Gyulavári, T. 2023. Recent CJEU Case Law on 'Reasonable Accommodation' at Work: Towards the Recognition of a New Discrimination Form. *ERA Forum*, 24, pp. 361-377, <https://doi.org/10.1007/s12027-023-00772-7>
- Hickox, S. A. & Case, K. 2020. Risking Stigmatization to Gain Accommodation, *University of Pennsylvania Journal of Business Law*, 22(3), pp. 533-590.
- Karjalainen, K. & Ylhainen, M. 2021. On the Obligation to Make Reasonable Accommodation for an Employee with a Disability. *European Labour Law Journal*, 12(4), pp. 547-563. <https://doi.org/10.1177/20319525211027430>

- Kuzminac, M. 2024. Analysis of Indirect and Associative Discrimination in Employment from the European Union Law Perspective. *Strani pravni život*, 68(1), pp. 15-37. https://doi.org/10.56461/SPZ_24102KJ
- Lawson, A. & Beckett, A. E. 2021. The Social and Human Rights Models of Disability: Towards a Complementarity Thesis. *The International Journal of Human Rights*, 25(2), pp. 348-379. <https://doi.org/10.1080/13642987.2020.1783533>
- MacDonald-Wilson, K. L., Fabian, E. S. & Dong, S. 2008. Best Practices in Developing Reasonable Accommodations in the Workplace: Findings Based on the Research Literature. *The Rehabilitation Professional*, 16(4), pp. 221-232. <https://doi.org/10.70385/001c.146762>
- McGrath, D. & O'Sullivan, M. 2022. What is Reasonable? The Operation of 'Reasonable Accommodation' and 'Disability' Provisions under the Employment Equality Acts 1998-2015. *The Irish Journal of Management*, 41(1), pp. 37-51. <https://doi.org/10.2478/ijm-2022-0004>
- Molović, M. 2023. Prilika za ravnopravnost: analiza kvota za zapošljavanje osoba sa invaliditetom u Srbiji i državama regiona. *Strani pravni život*, 57(3), pp. 551-565. https://doi.org/10.56461/SPZ_23310KJ
- National Disability Authority. 2019. *Reasonable Accommodations: Obstacles and Opportunities to the Employment of Persons with a Disability*. Dublin.
- Rabrenović, A. 2024. Zapošljavanje osoba sa intelektualnim invaliditetom u Srbiji – realnost ili mit. *Radno i socijalno pravo*, 28(1), pp. 149-163. https://doi.org/10.56461/rrsp2401_07
- Rabrenović, A. & Tintor, Lj. 2024. Supported Decision-Making for Persons with Intellectual Disabilities – What is a Way Forward. *Društvo i politika*, 5(5), pp. 85-100, <https://doi.org/10.7251/FPNDP2405085R>
- Rajić Čalić, J. 2022. Discrimination of Girls and Women with Disabilities in Education and Employment. In: Kovačević, Lj., Vujadinović, D. & Evola, M. (eds.), *Ukrštena diskriminacija žena i devojčica sa invaliditetom i instrumenti za njihovo osnaživanje [Intersectional discrimination of women and girls with disabilities and means of their empowerment]*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, pp. 531-544.
- Rajić, J. 2016. Problem zapošljavanja lica sa invaliditetom. *Strani pravni život*, 60(3), pp. 173-189. <https://doi.org/10.56461/spz16312R>
- Sunstein, C. R. 2007. Cost-Benefit Analysis without Analyzing Cost or Benefits: Reasonable Accommodation, Balancing, and Stigmatic Harms. *University of Chicago Law Review*, 74, pp. 1895-1909.
- Tintor, Lj. 2022. Intersectional Discrimination of Women with Disabilities and Legal Regime of Environmental Protection. In: Kovačević, Lj., Vujadinović, D. & Evola, M. (eds.), *Ukrštena diskriminacija žena i devojčica sa invaliditetom i instrumenti za njihovo osnaživanje [Intersectional discrimination of women and girls with disabilities and means of their empowerment]*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, pp. 95-114.

- Tintor, Lj. & Rabrenović, A. 2024. Poslovna sposobnost kao osnova za kvalitetan život osoba sa invaliditetom: međunarodni instrumenti i praksa Evropskog suda za ljudska prava. *Pravni horizonti*, 7(9), pp. 105-121. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14534980>
- Waddington, L. 2008. When it is Reasonable for Europeans to be Confused: Understanding when Disability Accommodation is “Reasonable” from a Comparative Perspective. *Comparative Labor Law & Policy Journal*, 29(3), pp. 317-340.

Legal Sources

- Committee on the Rights of Persons with Disabilities General Comment No. 6 (2018) on Equality and Non-Discrimination, CRPD/C/GC/6, 26 April 2018.
- Committee on the Rights of Persons with Disabilities, General Comment No. 8 (2022) on the Right of Persons with Disabilities to Work and Employment, CRPD/C/GC/8, 7 October 2022.
- UN General Assembly, Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006), Resolution A/RES/61/106.

Case Law

- County Court in Pula, decision of 27 March 2017, Gž-67/17-2.
- Court of Justice of the European Union, *HK Danmark, acting on behalf of Jette Ring v Dansk almennyttigt Boligselskab* (C-335/11, ECLI:EU:C:2013:222).
- Court of Justice of the European Union, *HK Danmark, acting on behalf of Lone Skouboe Werge v Dansk Arbejdsgiverforening, acting on behalf of Pro Display A/S* (C-337/11, ECLI:EU:C:2013:222), Judgment of 11 April 2013.
- Court of Justice of the European Union, *TC and UB v. Komisia za zashtita ot diskriminatsia and VA* (C-824/19, ECLI:EU:C:2021:862), Judgment of 21 October 2021.
- Court of Justice of the European Union, *XX v Tartu Vangla* (C-795/19, ECLI:EU:C:2020:961), Judgment of 15 July 2021.
- Court of Justice of the European Union, *XXXX v HR Rail SA* (C-485/20, ECLI:EU:C:2022:85), Judgment of 10 February 2022.
- Equality Tribunal of Ireland, decision on 6 February 2012, *An Employee v A Logistics Company* DEC-E2012-11.
- European Court of Human Rights, *Çam v Turkey*, Application no. 51500/08, Judgment of 23 February 2016.
- European Court of Human Rights, *G.L. v. Italy*, Application no. 59751/15, Judgment of 10 September 2020.
- European Court of Human Rights, *Stoian v. Romania*, Application no. 289/14, Judgment of 25 June 2019.
- Federal Labour Court of Germany, decision of 26 June 2014, 8 AZR 547/13.
- Labour Court of Brussels, decision of 20 February 2018, 2016/AB/959.

Labour Court of Ireland, decision of 24 January 2018, *Swan O'Sullivan Accountants & Registered Auditors v Seamus Coughlan* [2018] EDA1810.

Labour Court of Liege, decision of 26 June 2016, R.G. 15/167/A.

Labour Court of Sweden, decision of 22 January 2020, *Stockholms läns landsting*, AD 2020 Nr 3.

Labour Court of Sweden, decision of 23 October 2013, *Veolia Transport Sverige AB*, Case 78/13.

Labour Court of Sweden, Södertörn University, Case A 146/16, Judgement 51/17.

Municipal Court in Rijeka; decision of 30 May 2016, P-102/15.

Regional Court in Bratislava, decision of 27 August 2019, 8 CO/232/2018.

ODREĐENA AKTUELNA PITANJA UGOVORNOG ODŠTETNOG PRAVA**

Sažetak

Neposredan povod za pisanje ovog rada je analiza, kritički osvrt i komentarisanje nedavno objavljene naučne monografije o neizvršenju ugovora, ugovornoj odgovornosti i naknadi štete, kojom je značajno dopunjena srpska pravnička misao u oblasti obligacionog prava. Reč je o delu koautora Katarine Jovičić i Slobodana Vukadinovića koje je u otvorenom pristupu dostupno javnosti od kraja 2023. godine u izdanju Instituta za uporedno pravo. Pitanja otvorena u toj monografiji preispituju se i najpre dovode u vezu sa aktuelnim radovima u domaćem pravu. Idući korak dalje, uočena pitanja su stavljena u kontekst globalnih tokova u ugovornom odštetnom pravu, kao i savremenih nacionalnih tendencija u zakonodavstvima koja vrše ne samo veliki uticaj u svetu već pre svega koja su tradicionalno uticala i na razvoj naučne misli u ovoj oblasti u Republici Srbiji. U radu se razmatraju sistematika predmetne monografije, naučne metode i didaktički i naučni doprinos daljem razvoju kroz kritičko preispitivanje, naročito u kontekstu dugo najavljivane pripreme Građanskog zakonika Republike Srbije.

Ključne reči: ugovor, neizvršenje obaveze, šteta, naknada štete, ugovorna odgovornost.

* Istraživač pripravnik, Institut za uporedno pravo, Beograd, Srbija.

E-mail: dj.marjanovic@iup.rs

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5238-7292>

** Ovaj rad je nastao kao rezultat istraživanja u okviru projekta „Prilagođavanje pravnog okvira društvenim i tehnološkim promenama sa posebnim osvrtom na regulisanje veštačke inteligencije” koji je u 2025. godini sprovodio Institut za uporedno pravo uz finansijsku podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija (evidencioni broj: 451-03-136/2025-03/200049 od 4. 2. 2025).

SPECIFIC CURRENT ISSUES IN CONTRACTUAL TORT LAW***

Summary

The immediate impetus for writing this paper is the analysis, critical review, and commentary on the recently published scientific monograph on contract non-performance, contractual liability, and compensation of damages, which significantly contributes to the Serbian legal thought in the field of obligational law. This work, co-authored by Katarina Jovičić and Slobodan Vukadinović, has been publicly available in open access since the end of 2023, published by the Institute for Comparative Law. The issues raised in this monograph are examined and first related to current works in domestic law. Taking a further step, the identified issues are placed in the context of global trends in contractual tort law, as well as contemporary national tendencies in legislations that not only have a significant influence worldwide but, above all, have traditionally impacted the development of scientific thought in this field in the Republic of Serbia. The systematics of the monograph, scientific methods, and its didactic and scientific contribution to further development through critical review, especially in the context of the long-announced preparation of the Civil Code of the Republic of Serbia, are discussed.

Keywords: contract, nonperformance, damage, compensation for damage, contractual liability.

1. Uvodna razmatranja

Ako sa razlogom pođemo od odredaba Zakona o obligacionim odnosima Republike Srbije, onda najpre treba reći da ugovor predstavlja jedan od izvora obligacionih odnosa (Zakon o obligacionim odnosima – ZOO, čl. 1). U skladu sa maksimom *Pacta sunt servanda* (ugovor je zakon za strane), od ugovornih strana se očekuje da ispune obaveze koje proizilaze iz ugovornog odnosa. Međutim kako zbog različitih okolnosti može doći do neizvršenja ugovora, postavlja se pitanje koje su pravne konsekvence

***This work is a result of research within the project "Adapting the Legal Framework to Social and Technological Changes with a Special Focus on Artificial Intelligence," carried out in 2025 by the Institute of Comparative Law with financial support from the Ministry of Science, Technological Development and Innovation (contract number 451-03-136/2025-03/200049).

takvog epiloga ugovornog odnosa. Naziv monografije *Neizvršenje ugovora, odgovornost i naknada štete*, čiji su autori viša naučna saradnica dr Katarina Jovičić i vanredni profesor dr Slobodan Vukadinović, ukazuje nam da su u njoj obrađena pravna pitanja koja proizilaze iz onih situacija kada ugovorne strane nisu bile verne ugovoru i nisu izvršile obaveze koje su preuzele njegovim zaključenjem, odnosno ne na način koji je ugovorom predviđen. Ovaj novi i značajan doprinos srpskoj nauci obligacionog prava je inspiracija za pisanje ovog rada, koji polazi od predmeta navedene naučne monografije, te njegovog prikazivanja, analize i stručnog komentarisanja. Pomenuto delo objavljeno je poslednjeg dana 2023. godine u izdanju Instituta za uporedno pravo¹ i podstiče na razmišljanje povodom pravnih pitanja koje koautori otvaraju i aktuelizuju. U prilog tome govori to da je, za kratko vreme, monografija probudila značajno interesovanje naučne i stručne javnosti.²

Značaj objavljivanja predmetne monografije, a samim tim i njene analize, najpre prepoznamo u mogućoj praktičnoj primeni rezultata koje su koautori u njoj objavili. Sudska praksa se u svakodnevnom radu susreće sa pitanjima poput tumačenja granica autonomije volje u ugovornom pravu, pravnog značaja različitih uzroka neizvršenja ugovora, nastojanjima dužnika da se oslobodi odgovornosti ukoliko dokaže da nije mogao da ispuni svoju obavezu, odnosno ukoliko je zakašnio sa ispunjenjem obaveze zbog okolnosti koje nije mogao da spreči, otkloni ili izbegne, prava poverioca na naknadu štete zbog neizvršenja ili izvršenja ugovorne obaveze sa zakašnjenjem. Pored toga što se sudska praksa susreće sa tužbama radi naknade štete zbog neizvršenja ugovora, pa navedena pitanja imaju praktični značaj, ona imaju podjednako važan i doktrinarni značaj. U kojoj meri pomenuto delo doktrinarno može biti značajno, najbolje nam ilustruje stav profesora Ivice Jankoveca koji je u jednom od svojih dela, ukazujući na nedostatak radova u domaćoj doktrini o ugovornoj odgovornosti, naveo i da ni za jednu pravnu državu ugovorna odgovornost ne bi smela biti manje značajna od vanugovorne odgovornosti (1990, p. 686). Prikazani stav danas je naročito značajan s obzirom na moguće izmene odredaba građanskog zakonodavstva u narednom periodu, budući da se duže vreme priprema i najavljuje donošenje Građanskog zakonika.

Poseban i dodatni značaj ovog naučnog dela se ističe kada se dovodi u vezu sa činjenicom da u proteklom vremenskom periodu navedena pitanja nisu u celovitom

¹ Navedena naučna monografija je dostupna javnosti u otvorenom pristupu na veb prezentaciji Instituta za uporedno pravo, tj. dostupna je za preuzimanje na linku: https://iup.rs/wp-content/uploads/2024/02/2023-Monografija_197-WEB.pdf. Na dan 30. marta 2025. godine ova je monografija preuzeta sa sajta Instituta za uporedno pravo 144 puta, podatak je dostupan na linku: <http://ricl.iup.rs/cgi/stats/report>.

² Prema podacima koji su javno dostupni na ResearchGate, na dan 17. marta 2025. ova knjiga je 921 put preuzeta (pročitana), jednom citirana i javno je preporučena od četiri pripadnika akademske zajednice, i to samo na ovoj jednoj mreži.

obliku bila obrađena u formi monografije, zbog čega smatramo da je od velikog značaja što su se izazova obrade ove teme prihvatili autori Jovičić i Vukadinović, koji godinama unazad produbljeno istražuju teme koje su blisko povezane sa predmetom monografije. Iskustvo autora u istraživanju povezanih tema iz oblasti obligacionog, trgovinskog, međunarodnog poslovnog i međunarodnog privatnog prava doprinosi očekivanju čitalaca da će pojedina pitanja biti obrađena u sveobuhvatnom obliku. Prevažodno mislimo na pitanja koja su u dosadašnjoj građanskopravnoj doktrini prikazivana samo iz ugla moguće primene domaćeg prava, bez adekvatnog sagledavanja i onih situacija kada u potpunosti ili samo u pojedinim delovima postoji obavezna primena stranog merodavnog prava. Upravo taj odnos prema stranom pravu je dodatna vrednost ovog dela jer su autori, osim uzimanja u obzir kompletne referentne literature iz naše zemlje, u velikoj meri koristili aktuelnu literaturu i radove inostranih, i to vodećih svetski priznatih pravnih stručnjaka iz ove oblasti, a argumentaciju nalazili i u domaćim i stranim propisima, kao i sudskoj i arbitražnoj praksi.³

Zbog svih navedenih odlika koje su utvrđene neposrednim čitanjem i analizom, u ovom radu nastojimo da damo komentar monografije *Neizvršenje ugovora, odgovornost i naknada štete*, uz davanje mišljenja o metodologiji primenjenoj u istraživanju, stavovima autora o spornim teorijskim pitanjima kao i uz uočavanje pitanja koja su koautori u monografiji aktuelizovali ili na koja su ukazali radi potrebe njihovog posebnog istraživanja. Zbog toga struktura ovog rada prati sistematizacijsku poddelu po poglavljima na način na koji su to koautori učinili u monografiji, što podrazumeva da ćemo analizirati delove koji su obrađeni pod sledećim naslovima: 1) Izvori ugovornog prava; 2) Obaveznost i neizvršenje ugovora; 3) Ugovorna odgovornost; 4) Naknada ugovorne štete.

2. Izvori ugovornog prava

U skladu sa odredbom sadržanom u ZOO (čl. 10), strane u obligacionim odnosima slobodne su u granicama prinudnih propisa, javnog poretka i dobrih običaja da svoje odnose uredе po svojoj volji. Mogućnost ugovornih strana da u potpunosti uredе prava i obaveze može za posledicu imati „derogiranje“ primene dispozitivnih građanskopravnih pravila na dati ugovor. U tom smislu koautori ispravno ukazuju na značaj prepoznavanja onih situacija kada dolazi do nepodudaranja hijerarhije važenja i hijerarhije primene izvora prava (Jovičić & Vukadinović,

³ Navedeno se zaključuje iz sadržine velikog broja fusnota, a posebno iz spiska korišćene literature koja obuhvata 251 direktno citirano delo, 39 propisa i mnoštvo slučajeva iz domaće i strane sudske i arbitražne prakse.

2023, p. 21).⁴ Pored toga što ukazuju na najznačajnije izvore prava koji se mogu primeniti na jedan ugovorni odnos, koautori u prvi plan ističu autonomiju volje koja može uticati ne samo na obustavu primene dispozitivnih građanskopravnih pravila na dati ugovorni odnos već i na mogućnost voljnog izbora stranog prava (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 23). Do izbora stranog prava kao merodavnog za jedan ugovorni odnos dolazi realizacijom kolizionog aspekta načela autonomije volje.

Neadekvatno korišćenje (a nekada i nekorišćenje) kolizionog aspekta autonomije volje za posledicu može imati neželjeni izbor i primenu stranog merodavnog prava, što može prouzrokovati i neočekivane pravne posledice u slučaju neizvršenja ugovora. Konkretno, pojedini instituti u slučaju neblagovremenog ili neadekvatnog izvršenja ugovorene obaveze mogu biti primenjeni na potpuno drugačiji način od onog koje ugovorne strane očekuju. Tako, institut zastarelosti potraživanja u kontinentalnim sistemima predstavlja institut materijalnog prava, a u anglosaksonskim pravima to je institut procesnopravne prirode (Jovičić, 2024, pp. 26-29). Razlika u pravnim sistemima primetna je i u pogledu pravne prirode i drugih osobenosti ugovora zaključenog na osnovu opštih uslova poslovanja (Vukadinović, 2019, pp. 91-122).⁵ Ugovorom o prodaji se u pojedinim državama stiče pravo svojine, dok se u drugim državama pravo svojine stiče uz adekvatan pravni osnov i način sticanja stvari (Popov, 2012, pp. 169-172; Živković, 2015, pp. 112-126; Jovičić, 2019b, p. 252).⁶ Naposljetku, pojam neizvršenja ugovorne obaveze na drugačiji način definisan je u različitim pravnim sistemima (Jovičić, 2014, pp. 62-82).

Jovičić i Vukadinović ne samo da ukazuju na značaj kolizionog aspekta autonomije volje već daju i važna praktična uputstva subjektima koji zaključuju ugovorne odnose sa elementom inostranosti.⁷ To čine isticanjem značaja pažljivog sagledavanja pravnih posledica izbora merodavnog prava, važnosti uključivanja klauzule o izboru merodavnog prava i foruma koji će rešavati spor, ali i značaja

⁴ Jovičić i Vukadinović na više mesta primenjuju razlikovanje hijerarhije važenja i hijerarhije primene (izvora građanskog prava), uz isticanje da je to jedan od doprinosa V. Vodinešića domaćej nauci građanskog prava (Vukadinović, 2012, p. 116).

⁵ Vukadinović zapaža da je Nemačka bila prva država koja je u opštem zakonu sadržala norme kojima se regulišu ona pitanja koja nastaju zbog specifičnosti zaključivanja ugovora na osnovu opštih uslova poslovanja koji se na opšti način regulišu. Tako, jedna od odlika nemačkog načina regulisanja opštih uslova poslovanja jeste sistem kontrole na više nivoa. Kontrola se vrši u pogledu načina uključivanja opštih uslova u ugovor, a nakon toga i u kontroli sadržine tako unetih ugovornih odredbi (Vukadinović, 2021, p. 356).

⁶ Ovo pitanje još uvek nije unifikovano čak ni na evropskom prostoru, već predstavlja izazov za supstancijalnu unifikaciju (Jovičić & Vukadinović, 2021, p. 127).

⁷ Element inostranosti kod ugovora o međunarodnoj prodaji robe može se pojaviti u vezi sa stranama ugovornicama (subjektivni kriterijum kvalifikacije) ili u toku trgovinske transakcije (objektivni kriterijum kvalifikacije) (Vukadinović & Jovičić, 2010, pp. 191-196).

detaljnog regulisanja prava i obaveza kako bi se time izbegla mogućnost primene neželjenog stranog prava (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 33). Takođe, skreće se pažnja da izbor merodavnog prava u celosti za posledicu može imati primenu ne samo normi privatnopravnog već i javnopravnog karaktera. Ovo je naročito značajno zbog odredaba javnopravnog karaktera kojima države štite svoje nacionalne ekonomije ili teže postizanju drugih neekonomskih ciljeva,⁸ a što može uticati i na ugovor o prodaji sa inostranim elementom. Pored toga, skrenuta je pažnja na mogućnost da autonomijom volje ugovornih strana može biti isključena primena Konvencije Ujedinjenih nacija o ugovorima o međunarodnoj prodaji robe (dalje u tekstu: Bečka konvencija). Navedeno je od značaja zbog osobenosti ove konvencije u pogledu onih odredaba koje se odnose na neizvršenje ugovora (Zdravković, 2023, pp. 472-485; Vujičić, 2018, pp. 159-190; Gabriel, 2004, pp. 144-167) kao i zbog toga što je u doktrini primećeno da ugovorne strane u našoj praksi izuzetno retko koriste ovu mogućnost (Đorđević, 2012, p. 266).

Autonomija volje ugovornih strana ni u jednom pravnom sistemu ne podrazumeva pravnu i faktičku mogućnost potpunog uređivanja obligacionih odnosa isključivo od strane ugovornika. Zakonodavac ima obavezu vođenja računa o opšteusvojenim pravilima ponašanja koji su dostigli stepen imperativnosti i koji ne mogu biti derogirani voljom stranaka (Perović, 2006, p. 402). Pored toga, autonomija volje može biti faktički ograničena ekonomskom i informativnom nadmoćnošću jedne ugovorne strane u odnosu na druge, što za posledicu može imati nemogućnost uticanja na ugovorne odredbe od strane slabije ugovorne strane. Neravnoteža između ugovornih strana naročito je primetna u odnosima trgovaca i potrošača.⁹

Autori predmetne monografije prepoznaju zakonski osnov za ograničavanje autonomije volje. Pored toga, u monografiji se ukazuje na različite ugovorne forme u kojima jedna ugovorna strana nije u potpunosti uticala na sadržinu ugovora, na sličnosti i razlike između ovakvih ugovornih formi, kao i na uticaj elektronskih dokumenata na nove modalitete sačinjavanja ovakvih ugovora. Kao moguću prednost standardizovanih ugovora¹⁰ koautori ističu da ukoliko su ovakvi ugovori

⁸ Primera radi, to mogu biti mere koje u farmaceutskoj industriji zahtevaju različite dozvole od kontrolnih subjekata ili u industriji hrane zabranu da određeni proizvodi sadrže određene supstance ili da njihov procenat bude u većoj meri od dozvoljene (Sykes, 1999, pp. 4-5). U Republici Srbiji, početkom 2025. godine, zabranjen je uvoz životinja, mesnih i mlečnih proizvoda iz definisanih država, a sa ciljem sprečavanja širenja zarazne bolesti slinavka i šap (Naredba o preduzimanju mera za sprečavanje unošenja zarazne bolesti slinavka i šap – *Foot and mouth disease* u Republiku Srbiju, 2024).

⁹ O zaštiti prava potrošača u Republici Srbiji vid. Vukadinović, 2022a, pp. 189-215; Vujičić & Rapajić, 2021, pp. 227-267.

¹⁰ O standardizovanim ugovorima, subjektima koji ih stvaraju i razlikama između nekih od njih (naročito FIDIC-ovih) i srpskog ugovornog prava vid. Vukadinović, 2024, pp. 119-141.

detaljno i pažljivo pripremljeni, oni mogu dovesti do onemogućavanja primene neželjenog (ili neplaniranog) stranog prava (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 41), sa čime se možemo složiti. Primetno je da se profesor Vukadinović izdvaja u domaćoj doktrini u pogledu stava o značaju sačinjavanja ugovora u formi standardizovanih ugovora. Tako, Vukadinović u svojoj doktorskoj disertaciji, koja je odbranjena 2019. godine, iznosi mišljenje da subjekti danas ne koriste opšte uslove poslovanja jer su „moćni“, već zato što je praksa pokazala njihove brojne prednosti (Vukadinović, 2019, p. 47). Kao mogući nedostatak ugovora koji se sačinjavaju na ovakav način prepoznajemo opasnost da „snažnija“ ugovorna strana u standardizovani ugovor unese odredbu kojom se upućuje na primenu prava one države koja je najpogodnija za ugovornu stranu koja je u većoj meri uticala na sadržinu ugovora. Ekonomski slabija strana ima znatno lošiji položaj i često pristaje na uslove za koje zna da su nepovoljni, te nam se čini potrebnim izbegavanje onih situacija kada će slabija ugovorna strana biti uslovljena prihvatanjem merodavnog prava koje je za nju nepovoljnije.¹¹ Okolnost da se u monografiji ovaj nedostatak standardizovanih ugovora ne ističe posebno možemo dovesti u vezu sa još jednim stavom zasnovanim na pravnoj argumentaciji, a koji je profesor Vukadinović izložio u doktorskoj disertaciji. Naime, Vukadinović je mišljenja da postojanje određenih klauzula koje se kose sa principima pravičnosti, savesnosti i poštenja, odnosno ravnopravnosti ugovornih strana nije nužno povezano sa ekonomskom snagom (kao bitnim ili tipičnim svojstvom), već pre svega sa pravno-političkim opredeljenjem subjekta koji sačinjava ugovor, odnosno sa poslovnom politikom i načinom poslovanja subjekta koji kreira opšte uslove poslovanja (Vukadinović, 2019, p. 47).

Nevezano s tim šta prepoznajemo kao osnovni uzrok ugovaranja klauzula o izboru merodavnog prava, od velikog su značaja odredbe sadržane u ZOO i ZRSZ čijom primenom bi se onemogućio pokušaj zloupotrebe položaja ugovornih strana. Takođe, ukoliko bi se radilo o potrošačkom ugovoru, odredbe koje bi za posledicu

¹¹ Slično se odnosi i na izbor foruma koji rešava spor. Tako uporednopravna sudska praksa i pravna teorija aktuelno pokazuju različito, tj. suprotno rezonovanje i logiku kada do postupanja arbitraže dođe prihvatanjem opštih uslova poslovanja, u zavisnosti od toga da li je reč o međunarodnim trgovinskim ili potrošačkim odnosima (Vukadinović, 2020b, pp. 424-425). Vrhovni federalni sud Švajcarske u više presuda je odlučivao o punovažnosti arbitražnih sporazuma u sportu, kada je arbitražna klauzula sadržana u statutima međunarodnih sportskih organizacija. Prihvatanje takvih arbitražnih sporazuma pravda se potrebom postojanja specijalizovanog suda za sportske sporove, koji će odlikovati brzina i fleksibilnost postupka, odnosno nezavisnost i nepristrasnost, čime se nastoji zaštititi i autonomija sportskih organizacija (Đurđević, 2017, p. 345). Ipak, u doktrini sportskog prava dobrovoljni pristanak na takve arbitražne sporove, a samim tim i njihova punovažnost, dovodi se u pitanje prevashodno zbog piramidalne strukture sportskih organizacija koju odlikuje i nametanje ugovornih odredaba bez suštinske mogućnosti uticanja na njihovu sadržinu (Lukomski, 2013, p. 69; Valloni & Pachmann, 2022, p. 138; Baddeley, 2020, p. 13).

imale nesrazmeru u pravima i obavezama ugovornih strana na štetu potrošača bile bi nepravične.¹² U tom smislu, potrebno je primeniti Zakon o zaštiti potrošača u kome je predviđeno da su nepravične ugovorne odredbe ništave (Zakon o zaštiti potrošača, 2021, čl. 42). Na nivou Evropske unije, potrošači su u pogledu primene merodavnog prava koje je nepovoljno po njih zaštićeni odredbama sadržanim u Uredbi o pravu koje se primenjuje na ugovorne odnose, poznatijoj kao Rim I.¹³ Prepoznavanje potrebe da se potrošačima pruži zaštita u ovoj uredbi ne iznenađuje s obzirom na već konstatovanu i na pravnim argumentima zasnovanu tvrdnju profesora Slobodana Vukadinovića da je okvir zaštite potrošača u Evropskoj uniji među najboljim sistemima na globalnom nivou (Vukadinović, 2022a, p. 210).

Prvi deo monografije obiluje i praktičnim savetima za ugovorne strane, bilo da su one fizička lica ili trgovinski subjekti, a sa ciljem isticanja moguće primene pravila ili merodavnog prava koje zapravo nisu želele ili njegove moguće primene nisu bile ni svesne prilikom zaključenja ugovora. Ovaj deo je od značaja i za sudsku praksu s obzirom na to da je podseća i upućuje na detaljno sagledavanje svih ugovornih odredaba i činjeničnog stanja, a sa ciljem pravilnog utvrđivanja merodavnog prava. Čini se da su autori prepoznali da u savremenim okolnostima procentualno veliki broj ugovora sadrži pravno relevantni element inostranosti, te da su tome i prilagodili način i sistematiku izlaganja, što je značajan doprinos ne samo za srpsku pravnu nauku već i za pravni život.

3. Obaveznost i neizvršenje ugovora

Značaj produbljenog razmatranja pitanja obaveznosti i neizvršenja ugovora prepoznavamo u više okolnosti. Prevažadno, postavlja se pitanje da li se na osnovu zakonskih normi ugovorne strane mogu pouzdati u pravno dejstvo ugovora. Na

¹² O specifičnostima ograničavanja slobode ugovaranja u potrošačkim ugovorima vid. Jovičić, 2019a, pp. 445-449.

¹³ Prema Uredbi Rim I, na potrošačke ugovore primenjuje se pravo države u kojoj potrošač ima uobičajeno boravište. Uslov da bi bilo primenjeno pravo države prema mestu uobičajenog boravišta potrošača jeste da druga ugovorna strana u potrošačkom ugovoru (trgovac) sprovodi svoju komercijalnu ili stručnu delatnost u državi u kojoj potrošač ima uobičajeno boravište. Do primene prava prema mestu uobičajenog boravišta potrošača obavezno će doći i ukoliko trgovac usmerava bilo koju svoju aktivnost ka državi u kojoj potrošač ima uobičajeno boravište i da je ugovor obuhvaćen takvom aktivnošću. Primena Uredbe Rim I ne isključuje mogućnost izbora merodavnog prava od strane ugovornih strana, međutim, takav izbor ne može za posledicu imati lišavanje potrošača zaštite koja mu se pruža odredbama od kojih se ne može odstupiti sporazumom na osnovu prava koje bi bilo merodavno da merodavno pravo nije izabrano (čl. 6 Uredbe Rim I; vid. Lando & Arn Nielsen, 2008, pp. 16-18; Healy, 2008, pp. 550-553).

to se nadovezuje i pitanje opravdanosti zakonskog normiranja pojma neizvršenja ugovora, odnosno pravnih posledica u slučaju da jedna ili više ugovornih strana ne izvrše ili neadekvatno izvrše ugovorne obaveze. Ovo pitanje naročito postaje značajno u savremenim ugovornim odnosima kada faktička neravnopravnost ugovornih strana može uticati na (ne)postojanje suštinski slobodne izjave volje kojom se prihvataju nametnute ugovorne odredbe. Otuda, pred doktrinom i zakonodavcem je pitanje kako suštinski usaglasiti dva principa: autonomiju volje i ravnopravnost ugovornih strana.¹⁴ Analizirajući pitanje obaveznosti ugovora, Jovičić i Vukadinović najpre zapažaju da ZOO ne sadrži nijednu odredbu kojom bi ugovoru bilo izričito priznato obavezujuće pravno dejstvo, ali da je istovremeno u Prednacrtu građanskog zakonika predviđena odredba kojom se izričito propisuje da ugovor obavezuje strane ugovornice kao zakon.¹⁵ Navedenim Jovičić i Vukadinović ukazuju da je u postupku izrade Građanskog zakonika otvoreno pitanje potrebe postojanja norme kojom bi se izričito propisala obaveznost ugovora (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 63). Time se ukazuje na još jedan značaj produbljenog analiziranja pitanja obaveznosti i neizvršenja ugovora, što su Jovičić i Vukadinović u drugom delu monografije i uradili.

Zahvaljujući primeni uporednopravnog metoda, u monografiji se dolazi do saznanja da su u francuskom, italijanskom i rumunskom zakonodavstvu u građanskim zakonicima sadržane odredbe kojima se izričito propisuje da ugovor obavezuje ugovorne strane. Ukazuje se da su izmene francuskog Građanskog zakonika, nakon kojih je izričito normirana obaveznost ugovora, proizašle u vremenskom periodu kada je shodno pravopolitičkim opredeljenjima tamošnji zakonodavac nastojao da u ugovorne odnose uvede više solidarnosti i ugovorne pravičnosti (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 67, fn. 153). Koautori u ovom delu monografije pružaju nemerljiv doprinos teoriji građanskog prava u Republici Srbiji, kao i u ostalim državama koje su nastale nakon raspada bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije,¹⁶

¹⁴ Pri razmatranju pitanja prave mere intervencije zakonodavca u privatne ugovorne odnose mogu nam koristiti i iskustva Francuske, koja je prilikom izmena Code civil-a (iz 2016. god.) razmatrala i ova pitanja i ponudila rešenja saglasna potrebama savremenog društva, nastojeći da istovremeno kodifikuje sudsku praksu koja je stvorena (vid. Vukadinović, 2020, p. 13).

¹⁵ Strane ugovornice su slobodne, u granicama prinudnih propisa, javnog poretka i morala, da svoje odnose urede po svojoj volji. Odredbe prinudnih propisa o sadržini određenih ugovora su sastavni delovi tih ugovora, te ih upotpunjuju ili stupaju na mesto ugovornih odredaba koje nisu u saglasnosti sa njima. Ugovor obavezuje strane ugovornice kao zakon (vid. čl. 167. st. 3, Građanski zakonik Republike Srbije). Odredba sa sličnom sadržinom, bila je predviđena i u Skici za Zakonik o obligacijama i ugovorima koju je sačinio profesor Mihailo Konstantinović: Ugovor vezuje strane ugovornice kao zakon (Konstantinović, 1969, čl. 1. st. 3).

¹⁶ U Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji je važio ZOO iz 1978. godine, koji su po sticanju samostalnosti preuzele sve države na prostoru bivše SFRJ kao svoj nacionalni propis.

prikazivanjem različitih teorijskih stanovišta u pogledu razloga obaveznosti ugovora. Prevažodno, sveobuhvatno su analizirani i prikazani pravci razmišljanja jusnaturalista, prirodne škole prava, polazišta teorija obećanja, oslanjanja i prenosa. Jovičić i Vukadinović najznačajnije teorijske pravce analiziraju uz dovođenje u vezu sa pozitivnim zakonskim pravilima. Primera radi, teorija oslanjanja kritički se dovodi u vezu sa vremenskim dejstvom ugovora (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 72). Naposletku, Jovičić i Vukadinović zaključuju da je teorija *pacta sunt servanda* danas univerzalno prihvaćena u različitim pravnim sistemima, praksi sudova i arbitraža. Poštovanje ovog principa u monografiji se dovodi u vezu sa neizvršenjem ugovora, s obzirom na to da bez prihvatanja tog principa ne bi postojala nikakva garancija da će ugovor biti ispunjen, a samim tim bi pravni promet bio ugrožen. Značajno je i zapažanje da su i pojedini instituti građanskog prava, kao što je klauzula *rebus sic stantibus*, iako predstavljaju zakonski predviđen izuzetak od obaveznosti ugovora, ipak usaglašeni sa osnovnom idejom teorije *pacta sunt servanda* (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 78).

Okolnost da ugovor ima obavezno dejstvo¹⁷ ne podrazumeva da će on biti u potpunosti realizovan na način na koji su se ugovorne strane sporazumele. Nakon zaključenog ugovora, usled promenjenih okolnosti na koje ugovorne strane nisu računale u vreme zaključenja ugovora moguće je da ugovor ne može ostvarivati svoju svrhu. Pored objektivnih okolnosti, moguće je da subjekti koji su zaključili ugovor (ili jedan od njih) ne žele da izvrše ugovorne obaveze, ne žele da to učine u predviđenim rokovima ili na ugovoren način. Moguće je zamisliti i situacije u kojima predmet izvršenja ugovorne obaveze nakon dospeća postane nemoguć. Pred zakonodavcima je zadatak da propisivanjem pravnih posledica neizvršenja ugovora doprinesu zaštiti pravne sigurnosti i prometa, odnosno zaštiti na zakonom zasnovanom očekivanju da će ugovor biti ispunjen. Kako bi ovaj zadatak uspešno bio ostvaren, neophodno je odgovoriti na pitanje da li je svako neizvršenje ugovorne obaveze pravno izjednačeno ili usled različitih okolnosti neizvršenja i pravne posledice mogu biti različite. Pri tome je svakako potrebno postići balans između zaštite poverioca u slučaju neizvršenja ugovora i stabilnosti ugovornih odnosa koja bi mogla biti narušena ukoliko bi svaka povreda ugovorne obaveze bila osnov za raskid ugovora (Dolović, 2014, p. 34). U kojoj meri je teško ovaj balans postići

Iako su u međuvremenu ovi zakoni pretrpeli izvesne izmene i dopune, njihova se rešenja i danas u najvećoj meri podudaraju u materiji koja se obrađuje u monografiji *Neizvršenje ugovora, odgovornost i naknada štete*.

¹⁷ Profesor Marko Đurđević je stava da pravna obaveznost ugovora u srpskom pravu proizilazi iz odredbe sadržane u čl. 17. ZOO (2019a, p. 78). Navedenim članom ZOO, zakonodavac propisuje da su strane u obligacionim odnosima dužne da izvrše svoje obaveze i da su odgovorne za njeno ispunjenje (ZOO, 1978, čl. 17).

možda nam najbolje ilustruju događaji u proteklim godinama poput pojave epidemije kovida 19¹⁸, zaraznih bolesti životinja, međunarodnih i unutrašnjih sukoba, vremenskih nepogoda koje su uticale i na različite okolnosti u kojima su se ugovorne strane našle pri izvršenju ugovornih obaveza a na koje su se eventualno mogle pozivati kao njima opravdan osnov neizvršenja ugovorne obaveze.

Primenom dogmatskog, normativnog, uporednopravnog metoda, kao i analizom sudske prakse kroz studije slučaja, u monografiji se prikazuju različite koncepcije pojma neizvršenja ugovora u različitim sistemima, istorijski razvoj ovih koncepcija i proces njihovog međusobnog približavanja, instituti koji predstavljaju protivtežu principu apsolutne obaveznosti ugovora (kao na primer: doktrina *frustration*) a koji, ukoliko su ispunjeni, dovode do toga da se neće smatrati da postoji i neizvršenje ugovora, diferencirana shvatanja u pogledu vrsta povreda ugovora u različitim zakonodavstvima, praktični pravni značaj određenja oblika neizvršenja ugovora. Ukazuje se da je prilikom reforme obligacionog prava Nemačke 2002. godine došlo i do bitnih izmena u delovima koji se odnose na povredu ugovora i pravnih sredstava koja poverilac u tom slučaju ima. Tako, u nemačkom zakonodavstvu sadržan je pristup prema kome svaka povreda dužnosti iz obligacija može biti sankcionisana kada za tim postoji potreba (Jovičić, 2014, p. 74). Interesantna je i koncepcija sadržana u Bečkoj konvenciji s obzirom na to da se u njoj određuje pojam bitne povrede ugovora. Prema Bečkoj konvenciji, bitna povreda ugovora postoji kada se njom prouzrokuje takva šteta koja ugovornu stranu suštinski lišava onoga što je opravdano očekivala od ugovora, izuzev ako takvu posledicu nije predvidela strana koja čini povredu, niti je može predvideti razumno lice istih svojstava u istim okolnostima. Deluje da je koncepcija sadržana u Bečkoj konvenciji imala veliki uticaj i na planiranje izmena domaćeg prava, pa je u Nacrtu građanskog

¹⁸ U doktrini se primećuje da su pojedini sudovi epidemiju kovida 19 tretirali kao nemogućnost ispunjenja, dok su je drugi tretirali kao promenjenu okolnost. Različite posledice koje je kovid 19 mogao da ima za jedan ugovor svakako su uslovljeni različitim prirodama ugovornih obaveza, životnim okolnostima u kojima su se ugovorne strane našle kao i različitim uzrocima koji su otežali ili učinili nemogućim izvršenje ugovora (Jovičić & Vukadinović, 2022, p. 166). Pandemija kovida 19 u Republici Srbiji je ukazala na još jednu, rekli bismo za pravnu sigurnost moguću i veoma nepoželjnu, mogućnost uticanja na sadržinu ugovornih odredaba u slučaju da se okolnosti drastično promene u odnosu na trenutak zaključenja ugovora. Tako, Vlada Republike Srbije donela je uredbu o ponudi zamenskog putovanja koja je za cilj imala da zaštiti organizatore turističkih putovanja od nepovoljnog uticaja pandemije na njihovo poslovanje (Karanić Mirić, 2020b, p. 110). Za razliku od navedene uredbe, koja je u doktrini kritikovana od strane pojedinih domaćih autora, smatra se da su Smernice za tumačenje pravila o putničkim pravima u Evropskoj uniji zbog kovida 19 (Comission Notice Interpretative Guidelines on EU passenger rights regulations in the context of the developing situation with Covid-19) doprinele poboljšavanju položaja putnika u avio-saobraćaju (Sekulić, 2023, p. 106). O uticaju kovida 19 na ugovorno pravo vid. Schwartz, 2020, pp. 48-60.

zakonika sadržan član koji je naslovljen kao bitna povreda ugovora, a definicija bitne povrede ugovora gotovo je identična onoj iz pomenute Bečke konvencije.¹⁹ U pogledu rešenja sadržanih u važećem ZOO, Jovičić i Vukadinović prepoznaju tri grupe uzroka neizvršenja ugovora u građanskom pravu Republike Srbije: 1) docnju u ispunjenju ugovorne obaveze; 2) nemogućnost ispunjenja ugovorne obaveze; 3) postojanje materijalnih i pravnih nedostataka u ispunjenju ugovorne obaveze (Jovičić & Vukadinović, 2023, pp. 100-107). Pored navedenih opštih osnova, koautori ukazuju da ZOO sadrži posebna pravila koja su u manjoj ili većoj meri uslovljena prirodom ugovora.

U analizi docnje u ispunjenju ugovorne obaveze koautori polaze od nespornih uslova koji bi vodili njenom nastupanju, a to su dospelost ugovorne obaveze i podobnost da se ona prinudno izvrši. Ipak, u pogledu ovog uzroka neizvršenja ugovora ukazuju na još jedno otvoreno pitanje u domaćoj doktrini. Naime, da li u slučaju docnje neke obaveze iz punovažnog ugovora dužnik pada u docnju kada delimično izvrši svoju ugovornu obavezu ili samo kada kasni sa ispunjenjem celokupne obaveze (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 101). Prema mišljenju jedne grupe autora, dužnik je u docnji samo u pogledu preostalog dela obaveze, dok drugi autori smatraju da dužnik ne može pasti u docnju u slučaju da je delimično izvršio svoju obavezu, već da se može raditi samo o neurednom ispunjenju obaveze.²⁰ Kao jednu od značajnijih odlika monografije prepoznamo i analizu onih pitanja koja proizilaze iz njenog predmeta. Tako, i u pogledu nemogućnosti ispunjenja ugovorne obaveze kao drugog uzroka neizvršenja ugovorne obaveze, radi sprečavanja eventualnih dilema u pogledu tumačenja ovog uslova Jovičić i Vukadinović precizno određuju šta se pod tim pojmom u ovoj monografiji podrazumeva. Uzrok neizvršenja ugovora može biti samo ona nemogućnost koja je objektivna, trajna i potpuna (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 104). Za razliku od ovakvog određenja nemogućnosti izvršenja, otežano ispunjenje za posledicu može imati raskidanje ili izmenu ugovora, koliko su ispunjeni i drugi zakonom predviđeni uslovi (ovaj institut poznatiji je kao *clausula rebus sic stantibus*). Razgraničenje između nemogućnosti izvršenja i otežanog ispunjenja koje je od presudnog značaja za adekvatnu

¹⁹ Bitna povreda ugovora postoji kad neispunjenje ugovorne obaveze od strane dužnika prouzrokuje takvu štetu poveriocu koja ga suštinski lišava koristi koju je od ugovora opravdano očekivao ili usled koje se za poverioca svrha ugovora ne može ostvariti (vid. čl. 264, Građanski zakonik Republike Srbije).

²⁰ Koautori se opredeljuju da prilikom analiziranja ovog pitanja ukažu na različite stavove profesora Bogdana Loze i Jakova Radišića, čime se ukazuje da dilema koja je postojala u prvom periodu nakon donošenja ZOO i dalje postoji. U aktuelnoj domaćoj doktrini profesorka Dolović ističe da neuredno ispunjenje može biti na primer ispunjenje na drugačijem mestu od ugovorenog, predaja stvari sa nedostatkom, činidba izvršena na drugačiji način od ugovorenog, ali ne i zadocnelo ispunjenje (Dolović, 2014, p. 52).

primenu materijalnopravnih odredaba u najvećoj meri jeste zadatak sudske prakse, koja u svakom pojedinačnom slučaju treba da činjenično stanje podvede pod odgovarajuće norme. Ipak, u doktrini se zapaža da prilikom kvalifikacije životnog događaja kao otežanog ispunjenja ili nemogućnosti izvršenja sudovi prećutno u obzir uzimaju i pravne posledice tih kvalifikacija i prema tome pokušavaju da pravično odmere rešenje za konkretan spor (Karanikić Mirić, 2020a, p. 46). Otuda ukazivanje na pravne posledice nemogućnosti izvršenja, koje Vukadinović i Jovičić čine, svoj značaj ima i prilikom razjašnjenja dileme sa kojom se sudska praksa može susresti, a to je da li se jedan događaj treba podvesti pod nemogućnost izvršenja ili otežano ispunjenje.

4. Ugovorna odgovornost

Polazeći od zakonom predviđenih osnova oslobođenja od odgovornosti za štetu, u doktrini je postavljeno teorijsko i praktično važno pitanje, a to je da li se ugovorna odgovornost²¹ zasniva na merilima subjektivne ili objektivne odgovornosti. Drugačije rečeno, da li se lice koje nije izvršilo ugovor na dogovoren način obavezuje da nadoknadi štetu zato što je krivo zbog neizvršenja ili nevezano od krivice. Kao prvi razlog zbog kojeg je ovo pitanje od značaja ističemo da za razliku od vanugovorne odgovornosti, u slučaju ugovorne odgovornosti zakonodavac ne propisuje izričito da li se radi o subjektivnoj ili objektivnoj odgovornosti, već se samo navode razlozi koji je mogu isključiti. Pored toga, u doktrini je već uočeno da jedan ili drugi sistem više odgovaraju dužniku, odnosno poveriocu. Tako, dužniku više odgovara sistem subjektivne odgovornosti, a što proizilazi iz toga da se njegova krivica mora utvrditi te da dužnik odmah može i znati da ne duguje naknadu štete ukoliko je do povrede došlo usled okolnosti koju nije mogao da spreči; dok sistem objektivne odgovornosti više odgovara poveriocu s obzirom na to da krivica dužnika u načelu ne utiče na njegovo pravo da zahteva naknadu štete (Jovičić & Vukadinović, 2018, p. 658).

U monografiji se radi analize ovog pitanja polazi od uporednopravnog istraživanja sa ciljem da se razmotre i inostrana rešenja ugovorne odgovornosti. Autori posebno ukazuju da je građanskim zakonicima Nemačke i Francuske²² ovo pitanje

²¹ U Nacrtu zakona o naknadi štete iz 1961. godine bila je sadržana definicija ugovorne odgovornosti. Tako, pod ugovornom odgovornošću se nazivala obaveza dužnika da svome poveriocu naknadi štetu koju mu je prouzrokovao povredom ugovorne ili koje druge obaveze.

²² Primetno je da u monografiji Jovičić i Vukadinović prilikom primene uporednopravnog metoda u većoj meri analiziraju rešenja sadržana u francuskom i nemačkom zakonodavstvu. Mišljenja smo da je navedeni pristup autora od nemerljivog značaja za srpsku građanskopravnu

detaljnije razjašnjeno. Jovičić i Vukadinović primećuju da je u nemačkom obligacionom pravu načinjeno razgraničenje između razloga koji prouzrokuju povredu ugovorne obaveze od kriterijuma za zasnivanje ugovorne odgovornosti. Tako povreda ugovorne obaveze podrazumeva bilo koji propust u njenom izvršenju, dok se odgovornosti za naknadu štete, ali ne i drugih obaveza koje mogu proizilaziti iz neizvršenja ugovora, može osloboditi lice koje nije krivo za povredu obaveze (Jovičić & Vukadinović, 2023, pp. 118-120). Prikazujući rešenja iz francuskog noveliranog građanskog prava, koautori nas upoznaju sa tim da se u ovom sistemu prihvata sistem objektivne odgovornosti s obzirom na to da se subjekat može osloboditi odgovornosti u slučaju više sile. Takođe, ističe se da je važna novina građanske rekodifikacije definisanje više sile, čime se čini jasno razgraničenje između opravdanog osnova oslobođenja odgovornosti i slučaja koji to nije (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 122).²³ Značaj sveobuhvatnog prikaza doktrinarnih stavova u pogledu različitih koncepcija ugovorne odgovornosti je značajan i za praksu. Pojedini autori prepoznaju i u praksi Vrhovnog kasacionog suda (sada Vrhovnog suda) presude u kojima je sud zaključak o osnovu ugovorne odgovornosti doneo pod uticajem pravne teorije (Karanikić Mirić, 2024, p. 725). U tom smislu, detaljna analiza kako uporednopravnih rešenja tako i najznačajnijih stavova domaćih autora²⁴ u prote-

nauku s obzirom na to da je reč o sistemima koji imaju veliki uticaj i na pravo Republike Srbije. Pored toga, reč je o državama u kojima su građanski zakonici novelirani te je moguće da uticaj takvih izmena bude veliki i na države poput Republike Srbije u kojoj se duže vreme najavljuju i pripremaju izmene u građanskom pravu. Takođe, prikazujući uporednopravna rešenja i razlike među njima, autori upozoravaju ugovorne strane na posledice izbora ovih prava u slučaju ugovora sa elementom inostranosti. Jovičić i Vukadinović su se i u svom dosadašnjem delovanju oslanjali na francusko i nemačko zakonodavstvo, doktrinu i sudsku praksu (vid. Vukadinović, 2019, pp. 91-104; Vukadinović, 2020, pp. 5-15; Vukadinović, 2021, pp. 343-359; Jovičić, 2013, pp. 79-95; Jovičić, 2021, pp. 212-225).

²³ U važećem francuskom pravu, pojam više sile posebno je uređen za obaveze koje su nastale iz ugovora i to kao događaj van kontrole dužnika, koji se razumno nije mogao predvideti u vreme zaključenja ugovora i čija se dejstva nisu mogla izbeći odgovarajućim merama.

²⁴ Jovičić i Vukadinović prikazali su spisak autora sa prostora Republike Srbije i drugih država u kojima se primenjivao ZOO, a koji su zauzeli stanovište o tome da je u domaćem pravu prihvaćena koncepcija subjektivne ugovorne odgovornosti. Navodi se da su ovu koncepciju zastupali Slobodan Perović, Živomir Đorđević, Jakša Barbić, Jakov Radišić, Ivica Jankovec, Oliver Antić, Nebojša Jovanović. Takođe, ukazano je da u aktuelnoj domaćoj doktrini stanovište o objektivnoj odgovornosti zastupaju Milena Đorđević i Marija Karanikić Mirić. Zapažamo da su Bojan Pajtić, Sanja Radovanović i Atila Dudaš stava da je najprihvatljiviji zaključak da je ugovorna odgovornost u ZOO zasnovana na objektivno-subjektivnoj odgovornosti (2018, p. 566). Značajno je što su u monografiji prikazani argumenti različitih koncepcija i to pozivanjem u većoj meri na rezultate Marije Karanikić Mirić i Nebojše Jovanovića, čiji radovi su u pogledu ovog pitanja u proteklom vremenskom periodu ostvarili veliki uticaj na razumevanje koncepcije ugovorne odgovornosti.

klim godinama, koju su Jovičić i Vukadinović učinili u monografiji, može doprineti sudskoj praksi u razumevanju osnova ugovorne odgovornosti.

Shodno načelu autonomije volje, postavlja se pitanje mogućnosti i značaja da se u samom ugovoru navedu okolnosti koje za posledicu imaju isključenje ili ograničenje ugovorne odgovornosti. Ovo pitanje je proteklih godina izazivalo pažnju i u uporednom pravu s obzirom na teškoće sa kojima se sudska praksa susrela u podvođenju određenih spoljnih događaja pod one koje zakon već tretira kao osnov isključenja ili ograničenja ugovorne odgovornosti. Profesor Vukadinović u jednom od ranijih svojih radova postavlja opravdano pitanje da li će covid 19 i drugi sistemski događaji koji su se dogodili u proteklim godinama uticati na izmene klauzula u standardnim modelima ugovora i postati jedan od razloga koji se izričito navode u odredbama o isključenju ili oslobođenju od ugovorne odgovornosti (Vukadinović, 2022b, p. 96). Ovo pitanje od značaja je i ukoliko sagledamo razvoj pravila o ugovornom isključenju ili ograničenju ugovorne odgovornosti. Tako, u periodu pre donošenja ZOO, primenjivalo se pravilo sadržano u Opštim uzansama za promet roba – Uzansa broj 237 koja je predviđala da ugovorna strana ima pravo na naknadu štete i u slučaju kada je ugovorom isključena ili ograničena odgovornost druge strane za štetu koju je prouzrokovala.

Jovičić i Vukadinović ispravno zapažaju da je autonomija volje ugovornih strana ograničena zakonom u pogledu vrsta ili stepena odgovornosti čije se isključenje može ugovoriti. Kao što koautori primećuju, zakonom se ograničava mogućnost da ugovorom bude ograničena odgovornost dužnika za nameru ili krajnju nepažnju. Takođe, ograničena je i mogućnost isključenja ugovorne odgovornosti za običnu nepažnju, ali uz iskorišćavanje monopolskog položaja dužnika, odnosno neravnopravnog odnosa ugovornih strana. Ugovorne odredbe koje su punovažne prema ZOO, a kojima se isključuje ili ograničava ugovorna odgovornost,²⁵ mogu biti višestruko korisne. Kao što zaključuju Jovičić i Vukadinović, njihov doprinos može biti u većoj pravnoj sigurnosti ili izbegavanju sporova. Da bi se postigao taj cilj, neophodno je biti obazriv prilikom ugovaranja takvih odredaba. U tom smislu, značajno je poznavanje prava merodavnog za ugovor s obzirom na to da se inostranim zakonodavstvima na različit način reguliše pitanje ugovorne odgovornosti. Samim tim ugovorne odredbe mogu biti ništave ili „bespotrebne“ budući da su situacije koje se propisuju ugovornim odredbama neretko već normirane u zakonu, pri čemu je važno pravilno razumeti da li se i od kojih zakonskih odredaba

²⁵ U ovom delu monografije naročito je značajno i sagledavanje pravnog položaja poverioca u slučaju da je ugovorom predviđen najviši iznos naknade štete. Tako, prikazuju se tri različite situacije: 1) kada je ugovoreni iznos naknade štete jednak onoj koja zaista odgovara šteti; 2) kada ugovoreni iznos štete značajnije prevazilazi iznos pretrpljene štete; 3) kada je ugovoreni iznos naknade štete manji od štete (Jovičić & Vukadinović, 2023, pp. 134-135)

može odstupati, imajući u vidu činjenicu da mnoga zakonodavstva sadrže različita ograničenja (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 128).²⁶ Koautori takođe upućuju ugovorne strane, kao i sudsku praksu, na osobenosti klauzula kojima se ograničava ili isključuje odgovornost u potrošačkim ugovorima, s obzirom na to da one mogu biti nepravilne, što za posledicu ima njihovu ništavost.²⁷

5. Naknada ugovorne štete

Poslednji deo monografije obuhvata analizu pravnih sredstava koje poverilac ima na raspolaganju u slučaju neizvršenja ugovorne obaveze od strane dužnika. U tom smislu, iako je poslednja glava kao i deo naslova monografije naslovljen kao naknada štete, na početku komentarisanja ove glave zapažamo da su autori u odgovarajućoj meri analizirali i druga pravna sredstva koja poverilac ima. Konkretno, pored prava na naknadu ugovorne štete razmatrali su i pravo na zahtev za izvršenje ugovorne obaveze, kao i pravo na raskid ugovora. Prepoznajemo da Jovičić i Vukadinović u ovom delu monografije skreću pažnju na razliku između prava na naknadu štete u zavisnosti od toga da li je ona prouzrokovana povredom ugovora ili deliktom radnjom, čime se upravo i ukazuje na osnovne razlike između pravila o naknadi štete po ova dva osnova. Osnovna razlika koja je istaknuta jeste da svrha naknade štete u slučaju vanugovornog građanskopravnog delikta nije i zaštita interesa očekivanja oštećenog poverioca, što jeste segment svrhe naknade štete u slučaju ugovorne štete (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 143). Pored toga, skreće se pažnja i na to da je utvrđivanje i dokazivanje uzročnosti kod ugovorne odgovornosti jednostavnije nego u slučaju vanugovorne odgovornosti (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 156). Koautori prepoznaju, te ukazuju na opravdanost postojanja i detaljno pojašnjavaju dva postupka obračuna visine štete koji olakšavaju položaj oštećenog u slučaju neizvršenja ugovora. To su sistemi obračuna naknade štete na osnovu zaključenog ugovora radi pokrića (Jovičić & Vukadinović, 2023, p.

²⁶ Pojedini autori ukazuju da su u državama sa kontinentalnim pravnim sistemom granice ugovaranja postavljene s obzirom na sadržinu same klauzule, dok je u engleskom pravu fokus stavljen na proceduralni aspekt, ponašanje ugovornika prilikom zaključenja ugovora, kao i na preciznost same klauzule (Džipković, 2023, p.105)

²⁷ Jovičić i Vukadinović ukazuju na postojanje ovakvih odredaba u raznim formularnim i tipskim ugovorima, odnosno u opštim uslovima poslovanja u oblastima prodaje motornih vozila, bele tehnike, odnosno u turističkim aranžmanima. One su primetne i u drugim sektorima, pa tako profesor Nenad Đurđević navodi da bi se u slučaju ugovora o fitnes uslugama bez obzira na okolnosti slučaja nepravilnim smatrale ugovorne odredbe koje za predmet ili posledicu imaju isključenje ili ograničenje odgovornosti fitnes centra za slučaj smrti ili telesnih povreda korisnika usled činjenja ili nečinjenja fitnes centra (2020, p. 101).

161) i sistem obračuna na osnovu razlike između ugovorene i tržišne cene (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 165).

Kao jedno od spornih pitanja u vezi sa pravom na naknadu štete zbog neizvršenja ugovora u doktrini je istaknuto pitanje prava na naknadu nematerijalne štete. Sagledavajući ZOO, primetno je nepostojanje opšte odredbe na osnovu koje bi se priznalo pravo na naknadu nematerijalne štete u slučaju neizvršenja ugovora. Ipak, u zakonodavstvu Republike Srbije uočavamo postojanje posebne odredbe u Zakonu o zaštiti potrošača kojom se pored naknade materijalne štete licu oštećenom neosobraznošću ugovora o organizovanju putovanja priznaje pravo na naknadu nematerijalne štete (Zakon o zaštiti potrošača, 2021, čl. 114). Primer države u kojoj se pravo na naknadu nematerijalne štete priznaje opštom odredbom jeste Švajcarska (čl. 7, Švajcarski građanski zakonik), dok je u bližem okruženju Republike Srbije, zakonodavac u Republici Hrvatskoj priznao ovo pravo opštom zakonskom odredbom (Zakon o obveznim odnosima Republike Hrvatske, čl. 346, st. 1).²⁸ Prepoznajemo da je u monografiji osnovni razlog koji se može istaći protiv priznavanja prava na naknadu nematerijalne štete taj da bi takvim priznanjem bila uneta nesigurnost u ugovorne (naročito trgovinske) odnose (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 157). Istovremeno, kao razlog zbog kojeg bi trebalo priznati pravo na naknadu nematerijalne štete ističe se da bi se time doprinelo jačanju ugovorne odgovornosti.²⁹ Deluje da u pravu Republike Srbije, u pogledu pitanja koncepcije nematerijalne štete kao i prava na naknadu nematerijalne štete zbog neizvršenja ugovora nije postignuto potpuno jedinstvo i da će ova tema u narednom periodu biti aktuelna.³⁰

Pravo na naknadu štete zbog neizvršenja ili neadekvatnog izvršenja ugovora prema odredbi sadržanoj u ZOO ograničeno je na štetu koju je dužnik mogao predvideti kao moguću posledicu povrede ugovora s obzirom na činjenice koje su mu bile ili morale biti poznate. Ovakvim pravilom, princip integralne naknade štete

²⁸ Zapažamo da je u hrvatskoj doktrini izričito propisivanje prava na naknadu nematerijalne štete prepoznato kao usklađivanje građanskog prava sa pravima drugih država članica Evropske unije (Proso & Štambuk-Sunjić, 2008, p. 913). Deo hrvatske doktrine je izričito propisivanje prava na naknadu nematerijalne štete zbog neizvršenja ili neadekvatnog izvršenja ugovorne obaveze predstavio kao rešenje „na tragu najboljih svetskih a u nekim segmentima i iznad njih“ (Radolović, 2006, pp. 129-170).

²⁹ U domaćoj doktrini primećujemo jedan razlog zbog kojeg bi trebalo priznati pravo na naknadu nematerijalne štete, a koji izgleda da u savremenim okolnostima postaje naročito aktuelan. Pojedini autori zapažaju da se ugovorima danas zadovoljavaju najrazličitiji interesi, pa tako i oni koji uključuju nematerijalna zadovoljstva i interese (Vuković, 2017, p. 204).

³⁰ Mišljenja smo da je predmetna monografija veoma korisna za sprovođenje istraživanja na navedenu temu, a s obzirom na to da su u njoj prikazani razlozi zbog kojih bi priznavanje prava na naknadu nematerijalne štete zbog neizvršenja ili neadekvatnog izvršenja bilo opravdano, kao i zbog kojih to ne bi bio slučaj.

ograničen je načelom predvljivosti štete (Jovičić, 2021, p. 248). U domaćoj doktrini već je istaknut značaj ponašanja poverioca kojim informiše dužnika o svim relevantnim informacijama koje mogu uticati na obim štete (Cvetković, 2019, p. 122). Vukadinović i Jovičić u svojim istraživanjima idu dalje od toga s obzirom na to da se u domaćoj doktrini izdvajaju ukazivanjem na značaj transparentnog ponašanja definišući ga kao jedno od ključnih načela savremenog ugovornog prava (Vukadinović & Jovičić, 2024, p. 74). Značaj transparentnog ponašanja koautori u monografiji naročito vide u pogledu ostvarivanja prava na izmaklu korist, s obzirom na to da je realizacija ovog prava povezana i sa informacijama o kojima dužnik ne mora imati saznanja, kao što su poslovni dogovori poverioca sa trećim licima (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 179). Informisanje dužnika prilikom zaključenja ugovora i o onim objektivno nepredvidljivim informacijama koje su od značaja za obim štete značajno je i za pravni položaj dužnika budući da mu omogućavaju da odluči da li će i pri takvim okolnostima zaključiti ugovor, predložiti ugovornu odredbu kojom se njegova odgovornost isključuje ili ograničava ili će zahtevati drugačiju ugovornu protivčinidbu (Možina, 2016, p. 275). Ipak, postavlja se i pitanje da li će i pored detaljnog informisanja o svim mogućim posledicama ugovora dužnik moći da u svakoj situaciji suštinski utiče na sadržinu ugovora. U tom smislu, načelo transparentnosti, na čiju važnost ukazuju Jovičić i Vukadinović, od značaja je posmatrati i u kontekstu sadržine drugih principa ugovornog prava.³¹

Prilikom opredeljivanja obima štete koji treba priznati poveriocu, potrebno je voditi računa kako o eventualnoj koristi koja je za njega proizašla iz povrede ugovora tako i o njegovom postupanju (ili uzdržavanju od preduzimanja radnji) koje je doprinelo nastanku ili uvećanju štete. Tako, u ZOO je sadržano pravilo o obavezi vođenja računa u razumnoj meri ne samo o šteti koju je poverilac pretrpeo već i o dobiti koju je poverilac imao od dužnikove povrede obaveze (ZOO, 1978, čl. 266, st. 3). Iako je slično pravilo sadržano u hrvatskom zakonodavstvu, u tamošnjoj doktrini ono izaziva dileme s obzirom na nedovoljnu preciznost termina (voditi računa i u razumnoj meri) koji su upotrebljeni i u ZOO (Slakoper *et al.*, 2022, p. 687). Pored toga, u ZOO predviđene su norme u kojima su sadržane dve grupe situacija u kojima poverilac svojim ponašanjem utiče na nastanak ili uvećanje ugovorne štete. Prva grupa takvih situacija odnosi se na slučajeve u kojima poverilac nije preduzeo razumne mere da prekine lanac uzročnosti između povrede ugovora i štete koja je zbog toga prouzrokovana. Predviđena posledica ukoliko je radnjom (činjenja ili nečinjenja) poverilac propustio mogućnost da umanjí štetu nastalu

³¹ Koautori značaj transparentnog ponašanja primera radi vide i u pogledu faze pregovaranja u kojoj bi se formulisale ugovorne odredbe tako da predstavljaju suštinsku saglasnost volja obe ugovorne strane, koje pritom razumeju domašaj i posledice njihove primene (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 128).

zbog povrede ugovora biće ostvarivanje prava na naknadu štete u iznosu koji bi dobio kao da je preduzeo razumne mere (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 185). U primeni ovog pravila može u praksi biti sporno da li jedna radnja prekida lanac uzročnosti između povrede ugovora i prouzrokovane štete. Moguće je i da je poverilac radnjom koja mu se može pripisati u krivicu doprineo tome da dužnik povredi ugovor. Koautori zapažaju da u ovom slučaju sud ima obavezu da primeni i opšta pravila o podeljenoj odgovornosti. Prilikom takve primene u praksi trebalo bi biti oprezan, s obzirom na to da je u slučaju ugovorne odgovornosti pored doprinosa oštećenog potrebno dokazati da je taj doprinos skrivljen, čime je ugovorni režim ipak stroži od vanugovornog (Karanikić Mirić, 2024, p. 732).³² Kako bi doprineli većoj pravnoj sigurnosti u pogledu nedoumica koje izazivaju pravila koja se odnose na uticaj ponašanja poverioca za odmeravanje visine odgovornosti dužnika za prouzrokovanu štetu, Jovičić i Vukadinović, uz pozivanje na najaktuelnija istraživanja iz uporednog prava, čine klasifikaciju najčešćih ponašanja poverioca koja mogu izazvati dileme, čime daju doprinos sudskoj i arbitražnoj praksi (Jovičić & Vukadinović, 2023, pp. 188-189).

Pravo na naknadu štete koje proizilazi iz odredaba ZOO nije garancija da će lice koje je oštećeno neizvršenjem ugovorne obaveze u sudskom postupku ostvariti pravo na naknadu štete. Postupak dokazivanja štete i njenog utvrđivanja u tom smislu su od najvećeg značaja. Iako je utvrđivanje štete neophodno i u slučajevima vanugovornog delikta, teškoće koje postoje u slučaju dokazivanja štete prouzrokovane neizvršenjem ugovora nešto su veće. U doktrini je, čini nam se, opravdano uočeno da je utvrđivanje izmakle koristi kao segmenta materijalne štete zbog neizvršenja ugovora u međunarodnom privrednom pravu najkomplikovanije pitanje za sudiju ili arbitra s obzirom na to da je njeno odmeravanje obično vezano za pitanja koja u sebi nose faktor nesigurnosti (Đorđević, 2012b, p. 211). Ovo pitanje naročito postaje teško u slučaju ugovora između fizičkih lica s obzirom na nedostatak podataka na osnovu kojih bi se izmakla korist mogla precizno utvrditi (Jovičić, 2023, p. 287). To svakako ne znači da zbog nemogućnosti preciznog dokazivanja izmakle koristi oštećeni treba da ostane bez prava da nadoknadi i ovaj vid štete.

U predmetnoj monografiji se u pogledu pitanja dokazivanja štete polazi od ukazivanja na problem utvrđivanja izmakle koristi, a što je uzrokovano potrebnim standardom dokaznosti štete. Primenom uporednopravnog metoda, autori dolaze do

³² Kako prema mišljenju jedne grupe autora odgovor na pitanje da li će se primeniti pravila o ugovornoj ili vanugovornoj odgovornosti za štetu u slučaju da se može istaći zahtev kako po jednom tako i po drugom osnovu zavisi od poverioca (Dudaš, 2022, p. 802), od velikog je značaja razumevanje osnovnih razlika u pogledu načina utvrđivanja visine štete, vrste štete koju može potraživati kao i načina njenog dokazivanja, na šta Jovičić i Vukadinović tokom monografije na više mesta ukazuju.

zaključka da u pojedinim pravima, kao što su švajcarsko, italijansko ili holandsko, sudovi imaju pravo diskrecione ocene prilikom odlučivanja o iznosu naknade na ime izmakle koristi (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 195). U pogledu mogućnosti sadržanih u domaćem pravnom sistemu, a kojima bi se problem nemogućnosti dokazivanja visine izmakle koristi prevazišao, koautori prepoznaju značaj čl. 232 Zakona o parničnom postupku (dalje: ZPP). Navedenom odredbom propisano je pravilo da u situaciji kada se utvrdi da stranci pripada pravo na naknadu štete, na novčani iznos ili na zamenljivu stvar, a visina iznosa, odnosno količina stvari ne može da se utvrdi ili bi mogla da se utvrdi samo sa nesrazmernim teškoćama, sud će visinu novčanog iznosa, odnosno količinu zamenljivih stvari da odredi po slobodnoj oceni (ZPP, 2011, čl. 232). Kako bi navedenu normu primenio, sud mora nesporno da utvrdi osnovanost zahteva za naknadu štete, a nakon toga i da spusti standard dokazanosti na nivo verovatnoće u pogledu iznosa izmakle koristi (Jovičić & Vukadinović, 2023, p. 199). Koautori ispravno zapažaju da sud navedenu odredbu mora primeniti u slučaju da usvoji zahtev za naknadu štete, jer bi u suprotnom doneo odluku da priznaje pravo na naknadu štete, ali uz odbijanje opredeljivanja iznosa štete jer se on ne može precizno odrediti. Jovičić i Vukadinović primećuju da bi ovakva odluka jedino bila zakonita u slučaju da nisu predloženi dokazi radi utvrđivanja visine štete.

6. Zaključna razmatranja

Iako se na prvi pogled može učiniti da su brojna pitanja koja su predmet monografije ranije već bila obrađivana u određenoj meri, to do objavljivanja ove monografije nije bio slučaj na način da se u sistematičnom delu objedine sva pitanja koja proizilaze iz neizvršenja ugovora. U tom smislu, čini nam se da monografija zavređuje posebnu pažnju zbog objedinjavanja svih pitanja koja proizilaze u jedno delo. Navedeno ne samo da je učinjeno skladno povezanim celinama nego i sadržajem koji ne samo da analizira pozitivnopravne norme već skreće i pažnju na aspekte koji fizičkim i pravnim licima mogu biti od izuzetnog značaja prilikom zaključenja ugovora. Koautori su istražili i sažeto izložili i najznačajnije teorijske dileme bez suvišnih delova čime pružaju priliku i onim subjektima koji se ne bave doktrinarnim radom da sve delove rada razumeju. Prepoznajemo da su autori obogatili monografiju velikim brojem inostranih presuda, uz njihovu pažljivu selekciju. U tom smislu čitaoci mogu pronaći objašnjenja nekih od najznačajnijih presuda koje su izvršile uticaj ne samo na pravne sisteme u okviru kojih su donete, već i šire. Analizirane presude doprinose adekvatnom doktrinarnom tumačenju pravnih normi sadržanih u različitim zakonodavstvima. U monografiji su analizirana i neka od najnovijih rešenja zakonodavstava država koje imaju najveći uticaj na razvoj prava u savremenom svetu u kome živimo.

Mišljenja smo da će predmetna monografija pored svog doktrinarnog značaja ostvariti svoju funkciju i u praktičnom smislu s obzirom na to da načinom izražavanja koji ispunjava naučne kriterijume, ali je jasan i širem krugu čitalaca, pruža informacije od značaja za zaključenje ugovora, njegovo izvršenje kao i zaštitu prava u slučaju neizvršenja ugovora. Kako to obično biva sa originalnim naučnim delima, neka od pitanja koja su u ovom radu prikazana mogu biti na različit način analizirana i tumačena. U tom smislu, ona bi mogla biti neizostavni deo novih istraživanja blisko povezanih tema. Smatramo da je sprovođenje novih istraživanja pitanja koja su otvorena u monografiji korisno kako radi potreba prakse, tako i radi definisanja što kvalitetnih rešenja u trenutku kada bude došlo do reforme građanskog prava u Republici Srbiji. Naposletku, stava smo da ova monografija može biti od velikog značaja za pripremu ispita na master i doktorskim studijama budući da pruža veliki opseg znanja, ali i prikazuje različita doktrinarna viđenja o pitanjima koja su sporna te se na takav način podstiče kritičko promišljanje o brojnim temama. Navedeno smatramo naročito značajnim s obzirom na postojanje i onih radova u domaćoj doktrini u kojima se izbegava prikazivanje različitih stavova o pojedinim pitanjima, pa otuda mladi pravници mogu steći uverenje da ta pitanja uopšte i nisu sporna te da ne izazivaju nikakve dileme, što može izazvati veliku štetu za razvoj potrebne kritičke misli.

Literatura

- Baddeley, M. 2020. The extraordinary autonomy of sports bodies under Swiss law: Lessons to be drawn. *The International Sports Law Journal*, 20(1), pp. 3-17. <https://doi.org/10.1007/s40318-019-00163-6>
- Cvetković, M. 2017. Nepredvidljiva šteta kod ugovorne odgovornosti. *Pravo i privreda*, 55(7-9), pp. 109-124.
- Dolović, K. 2014. *Pravne posledice izjave volje usmerene na raskid ugovora zbog neizvršenja*. Doktorska disertacija. Beograd: Pravni fakultet.
- Dudaš, A. 2022. Konkurencija ugovorne i vanugovorne odgovornosti za štetu u pravu Srbije – s osvrtnom na mađarski Građanski zakonik iz 2013. godine i Projekat reforme francuskog Građanskog zakonika iz 2017. godine. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 56(3), pp. 795-817. <https://doi.org/10.5937/zrpfns56-41142>
- Džipković, K. 2023. Ograničenja prilikom ugovaranja egzoneracionih klauzula u uporednom pravu. *Strani pravni život*, 67(1), pp. 91-107. https://doi.org/10.56461/SPZ_23106KJ
- Đorđević, M. 2012. Konvencija UN o ugovorima o međunarodnoj prodaji robe u srpskom pravu i praksi – iskustva i perspektive. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 60(2), pp. 256-275.

- Dorđević, M. 2012. *Obim naknade štete zbog povrede ugovora o međunarodnoj prodaji robe*. Doktorska disertacija. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Đurđević, M. 2019. Pravna sigurnost u ugovor. U: Mićović, M. (ur.), *Sloboda pružanja usluga i pravna sigurnost*. Kragujevac: Pravni fakultet, pp. 71-90. <https://doi.org/10.46793/XVMajsko.071DJ>
- Đurđević, N. 2017. Slučaj Pechstein – punovažnost odluka arbitražnog suda za sport u Lozani (CAS) i njihovo priznavanje pred nacionalnim sudovima. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 54(2), pp. 343-359. <https://doi.org/10.31141/zrpf.2017.54.124.343>
- Đurđević, N. 2020. Prestanak ugovora o pružanju usluga fitnesa. U: Vujisić, D. (ur.), *XXI vek – vek usluga i uslužnog prava*. Kragujevac: Pravni fakultet, pp. 97-117. <https://doi.org/10.46793/XXIV-11.097DJ>
- Gabriel Deeb, H. 2004. *Contracts for the Sale of Goods: A Comparison of U.S. and International Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Healy, J. 2008. Consumer protection choice of law, European lessons for the United States. *Duke Journal of Comparative & International Law*, 19(3), pp. 535-558.
- Jankovec, I. 1990. Značaj krivice kao pretpostavke za nastupanje ugovorne odgovornosti. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 38(6), pp. 685-811.
- Jovičić, K. & Vukadinović, S. 2018. Ugovorna odgovornost – pravni režim u uporednom pravu. *Teme: časopis za društvenu teoriju i praksu*, 42(2), pp. 647-660.
- Jovičić, K. & Vukadinović, S. 2022. Uticaj pandemije covid-19 na ugovornu odgovornost. U: Stjepanović, S., Lukić, R. & Čeranić, D. (ur.), *Zbornik radova Protivrečja savremenog prava*. Istočno Sarajevo: Pravni fakultet, pp. 149-170.
- Jovičić, K. 2013. Odnos zahteva za naknadu štete zbog neizvršenja ugovora o prodaji robe sa drugim pravnim sredstvima poverioca. *Strani pravni život*, 1, pp. 79-95.
- Jovičić, K. 2014. Određenje pojma neizvršenja ugovora, s osvrtom na neizvršenje ugovora o prodaji robe. *Strani pravni život*, 1, pp. 69-82.
- Jovičić, K. 2019. Ograničenja slobode ugovaranja – osvrt na potrošačke ugovore. *Pravo i privreda*, 57(7-9), pp. 437-450.
- Jovičić, K. 2019. Ugovor o prodaji pokretnih stvari u Švajcarskoj. U: Nikolić, O. (ur.), *Uvod u pravo Švajcarske*. Beograd: Institut za uporedno pravo, pp. 251-262.
- Jovičić, K. 2021. Afera Dieseltgate i njen uticaj na kolektivnu zaštitu potrošača u Nemačkoj i Evropskoj uniji. U: Ivančević, K. (ur.), *Zbornik radova Zaštita kolektivnih interesa potrošača*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union. https://doi.org/10.18485/union_pf_ccr.2021.ch12
- Jovičić, K. & Vukadinović, S. 2021. Differences of property transfer systems in Europe – The challenge of substantive unification of contract law in the 21st century. In: Simić, J. & Radonjić, A. (eds.), *Property Law – Challenges of the 21st Century*, Belgrade: Union University School of Law, pp. 125-140.
- Jovičić, K. & Vukadinović, S. 2023. *Neizvršenje ugovora, odgovornost i naknada štete*. Beograd: Institut za uporedno pravo. https://doi.org/10.56461/M197_23KJ.SV
- Jovičić, K. 2024. The practical significance of the legal nature of the limitation period with reference to the claim for damage compensation. In: Glintić, M. & Obradović, D. (eds.), *Causation of Damage, Damage Compensation and Insurance: Proceedings from XXVII*

- International Scientific Conference*. Beograd/Valjevo: Institute of Comparative Law, pp. 13-31.
- Karanikić Mirić, M. 2020. Otežano ispunjenje ugovorne obaveze. *Pravo i privreda*, 58(4), pp. 25-54. <https://doi.org/10.5937/PiP2004025K>
- Karanikić Mirić, M. 2020. Ugovori o turističkom putovanju u uslovima pandemije Covid-19: Uredba o ponudi zamenskog putovanja. U: Lilić, S. (ur.), *Perspektive implementacije Evropskih standarda u pravni sistem Srbije*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. pp. 102-115.
- Karanikić Mirić, M. 2024. *Obligaciono pravo*. Beograd: Službeni glasnik.
- Konstantinović, M. 1969. *Obligacije i ugovori. Skica za Zakonik o obligacijama i ugovorima*. Beograd.
- Lando, O. & Arnt Nielsen, P. 2008. The Rome I Regulation. *Common Market Law Review*, 45(6), pp. 1687-1725. <https://doi.org/10.54648/COLA2008117>
- Lukomski, J. 2013. Arbitration clauses in sport governing bodies' statutes: consent or constraint? Analysis from the perspective of Article 6 (1) of the European Convention on Human Rights. *The International Sports Law Journal*, 13, pp. 60-70. <https://doi.org/10.1007/s40318-013-0010-8>
- Možina, D. 2016. Odškodninska odgovornost za kršitev pogodbe. *Podjetje in delo*, 42(2), pp. 260-289.
- Pajtić, B., Dudaš, A. & Radovanović, S. 2018. *Obligaciono pravo*. Novi Sad: Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Perović, S. 2006. Sloboda uređivanja obveznih odnosa i javni poredak. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 56(Poseban broj), pp. 401-424.
- Popov, D. 2012. Predaja stvari kao način sticanja (Modus Acquirendi) stvarnih prava. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 46(1), pp. 169-185. <https://doi.org/10.5937/zrpfns46-1965>
- Proso, M. & Štambuk Šunjić, M. 2008. Principi europskog ugovornog prava s osvrtom na ugovornu odgovornost za neimovinsku štetu prema novom ZOO-u. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 45(4), pp. 901-914.
- Radolović, A. 2006. Pravo osobnosti u novom Zakonu o obveznim odnosima. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Rijeci*, 27(1), pp. 129-170.
- Schwartz, A. 2020. Contracts and COVID-19. *Stanford Law Review online*, 73(1), pp. 48-60.
- Sekulić, A. 2023. Uticaj aktuelnih i privrednih društvenih kretanja na zaštitu putnika u avio-saobraćaju. U: Vujisić, D. (ur.), *Pravna regulativa usluga u nacionalnim zakonodavstvima i pravu Evropske unije*. Kragujevac: Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu. pp. 103-115. <https://doi.org/10.46793/XIXMajsko.103S>
- Slakoper, Z. et al. 2022. *Obvezno pravo – Opći dio s uvodom u privatno pravo*. Zagreb/Rijeka: Novi informator/Pravni fakultet u Rijeci.
- Sykes, A. 1999. Regulatory protectionism and the law of international trade. *The University of Chicago Law Review*, 66(1), pp. 1-46. <https://doi.org/10.2307/1600385>
- Valoni, L. & Pachmann, T. 2022. Sports Law in Switzerland. In: Colucci, M. (ed.) *International Encyclopaedia of Laws: Sports Law*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International.

- Vlada Republike Srbije. Komisija za izradu Građanskog zakonika. 2015. *Građanski zakonik Republike Srbije. Radni tekst pripremljen za javnu raspravu sa alternativnim predlozima*. Beograd.
- Vujičić, J. 2018. Uticaj promenjenih okolnosti na dejstvo ugovora o međunarodnoj prodaji robe. Doktorska disertacija. Kragujevac: Pravni fakultet.
- Vujisić, D. & Rapajić, M. 2021. Oblici zaštite prava potrošača. *Pravo i privreda*, 59(3), pp. 227-266. <https://doi.org/10.5937/PiP2103227V>
- Vukadinović, S. & Jovičić, K. 2024. Razvoj transparentnosti u javnom i privatnom (ugovornom) pravu: od zahtjeva ka načelu. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 45(3), pp. 589-610. <https://doi.org/10.30925/zpfsr.45.3.5>
- Vukadinović, S. & Jovičić, K. 2010. Kriterijumi kvalifikacije ugovora o međunarodnoj prodaji robe i pitanje merodavnog prava, *Strani pravni život*, 2, pp. 177-208.
- Vukadinović, S. 2012. Sistematika građanskog prava profesora Vodinića. *Pravni zapisi*, 3(1), pp. 108-125. <https://doi.org/10.5937/pravzap1201108V>
- Vukadinović, S. 2019. *Opšti uslovi poslovanja u obligacionom i međunarodnom trgovinskom pravu: pojam, zaključenje, tipične klauzule i kontrola*. Doktorska disertacija. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu.
- Vukadinović, S. 2020. Adhezioni ugovori u francuskom pravu. *Strani pravni život*, 64(1), pp. 5-15. <https://doi.org/10.5937/spz64-25009>
- Vukadinović, S. 2020. The arbitration clause in general terms and conditions of business transactions: current trends in international trade versus consumer arbitration. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 80(3), pp. 405-429. <https://doi.org/10.5937/gakv92-28020>
- Vukadinović, S. 2021. Pravnoteorijske karakteristike i pravnodogmatski razvoj nemačkog prava opštih uslova poslovanja. *Strani pravni život*, 65(3), pp. 343-359. <https://doi.org/10.5937/spz65-33895>
- Vukadinović, S. 2022. Evropsko potrošačko pravo i njegov uticaj na razvoj potrošačkog prava Srbije. U: Ćeranić Perišić, J., Đurić, V. & Višekruna, A. (ur.), *65 godina od rimskih ugovora*. Beograd: Institut za uporedno pravo. pp. 189-214. https://doi.org/10.56461/ZR_22.65godRU.K2_V
- Vukadinović, S. 2022. Ugovorni i zakonski režim isključenja i ograničenja ugovorne odgovornosti. U: Petrović, Z., Čolović, V. & Obradović, D. *Prouzrokovanje štete, naknada štete i osiguranje*. Beograd/Valjevo: Institut za uporedno pravo/Udruženje za odštetno pravo/Pravosudna akademija, pp. 93-106.
- Vukadinović, S. 2023. Nepravilne ugovorne odredbe: međunarodni, evropski i nacionalni nivo regulative i zaštite. U: Petrović, Z. Čolović, V. & Obradović, D. (ur.), *Prouzrokovanje štete, naknada štete i osiguranje – Zbornik radova sa XXVI međunarodne naučne konferencije*, Beograd/Valjevo: Institut za uporedno pravo/Udruženje za odštetno pravo/Pravosudna akademija, pp. 89-113. https://doi.org/10.56461/ZR_23.ONS.06
- Vukadinović, S. 2024. Uloga međunarodnih organizacija i udruženja u razvoju standardizovanih modela ugovora s posebnim osvrtom na FIDIC-ove ugovore. U: Vukadinović, S. (ur.), *Pravo i javne delatnosti: Liber amicorum Jovica Trkulja*, Beograd: Pravni

- fakultet Univerzitet u Beogradu; Institut za uporedno pravo, pp. 119-141. https://doi.org/10.56461/ZR_24.LAJT.07
- Vuković, Z. 2017. Ugovorna odgovornost za nematerijalnu štetu – de lege lata i de lege ferenda. U: Đorđević, S. (ur.) *Usklađivanje pravnog sistema Srbije sa standardima Evropske unije*. Kragujevac: Pravni fakultet, pp. 201-212.
- Vuković, Z. 2023. Određivanje pojma nepravične ugovorne odredbe. U: Soković, S. (ur.), *Usklađivanje pravnog sistema Srbije sa standardima Evropske unije*. Kragujevac: Pravni fakultet, pp. 533-544. <https://doi.org/10.46793/UPSSXI.533V>
- Zdravković, U. 2023. Materijalnopравни uslovi za raskid ugovora o međunarodnoj prodaji robe. *Strani pravni život*, 67(3), pp. 471-489. https://doi.org/10.56461/SPZ_23306KJ
- Živković, M. 2015. Acquisition of ownership of real property by contract in Serbian law: Departing from the titulus-modus system?. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 63(3), pp. 112-126. <https://doi.org/10.5937/AnaliPFB1503112Z>

Pravni izvori

- Švajcarski građanski zakonik (Swiss Civil Code – ZGB). 1912. <https://www.swissrights.ch/gesetze/ZGB-EN#:~:text=The%20Swiss%20Civil%20Code%20%28ZGB%29%20is%20the%20most,law%2C%20property%20law%20and%20the%20Law%20of%20Obligations,25.10.2025>.
- Zakon o obligacionim odnosima, *Službeni list SFRJ*, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, *Službeni list SRJ*, br. 31/93, *Službeni list SCG*, br. 1/2003 - Ustavna povelja i *Službeni glasnik RS*, br. 18/2020.
- Zakon o obveznim odnosima Republike Hrvatske, *Narodne novine*, br. 35/05, 41/08, 125/11, 78/15, 29/18, 126/21, 114/22, 156/22, 155/23.
- Zakon o zaštiti potrošača, *Službeni glasnik RS*, br. 88/2021.

UPUTSTVO AUTORIMA

PRIJAVLJIVANJE RUKOPISA ZA OBJAVLJIVANJE

Autori mogu da dostave radove napisane latiničkim pismom na srpskom ili na engleskom jeziku u elektronskom formatu, kao *Word* dokument. Rokovi za predaju radova su: za prvi broj – 15. februar, za drugi broj – 15. maj, za treći broj – 15. avgust i za četvrti broj – 15. novembar. Rukopisi se dostavljaju putem linka: <https://www.stranipravnizivot.rs/index.php/SPZ/login>, izuzetno elektronskom poštom na adresu uredništva: **redakcijaspz@gmail.com**, koje će ih uputiti kako da se prijave na onlajn platformi časopisa za prijavu radova. Autori tom prilikom daju i autorsku izjavu. U slučaju dostavljanja koautorskih radova, korespondencija se u ime svih autora odvija sa autorom koji je rad poslao i koji će biti odgovoran za komunikaciju sa ostalim autorima (tzv. autor za korespondenciju). Autorskom izjavom autori garantuju da su prihvatili uređivačku politiku časopisa i da su prilikom izrade rada i njegovog prijavljivanja za objavljivanje poštovali etičke standarde publicistike i naučnog rada.

Očekuje se da autori u radu, kako bi ostvarili naučni doprinos, počnu od rezultata već sprovedenih istraživanja na datu temu, konsultujući relevantnu domaću naučnu i stručnu literaturu na sistematičan način, moguće korišćenjem digitalnih repozitorijuma domaćih naučnoistraživačkih organizacija i drugih zbirki naučnih i stručnih publikacija u otvorenom pristupu.

Sve aktivnosti vezane za uređivanje časopisa (od prijema rukopisa do objavljivanja elektronskog izdanja časopisa) obavljaju se posredstvom elektronskog sistema za uređivanje časopisa koji omogućava pripremu i objavljivanje časopisa u elektronskom obliku (*Open Journal Systems* – OJS). U slučaju da autor nema nalog, potrebno je da se registruje preko linka: <https://www.stranipravnizivot.rs/index.php/SPZ/login>. Detaljno uputstvo za registraciju autora i prijavu rukopisa može se preuzeti sa sajta časopisa *Strani pravni život* (www.stranipravnizivot.rs). Navedene aktivnosti se obavljaju unutar samog sistema, pod nadzorom glavnog i odgovornog urednika i tehničkog urednika, a ključna obaveštenja koja su namenjena autorima, recenzentima ili drugim korisnicima automatski se prosleđuju elektronskom poštom. Zahvaljujući onlajn sistemu uređivanja časopisa obezbeđeno je čuvanje svih verzija objavljenih radova i odbijenih radova u elektronskoj bazi podataka. Autori, takođe, mogu da se upoznaju u svakom trenutku sa tokom i ishodom postupka recenziranja.

NAPOMENE VAŽNE ZA PRIPREMU RUKOPISA

Način oblikovanja naučnih članaka i ostalih priloga koji se dostavljaju redakciji *Stranog pravnog života* uređen je ovim uputstvom. Molimo autore da svoje priloge prilagode tematici časopisa i predviđenom načinu oblikovanja rukopisa, kako prilozima ne bi bili eliminisani nakon početne provere, budući da uredništvo primenjuje kriterijume iz važećeg podzakonskog akta o uređivanju naučnih časopisa.

Naučni i stručni članci mogu biti napisani na srpskom ili engleskom jeziku. Oni moraju sadržati podatke o autoru, naslov, sažetak, ključne reči i spisak referenci (literaturu i pravne izvore, po potrebi i spisak citiranih sudskih i drugih odluka). Uz priloge koji se objavljuju na srpskom jeziku, dostavlja se prevod naslova rada, rezimea i ključnih reči na engleskom jeziku. Prilozi koji se dostavljaju na engleskom jeziku sadrže prevod naslova, sažetka i ključnih reči na srpski jezik.

Autorski članci po pravilu ne prelaze obim od jednog autorskog tabaka (28.800 znakova sa razmacima), font Times New Roman, veličina 12pt, prored 1,5, leva margina 3,5 cm, a desna 3 cm. Izuzetno, prihvaćiće se duži rukopis i to obima do 1,5 tabaka, ako to zahteva tema rada, po prethodnom dogovoru autora sa glavnim i odgovornim urednikom. U ostalim situacijama, rad većeg obima biće vraćen autoru radi skraćivanja. U obim se ne računaju tekstovi navedeni u beleškama na dnu strane (dodatni podaci o autoru, organizaciji u kojoj je zaposlen, druge napomene), naslov članka, sažetak (do 800 karaktera sa razmacima), ključne reči (do 5 pojmova ili sintagmi), spisak literature, pravnih izvora i sudskih odluka. Naučni članci se klasifikuju u: originalne (u kojima se iznose prethodno neobjavljeni rezultati sopstvenih istraživanja zasnovanih na primeni naučnih metoda) i pregledne (koji sadrže originalan, detaljan i kritički prikaz istraživačkog problema ili područja u kojem je autor ostvario određeni doprinos, prikazan u vidu autocijata). Za razliku od naučnih radova, u stručnom radu autor na osnovu izvršenog istraživanja zasnovanog na prikupljanju postojećih teorijskih saznanja i raspoloživih činjenica ukazuje na iskustva značajna za unapređenje prakse u određenoj oblasti, preporučuje promene u načinu primene propisa i slično.

U časopisu je moguće objaviti i **naučnu kritiku ili polemiku**, koja predstavlja raspravu, zasnovanu na naučnoj argumentaciji, na određenu naučnu temu. Obim naučnog rada ove vrste može da iznosi do 10.000 znakova sa razmacima. Osim podataka o autoru i naslova članka, naučna kritika mora da sadrži apstrakt (do 400 znakova sa razmacima), ključne reči (do 5 pojmova ili sintagmi) i spisak bibliografskih izvora. Svi navedeni podaci ne računavaju se u obim rada.

Ostali prilozima. Komentari sudskih odluka mogu da imaju najviše do 15.000 znakova. Izlaganja sa naučnih i stručnih skupova, prikazi knjiga i slično po pravilu ne smeju biti obima većeg od 7.000 znakova. Ne sadrže apstrakt i rezime.

Osnovno oblikovanje teksta

Svi prilozi moraju biti sačinjeni u Microsoft Word-u, u formatu A4, latiničkim pismom, fontom Times New Roman, veličine 12 pt sa proredom 1,5; sa automatskim uvlačenjem pasusa za 9 mm, bez umetanja tabulatora i bez deljenja reči na slogove (hifenacije). Posle svakog znaka interpunkcije staviti samo jedan razmak. Za posebna slova iz srpskog i stranog latiničkog pisma koriste se raspoloživi simboli – dijakritički znaci. Ćirilčki znaci iz stranog pisma i iz drugih pisama (kineskog, japanskog, arapskog itd.) transliterišu se i transkribuju prema tablici dostupnoj na: <https://www.loc.gov/catdir/cpso/roman.html>. Imena i prezimena stranih autora navode se u originalu, osim kada se moraju transkribovati na latinicu (na primer ime na iz ruskog jezika). Kada se autor poziva na radove objavljene u *Stranom pravnom životu*, koristi isključivo naziv časopisa na srpskom jeziku. Reference na srpskom jeziku koje se citiraju u radu pisanom na engleskom jeziku se ne prevode.

Prevod stručnih pojmova iz strane literature, kada je to moguće, treba da bude zamenjen odgovarajućim nazivom u srpskom jeziku. Prevod latinskih pravnih izraza ili izreka nije potreban. Strani pojmovi pišu se kurzivom. Druge strane reči ili sintagme koje označavaju specifične izraze ili institute u stranom pravu, koje se ne mogu sa preciznošću prevesti na srpski jezik ili ne postoje u srpskom pravu, zadržavaju se u originalnom nazivu (složene kurzivom), s tim što se objašnjava njihovo značenje na srpskom jeziku. U tekstu ne treba koristiti podebljana (boldirana) niti podvučena slova.

Strani pravni život prihvata citiranje i oblikovanje referenci prema stilu citiranja i referenciranja – Harvard britanski standard, prema modelu autor/rad. Navedeni stil je modifikovan jedino u pogledu načina citiranja pravnih izvora. Način primene navedenog stila pri citiranju i sastavljanju spiska literature i popisa pravnih izvora objašnjen je detaljno u ovom uputstvu.

S obzirom na prihvaćeni stil referenciranja, beleške u dnu teksta (fusnote) sadrže dopunska objašnjenja, a ne treba da upućuju na korišćenu literaturu, što se čini u tekstu. Članovi i stavovi pravnih odredbi na koje se poziva autor navode se u tekstu, a ne u fusnotama.

Ime, srednje slovo i prezime autora (jednog ili više njih) navode se na prvoj strani rukopisa u gornjem levom uglu. Pišu se uz upotrebu posebnih znakova (č, đ, š itd.), bez naučnih titula. Imena stranih autora takođe se pišu dijakritičkim znacima, bez obzira na jezik rada.

Ostali podaci koji se odnose na autore: naučna i stručna zvanja, akademske titule, ORCID broj autora, naziv ustanove autora i podaci za kontakt (mejl autora) navode se u posebnoj belešci (fusnoti) na istoj strani ispod teksta, označeni zvezdicom.

Naziv ustanove autora (afilijacija): navodi se potpun, zvanični naziv i sedište ustanove (grad i država) u kojoj je autor zaposlen ili u kojoj je obavio istraživanje. Studenti poslediplomskih studija navode naziv ustanove u kojoj studiraju.

Istraživački podatak / istraživački projekat. Autor može nakon naslova uneti posebnu fusnotu u kojoj će navesti tačne, potpune i aktuelne podatke o okolnostima pod kojima je rad nastao (u okviru međunarodne saradnje, međunarodnog programa, kao deo naučnog ili istraživačkog projekta, u okviru postdiplomskih studija ili postdoktorskih studija, kao saopštenje sa održanog naučnog skupa, gostujuće predavanje i slično) i/ili naznaku o instituciji, državnom organu ili međunarodnoj organizaciji koja je finansijer ili korisnik projekta.

U zahvalnici (posebnoj napomeni na prvoj strani rada ispod teksta označeno zvezdicom posle naslova rada) navode se imena drugih lica koja nisu autori, ali su imala učešća u istraživanju ili su pomagala u priređivanju rada, sa objašnjenjem njihove uloge. U fusnoti se može navesti i obaveštenje da je rad urađen u okviru određenog naučnoistraživačkog projekta, da je ranije usmeno izlagan na naučnom skupu i slično.

Naslov rada piše se malim slovima na sredini, font 14 pt. Naslov ne bi trebalo da ima više od 10 do 12 reči.

Sažetak se navodi ispod naslova članka. Sažetak ne sme da bude duži od 800 znakova sa razmacima. Veličina fonta je 11 pt (složeno kurzivom). U sažetku autor ukazuje na značaj teme, osnovno istraživačko pitanje/hipotezu, cilj istraživanja, metodologiju i rezultate istraživanja. U apstraktu treba koristiti termine koji se često koriste za indeksiranje i pretraživanje članaka.

Gljučne reči su termini ili fraze koji najbolje opisuju sadržaj članka za potrebe indeksiranja i pretraživanja. Potrebno je dati pet ključnih reči ili sintagmi na srpskom. U članku se navode ispod apstrakta (veličina fonta 11 pt, kurzivom).

Naslov rada, Sažetak i ključne reči na engleskom jeziku (ako je članak na srpskom jeziku), **odnosno, na srpskom jeziku** (ako je članak na engleskom jeziku) navode se dva reda ispod.

Podnaslovi u tekstu se pišu na sredini, malim slovima i podebljanim (boldiranim) slovima, veličine 12 pt i numerišu se arapskim brojevima. Uvod i zaključak se, takođe, označavaju rednim brojevima. Podnaslovi drugog reda se pišu podebljanim (boldiranim) slovima, složeno kurzivom. Podnaslovi trećeg reda se pišu kurzivom.

Tabele, grafikoni i slični prilozi dostavljaju se posebno u formatu i rezoluciji pogodnoj za štampu.

Popis korišćene literature, pravnih izvora i spisak sudskih i drugih odluka navode se na kraju rada, fontom 11 pt. Popis bibliografskih jedinica sastavlja se po abecednom redosledu imena autora, bez numerisanja.

NAČIN CITIRANJA I SASTAVLJANJA SPISKA REFERENCI

Navođenje izvora unutar teksta

Od autora se očekuje da navedu korišćene izvore, i to potpuno i tačno, i da precizno prenesu tuđe navode, te se prilikom citiranja knjiga ili članaka preporučuje da, gde je moguće, budu navedene strane sa kojih se preuzima tuđi tekst. Brojevi stranica moraju biti sadržani kod doslovnog citiranja tuđeg teksta, prilikom parafraziranja ili upućivanja na određeni deo knjige ili članka. Jedna stranica se označava sa „p.”, a više strana sa „pp.” (skraćeno lat. *paper – pluta paper*). Moguće je koristiti i rad prihvaćen za objavljivanje, pod uslovom da je za rad određen digitalni identifikator (DOI broj), koji će biti naveden u spisku literature uz druge podatke o citiranom radu.

Način navođenja izvora zavisi od toga da li je potrebno istaći ime autora ili sadržaj njegovog teksta. U prvom slučaju se ime autora čiji se rad koristi navodi u samoj rečenici; u drugom slučaju se navodi na kraju rečenice u zagradi, uz godinu objavljivanja rada (po potrebi i strana). Na primer:

Kako je istakao profesor Konstantinović (2006, p. 36) obimnost Skice za Zakonik o obligacijama i ugovorima bila je posledica težnje da zakon bude razumljiv svima, a ne da učesnike u prometu nauči pravu.

Skica za Zakonik o obligacijama i ugovorima bila je obimna, zato što se težilo da zakon bude razumljiv svima, a ne da učesnike u prometu nauči pravu (Konstantinović, 2006, p. 36).

Isticanje imena autora. Kada se u rečenici pominje ime nekog autora, bez dodatnih informacija o sadržaju rada koji se citira (sumarni pregled ili ukazivanje na izvor), dovoljno je navesti prezime autora i u zagradi godinu u kojoj je objavljen rad. Navodimo primer:

U svom radu Ćirić (2008) konstatuje da je...

Kada se upućuje na posebne delove u radu, mora biti naveden i broj stranice ili stranica na kojima se nalazi citat. Primeri:

U svom radu Ćorić (2017, pp. 26-30) opisuje procesna sredstva za naknadu štete u sudskom poretku Evropske unije.

Stoga, prema Đorđeviću (2016, pp. 28-29), trebalo bi da se uzmu u obzir i drugačija rešenja iz uporednog prava.

Prezeti sadržaj drugog autora se može saopštiti i parafraziranjem:

Stoga Perović u predgovoru ponovljenom izdanju Skice za Zakonik o obligacijama i ugovorima (Konstantinović, 2006, p. 16) zaključuje da svaki pravni sistem dopušta slobodu ugovaranja, ali do izvesne granice.

Ako se citira neodređen broj strana, navodi se samo početna stranica sa koje se preuzima citat, dok iza nje stoji „i dalje”. Na primer:

Sve ove teorije se mogu podeliti u nekoliko grupa (Čolović, 2009, pp. 83 i dalje)...

Kada se upućuje na izvor iz fusnote nekog rada, posle broja strane piše se skraćeniica „fn.”:

Navedeno rešenje je nesumnjivo podložno kritici (Jovanović, p. 8, fn. 14)...

Doslovno citiranje koristi se retko, uglavnom da bi se izbeglo pogrešno tumačenje originalnog teksta, da se istakne bitan argument ili ideja koja će potom biti posebno analizirana ili pobijana ili kada je na lep i efektan način autor izrazio svoju misao, a taj efekat bi parafraziranje poništilo. U svakom slučaju doslovnog citiranja teksta drugog autora neophodno je navesti tačnu stranicu (ili strane) na kojima se citat nalazi, kako bi zainteresovani čitalac mogao proveriti iznete podatke.

Kraći citati, dužine do 30 reči, sastavni su deo rečenice, istaknuti navodnicima. Mogu biti direktno ili indirektno citirani, na primer:

Kako ističe Stanković (1972, p. 177) „neimovinska šteta predstavlja posebnu pojavu i pojam za sebe”.

Ili:

Sve su to razlozi što treba prihvatiti da „neimovinska šteta predstavlja posebnu pojavu i pojam za sebe” (Stanković, 1972, p. 177).

U citate duže od 30 reči autor nas uvodi svojim rečima, a zatim počinje citat, koji ističe navodnicima, obavezno uz naznaku prezimena autora i tačne strane ili strana na kojima se nalazi citat. Tekst se može preuzeti direktno:

Nemogućnost korišćenja uništene stvari može da izazove neimovinsku štetu, nezavisno od *pretium affectionis*. Prema Stankoviću (1972, p. 307) reč je o slučajevima: „u kojima nemogućnost upotrebe uništene odnosno oštećene stvari unosi veliki poremećaj u oštećenikov svakodnevni praktični život, lančanu reakciju raznovrsnih maltretiranja i ograničavanja, koja mogu predstavljati potpunu dezorganizaciju oštećenikovog načina života i njegovih svakodnevnih navika”.

Indirektno se isti tekst može preuzeti na sledeći način:

Nemogućnost korišćenja uništene stvari može da izazove neimovinsku štetu, nezavisno od *pretium affectionis*, u slučajevima „u kojima nemogućnost upotrebe uništene odnosno oštećene stvari unosi veliki poremećaj u

oštećenikov svakodnevni praktični život, lančanu reakciju raznovrsnih maltretiranja i ograničavanja, koja mogu predstavljati potpunu dezorganizaciju oštećenikovog načina života i njegovih svakodnevnih navika” (Stanković, 1972, p. 307).

Dugačke citate bi najpravičnije bilo preuzeti tako što se iza dve tačke navedu u posebnom redu uvučeno, složeno manjim fontom (11pt), uz naznaku izvora i stranice. Izostavljeni deo reči iz citata označava se trima tačkama u ugaonim zagradama, na primer:

Prilikom organizacije izvršenja rada u javnom interesu „pragmatični razlozi [...] ukazivali bi na potrebu većeg učešća lokalne zajednice (u sektoru službi socijalne zaštite)” (*Alternative zatvorskim kaznama*, 2005, p. 44).

Citiranje različitih radova dva autora. Kada se u istoj rečenici upućuje na radove dva autora (bilo da imaju saglasne ili oprečne stavove) u tekstu se navodi prezime svakog od autora, uz godine kada su radovi objavljeni, prema sledećim primerima:

I Đorđević (2012, p. 34) i Mrvić Petrović (2011, p. 86-87) smatraju da uvođenje sistema dani-novčane kazne nije ostvarilo željene efekte u pravnom sistemu Republike Srbije.

Kauzalitet kod propuštanja se različito objašnjava po teoriji aliud agere u odnosu na teoriju prethodno preduzete radnje (vid. za prvu Welp, 1968, p. 30, a za drugu Rudholphi, 1972).

Citiranje imena dva ili tri autora istog rada. U tekstu se upućuje na zajednički rad autora uz navođenje prezimena oba autora povezana simbolom &, dok se u zagradi navodi godina u kojoj je rad objavljen.

Na ovakav odnos države i crkve trebalo bi da obratimo posebnu pažnju (Đorđević & Stanić, 2015, p. 63).

U svom radu Nikolić & Čović (2018) ukazali su na...

Uporednopravno istraživanje (Mrvić Petrović & Petrović, 2018) potvrdilo je...

Mrkšić, Popović & Novaković (2018, pp. 477) analiziraju...

Citiranje rada koji ima više od tri autora. U tekstu se navodi samo prezime prvog autora i iza njega opšteprihvata skraćenica „*et al.*” (*et alia*). Na primer:

Čeranić *et al.* (2018) istražili su..

Citiranje više radova istog autora, objavljenih iste godine. U tekstu se uz prezime autora i godinu dodaju latinična slova a, b, c, d, kako bi se označili različiti radovi istog autora objavljeni iste godine. Primer:

Svakako, navedeni vid krivice trebalo bi da je više u našem fokusu (Ćirić, 2004a, p. 70)... Pored „tvrde”, ne bismo smeli da zaboravimo „meku moć”... (Ćirić, 2004b, p. 334).

Citiranje rada objavljenog pod okriljem organizacije. U slučaju da je navedeni tekst objavila neka organizacija (pravno lice, udruženje, ustanova, međunarodna, nevladina organizacija i slično), tako da pojedini autor nije posebno naveden, u tekstu treba uputiti na naziv organizacije i godinu objavljivanja rada. Dozvoljena je upotreba uobičajenih službenih skraćenica međunarodnih organizacija ili njihovih tela, na primer:

Od presudne je važnosti istraživati izborne procese u domaćem i stranom pravu (Institut za uporedno pravo, 2013, pp. 32-35).

Media and information technologies can offer such spaces to allow different groups to interact with each other, so in Tallin Guidelines on National Minorities and the Digital Age (OSCE, 2019)...

Citiranje rada nepoznatog autora. Umesto podataka o autoru koristi se naslov rada:

U *Teoriji države i prava* (1995, p. 204) jasno se kaže...

Rad nepoznate godine izdanja. U navedenom slučaju koristi se skraćenica n.d. (od *no date*):

Zirojević (n.d.) ukazuje na obeležja terorizma...

Ili indirektno:

Obeležja savremenog terorizma su... (Zirojević, n.d.).

Sekundarne reference. Ako primarni izvor nije bilo moguće pronaći, nego ga autor preuzima iz rada drugog autora, mora se pozvati na primarni izvor i sekundarnu referencu na sledeći način:

Zlatarić (1967), kako navodi Kambovski (2005, p. 701) uključuje u saizvršilaštvo i radnje preduzete pre ili posle dovršenja krivičnog dela.

Ili:

U ranijoj teoriji se smatralo da saizvršilaštvo uključuje i radnje preduzete pre ili posle dovršenja krivičnog dela (Zlatarić, 1967, navedeno u Kambovski, 2005, p. 701).

Navođenje propisa. Naziv zakona i drugog propisa navodi se u tekstu punim nazivom (složeno običnim slovima), uz broj godine kada je usvojen, sem kada se analizira određena izmena ili dopuna propisa, kada se navodi kao izvor službeno

glasilo u kome je objavljena takva izmena. Prilikom prvog pominjanja propisa može se dodati crta posle naziva i navesti skraćena pod kojom će se isti propis dalje u tekstu navoditi. U daljem tekstu dovoljno je koristiti samo skraćenicu. Isto pravilo važi i za inostrane pravne akte, s tim što se podaci koji se na njih odnose navode na način kako je to uobičajeno za to strano pravo. Skraćenicu se sačinjavaju prema izvornom nazivu propisa, a ne prema njihovom prevodu na srpski ili engleski jezik.

U krivičnom zakonodavstvu Srbije (Krivični zakonik RS, 2005 – KZ).

Temeljna reforma krivičnih dela protiv privrede u pravu Republike Srbije izvršena je 2016. godine (Zakon o izmenama i dopunama Krivičnog zakonika, 2016).

Pravo na obeštećenje se žrtvama nasilja u Nemačkoj priznaje od 1976. godine na osnovu posebnog saveznog zakona, s tim što je 1985. godine donet novi (*Gesetz über die Entschädigung für von Gewalttaten* – OEG) s tim što je 1985. godine donet novi zakon koji je i sada na sanzi (OEG, 1985).

U francuskom Građanskom zakoniku (*Code civil* – CC), prema poslednjoj verziji od 1. oktobra 2018. Godine predviđeno je... (CC, 1804).

Akti međunarodnih organizacija citiraju se tako što se u tekstu navodi donosilac akta i pun naziv akta, koji se, po potrebi skraćeno, navodi u zagradi uz naznaku godine u kojoj je donet.

U Istanbulskoj konvenciji Saveta Evrope (CETS No. 210) od 11. 5. 2011. godine (CoE CETS, 2011) predlaže se...

Prava deteta, regulisana Konvencijom Organizacije ujedinjenih nacija o pravima deteta (Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, 1990)...

U pravu Evropske unije doneta je Uredba o stečajnim postupcima br. 1346/2000 (Concil Regulation (EC), 2000)...

Na isti način kako je citiran propis naveden u tekstu, mora biti označen u popisu literature.

Autor može da koristi tekst propisa preuzet sa interneta sa službene stranice nadležnog organa ili javnog servisa zaduženog za objavljivanje pravnih propisa i praćenje izmena. U tom slučaju u popisu literature moraju biti označeni osnovni podaci o propisu i godini u kojoj je objavljena poslednja verzija dostupna na službenoj stranici nadležnog organa ili preuzeta sa javnog servisa zaduženog za objavljivanje pravnih propisa i praćenje izmena. Autor može da koristi tekst propisa i prema objavljenom službenom prevodu na engleski (ili neki drugi) jezik (što mora biti naznačeno).

Član, stav i tačka propisa skraćeno se pišu čl., st. i tač., a iza napisanih brojeva se ne stavlja tačka. Na primer:

čl. 5, st. 2, tač. 3 ili čl. 5, 6, 9 i 10 ili čl. 4–12.

Navođenje sudske prakse i odluka drugih organa. Autor u tekstu treba da navede što potpunije podatke: vrstu odluke sudskog, upravnog tela ili Ustavnog suda, naziv donosioca i druge podatke na osnovu kojih je odluka klasifikovana (slovo koje označava vrstu postupka, broj postupka, godinu pokretanja postupka) i datum kada je doneta i, ako postoji, izvor iz kog je preuzeta. Za presude Evropskog suda za ljudska prava merodavan je i broj predstavnice. Iza teksta autor navodi u zagradi skraćeno oznaku odluke, koja će biti korišćena i u popisu literature. Na primer:

Odluka Ustavnog suda Republike Srbije, broj IUo-173/2017 utvrđena je nesaglasnost... (Odluka US, 2017).

Cass. crim., 19 December 1991, RCA 1992.170 (*Ius Commune Casebook for the Common Law of Europe*, 2018).

... kako se navodi u obrazloženju Presude Apelacionog suda u Beogradu, Gž.636/2011 od 28. 5. 2012 (*Arhiv Apelacionog suda u Beogradu*, 2012).

Odluke međunarodnih sudova i tribunala treba da sadrže što potpunije podatke (vrsta odluke, podaci o sudskom veću koje je odluku donelo, datum donošenja odluke, uobičajeni naziv predmeta, registarski broj, kod (ako ga ima), strana, stav ili tačka na koju se upućuje ili sa koje je citiran deo odluke). Odluke međunarodnih sudova ili tribunala navode se uz korišćenje skraćena za nazive sudova npr: PCIJ, ECHR, ICJ, ICTY i slično. Prilikom citiranja sudskih slučajeva koristi se veznik skraćena „v” za veznik *versus*, npr. *Fremkin v Russia*, *Goobald v Mahmood*.

Prilikom citiranja prakse Evropskog suda za ljudska prava navodi se i broj podnete predstavnice. Na primer:

Borodin v Russia, predstavka br. 41867/04, presuda ECHR, 6. 2. 2013, par. 166.

Sudska praksa Suda Evropske unije obavezno se navodi uz korišćenje evropske identifikacione oznake sudske prakse (*European Case Law Identifier – ECLI*). Na primer:

Judgment of the General Court (Second Chamber) of 13 October 2015.
Intrasoft International SA v European Commission (Case 403/12, ECLI:EU:T:2015:774)

Citiranje referenci preuzetih sa interneta. Ukoliko se u radu koriste sadržaji sa interneta, navode se na isti način kao i ostali sadržaji, ako su poznati autori ili organizacije ili državne ustanove koje su ih objavile, s tim što će u spisku literature na odgovarajući način biti naglašeno da je reč o URL izvoru ili o članku sa DOI brojem. Elektronski dostupni sadržaji retko imaju označene stranice, pa se preciznost kod navođenja citata postiže pozivanjem na odeljke ili pasuse, ako su numerisani u tekstu.

Citiranje rada nepoznate godine izdanja ili rada nepoznatog autora. U radu se navedena vrsta rada citira tako što se na mestu gde bi trebalo da stoji godina navodi „n.d.” (*non dated* – nepoznat datum), na primer:

Njihov značaj za parlamentarne procese je nemejljiv (Ostrogorski, n.d).

Ako se u rukopisu koristi rad nepoznatog autora, navešće se naslov rada koji se citira, uz godinu, ako je poznata:

Sve nam to potvrđuje i mešovita, objektivno-subjektivna teorija (Elementi krivičnog dela, 1986, p. 13).

Sastavljanje spiska literature i popisa pravnih izvora

Spisak literature je obavezan na kraju rada. U spisak literature se unose sve bibliografske jedinice korišćene u radu, osim pravnih izvora i spiska sudskih odluka, koji se posebno navode, iza spiska literature.

U spisku literature se bibliografske odrednice (reference) navode po abecednom redu, prema početnom slovu prezimena autora, početnom slovu organizacije u slučaju da je autor nepoznat ili, ako su nepoznati i autor i organizacija, prema početnom slovu naslova bibliografske jedinice. Kod koautorstva, neophodno je navesti prezime i početno slovo imena svakog koautora.

1. Knjige (elektronske), druge monografije i udžbenici, poglavlja u monografijama

Navode se obavezno sledeći elementi po modelu: Prezime, inicijal(i) autora. Godina izdavanja. *Naslov: podnaslov.* Podatak o izdanju. Mesto izdanja: izdavač. Kada ima više od četiri autora, knjiga se sortira prema početnom slovu prezimena prvog autora, a umesto imena ostalih autora može se koristiti skraćena „*et al.*”. Kada knjiga nema podatak o autoru, ali je istaknuto ime urednika ili organizacije, umesto autorovog imena navodi se ime urednika (uz naznaku tog svojstva) ili naziv organizacije koja je izdala publikaciju.

Za urednike koristiti skraćenicu „ur.” (ako je knjiga izdata na srpskom jeziku), a „ed.” (za knjige na engleskom jeziku sa jednim urednikom) ili „eds.” (kada ima dva ili više urednika). Na primer:

- Ćirić, J. 2008. *Objektivna odgovornost u krivičnom pravu*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
- Ćeranić, J. 2015. *Unitarni patent*. Beograd: Institut za uporedno pravo; Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta.
- Sime, S. 2018. *A Practical Approach to Civil Procedure*. 31st ed. Oxford: Oxford University Press.
- Carlen, P. & Worrall, A. 1987. *Gender, Crime and Justice*. Philadelphia: Open University.
- UNICRI. 1997. *Promoting Probation Internationally*. Publ. no 58. Rome/London: UNICRI.
- Tappan, P. W. (ed.). 1951. *Contemporary corrections*. New York: McGraw-Hill.
- Srzentić, N., Stajić, A. & Lazarević, Lj. 1995. *Krivično pravo Jugoslavije. Opšti deo*. 18. izd. Beograd: Savremena administracija.

Obavezni elementi koji se moraju navesti kada se citira sadržaj elektronske knjige su: Autor, Inicijal(i) godina. Naslov knjige, [e-book], Izdanje (samo u slučaju da se ne radi o prvom izdanju), Mesto izdavanja e – knjige: Izdavač, pristup preko Naziv baze podataka, URL za tu e – knjigu (datum pristupa). Na primer:

- Molan, M. T. 2012. *Series: Questions & Answers*, [eBook]. 8th ed, 2012-2103. Oxford: OUP Oxford. Database: eBook Academic Collection. Dostupno na: <http://eds.a.ebscohost.com/> (18. 1. 2019).

2. Doktorske disertacije, magistarski ili završni master radovi

Obavezno se navode: Prezime, inicijal(i) autora. Godina izdavanja. *Naslov*. Doktorska disertacija. Mesto publikovanja: fakultet/univerzitet na kome je odbranjen. Na primer:

- Stanić, M. 2017. *Pravna priroda poslaničkog mandata*. Doktorska disertacija. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

3. Poglavlja u knjigama i naučni/stručni radovi objavljeni u zbornicima i zbirkama radova sa naučnih skupova

Podaci o navedenim bibliografskim jedinicama sadrže obavezno sledeće elemente koje treba navesti po modelu: Prezime, inicijal(i) autora. Godina izdava-

nja. Naslov rada: podnaslov. U: Prezime, inicijal(i) urednika (ur.). *Naslov zbornika: podnaslov*. Mesto izdavanja: izdavač, str. od-do.

Za urednike koristiti skraćenicu „ur.” (ako je zbornik na srpskom jeziku), a „ed.” (za zbornike na engleskom jeziku sa jednim urednikom) ili „eds.” (kada zbornik uređuju dva ili više urednika). Primer:

- Moss, G. 2015. New World and Old World: Symphony or Cacophony?. In: Parry, R. & Omar, P. (eds.), *International Insolvency Law: Future Perspectives*. Nottingham/Paris: INSOL Europe, pp. 17-42.
- Čolović, V. 2011. Status stranog stečajnog postupka u nemačkom zakonodavstvu. U: Vasiljević, M. & Čolović, V. (ur.), *Uvod u pravo Nemačke*. Beograd: Institut za uporedno pravo i Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, pp. 524-541.

4. Članci

Obavezni elementi koji se navode su: Prezime, inicijal(i) autora. Godina izdavanja. Naslov članka: podnaslov. *Naslov časopisa*, oznaka sveske/godišta/volumena (broj), str. od-do. Ako je članak prihvaćen za objavljivanje ili je već objavljen sa DOI brojem, taj broj treba dodati u obliku linka: <https://doi.org/DOIbroj>.

Navodimo primere:

- Kostić, J. 2018. Investiranje društava za osiguranje na tržištu kapitala Republike Srbije. U: Petrović, Z. & Čolović, V. (ur.), *Odgovornost za štetu, naknada štete i osiguranje: zbornik radova sa XXI međunarodnog naučnog skupa*. Beograd/Valjevo: Institut za uporedno pravo, pp. 463-476.
- Gasmi, G., Prlja, D. & Jerotić, A. 2017. European leading legal principles of combating gender based violence: “Istanbul Convention”. U: Lilić, S. (ur.), *Perspektive implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije: zbornik radova*. Knj. 7, (Biblioteka Zbornici). Beograd: Pravni fakultet, Centar za izdavaštvo i informisanje, pp. 335-349.
- Đukić-Milosavljević, I. *et al.* 2017. Jedinice za podršku deci žrtvama i svedocima u krivičnom postupku – Domaće pravo i praksa. *Temida*, 20(1), pp. 45-64.
- Višekruna, A. 2018. Ostvarivanje saradnje u stečajnim postupcima sa elementom inostranosti: primer protokola. *Strani pravni život*, 62(3), pp. 65-88. Dostupno na: <https://doi.org/10.5937/spz1803065V> (18. 1. 2019).

5. Članci objavljeni u elektronskom časopisu ili online bazi podataka

Navode se sledeći podaci: Prezime, inicijal(i) autora. Godina izdavanja. Naslov rada: podnaslov. *Naslov časopisa* volumen/godište (broj). DOI broj, ako ga članak ima ili URL adresa elektronskog izdanja časopisa ili naziv *online* baze podataka (datum posete stranici). Odlučujući kriterijum za određeni način navođenja jeste kako korisnik najlakše može pronaći dokument koji ste citirali. Na primer, prethodno navedeni izvor u kome je naznačen link sa DOI brojem (Višekruna, A.) može biti citiran i na sledeće načine:

- Višekruna, A. 2018. Ostvarivanje saradnje u stečajnim postupcima sa elementom inostranosti: primer protokola. *Strani pravni život*, 62(3), pp. 65-88. Dostupno na: <https://www.stranipravnizivot.rs/index.php/SPZ/article/view/686> (18. 1. 2019).

Ili:

- Višekruna, A. 2018. Ostvarivanje saradnje u stečajnim postupcima sa elementom inostranosti: primer protokola. *Strani pravni život*, 62(3), pp. 65-88. Dostupno u: SCIndeks.ceon.rs (18. 1. 2019).

6. Članci, izveštaji, radovi iz zbornika dostupnog na internetu, koji imaju autora

Članci koji su dostupni na internetu, sa poznatim autorom, ali nisu iz elektronskog časopisa, i različiti izveštaji navode se prema sledećem modelu: Prezime, inicijal(i) autora. (godina izdavanja). *Naslov: podnaslov*. Mesto izdavanja: izdavač ili organizacija odgovorna za održavanje stranice na internetu. URL: (datum posete stranici). Na primer:

- Mutavdžić Obradović D. 2015. *Odgovornost vlasnika odnosno držaoca psa za štetu koju je prouzrokovao drugom licu*. Beograd: Paragraf. Dostupno na: <https://www.paragraf.rs/> (18. 1. 2019).
- Lietonen, A. & Ollus, N. 2017. *The costs of assisting victims of trafficking in human beings: a pilot study of services provided in Latvia, Estonia, Lithuania, Report Series 87*. Helsinki: HEUNI. Dostupno na: https://www.heuni.fi/material/attachments/heuni/reports/HY3EXasQ3/HEUNI_Report_no.87.pdf (18. 1. 2019).

Podaci o radu iz zbornika čiji je sadržaj objavljen na internetu navode se na sledeći način: Prezime, inicijal(i) autora. Godina izdavanja. *Naslov rada* (sa

nazivom časopisa i drugim podacima koji se zahtevaju za članak). URL: (datum posete stranici).

- Rabrenović, A. 2008. Razvoj službeničkog sistema federalne uprave SAD: od potrage za političkim plenom ka ostvarenju javnog interesa. U: Ćirić, J. (ur.), *Uvod u pravo SAD*. Beograd: Institut za uporedno pravo, pp. 49-70. Dostupno na: <http://iup.rs/wp-content/uploads/2017/10/Uvod-u-pravo-SAD.pdf> (18. 1. 2019).

7. Članak dostupan na internetu koji nema naznačenog autora

Osnovni podaci koje treba navesti su: Naslov rada, godina izdanja, URL ili naziv *online* baze podataka, (datum pristupa stranici). Na primer:

- *National Action Plan to combating corruption – Mongolia*. 2016. Dostupno na: <https://www.opengovpartnership.org/.../06-national-action-plan-combating-corruption> (18. 1. 2019).

8. Spisak korišćenih pravnih izvora i izvora sudske prakse

Popisuju se nazivi zakona i drugih propisa korišćenih u radu, sa brojevima službenih glasila u kojima su objavljeni ili podacima o elektronskim izvorima sa kojih su preuzeti. U slučaju potrebe, razdvajaju se domaći od stranih propisa (u podnaslovima se navodi na koju se državu propisi odnose). Propisi se navode prema hijerarhiji citiranih pravnih akata (od Ustava, preko zakona do uredbi i pojedinačnih akata). Ako se navodi više akata iste pravne snage, koristi se abecedni red. Kada se navode akti Evropske unije, obavezno se navodi broj službenog glasnika u kome je propis objavljen i strana na kojoj se nalazi:

- Krivični zakonik RS 2005. *Službeni glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016.
- Izmene KZ RS 2016. *Službeni glasnik RS*, br. 94/2016.
- OEG, 1985. Gesetz über die Entschädigung für Opfer von Gewalttaten, od 7. januara 1985 (*BGBI. I S. 1*), sa poslednjom izmenom od 17. jula 2017 (*BGBI. I S. 2541*). Dostupno na: <https://www.gesetze-im-internet.de/oeg/> (18. 1. 2019).
- CC, 1804. Code civil, poslednja verzija od 25. decembra 2018. Dostupno na: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070721> (18. 1. 2019).
- CETS, 2011. Council of Europe, Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (CETS No.210) od 11. 5. 2011. godine. Dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/210> (18. 1. 2011).

- EU Decision 2010. EU Commission Decision of 5 February 2010 on standard contractual clauses for the transfer of personal data to processors established in third countries under document C(2010) 593 (Text with EEA relevance). *OJ L* 39, 12. 2. 2010, pp. 5-18.
- Rec 2011. Council of Europe, Recommendation CM/Rec (2011)13 of the Committee of Ministers to member states on mobility, migration and access to health care. Adopted by the Committee of Ministers on 16 November 2011.
- UNSC Resolution 1286, UN dok. S/RES/1286 (19 January 2000).

Izvori sudske prakse ili prakse drugih državnih organa se posebno navode. Praksa međunarodnih sudova ili tribunala navodi se uz korišćenje službenih skraćenica sudova, na primer: ICJ, PCIJ, ICTY, ICTR, ECHR, zatim se piše naziv predmeta, vrsta odluke, datum donošenja, publikacija u kojoj je odluka objavljena i strane na kojoj je objavljena.

Kod presuda međunarodnih krivičnih tribunala se nakon naziva predmeta navodi i sudsko veće (po potrebi i podaci koji se tiču izdvojenih sudskih mišljenja, ako se na njih pozivao autor u radu), dok se kod odluka Evropskog suda za ljudska prava navodi i broj predstavke. Sudska praksa Suda Evropske unije obavezno se navodi uz korišćenje evropske identifikacione oznake sudske prakse (*European Case Law Identifier – ECLI*).

Domaće i strane sudske presude, pravna shvatanja i slično, kao i presude međunarodnih sudova mogu se navoditi uz pozivanje na elektronske pravne baze iz kojih su preuzete (Paragraf Lex, Intermex, EUR-Lex, CURIA, Lexiweb.co.uk, Légifrance, HUDOC itd.).

Različite načine navođenja ilustruju sledeći primeri:

- Pravno shvatanje, 1999. Pravno shvatanje utvrđeno kroz odgovore na pitanja na sednici Odeljenja za privredne sporove Višeg privrednog suda od 6. oktobra 1999, dostupno u elektronskoj pravnoj bazi Paragraf Lex.
- Odluka US, 2017. Odluka Ustavnog suda Republike Srbije, broj IUo-173/2017 o utvrđivanju nesaglasnosti sa Ustavom i Zakonom Pravilnika opštine Bečej iz 2013. godine o kriterijumu i postupku dodele sredstava crkvama i verskim zajednicama, *Službeni glasnik RS*, br. 68/2018.
- Cass. crim., 19 December 1991, RCA 1992.170. *Ius Commune Casebook for the Common Law of Europe*, 2018.
- Presuda Apelacionog suda u Beogradu, Gž.636/2011 od 28. 5. 2012. *Arhiv Apelacionog suda u Beogradu*, 2012.
- *Goobald v Mahmood*, 2005 All ER (D) 251 (Apr). Dostupno na: <https://lexisweb.co.uk/cases/2005/april/godbald-v-mahmood> (18. 1. 2019).

- *Intrasoft International SA v European Commission*, 2015. EGC, Judgment of the General Court (Second Chamber) of 13 October 2015 (Case 403/12, ECLI:EU:T:2015:774). Dostupno na : <https://eur-lex.europa.eu/> (18. 1. 2019).

Uredništvo stoji na raspolaganju autorima i za sva druga neophodna razjašnjenja (pitanja uputiti elektronskom poštom na adresu uredništva).

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

34

STRANI pravni život = Foreign legal life / glavni i
odgovorni urednik Katarina Jovičić. - 1956, br. 1- . -
Beograd : Institut za uporedno pravo, 1956- (Beograd
: Birograf Comp). - 24 cm

Tromesečno. - Drugo izdanje na drugom medijumu:

Strani pravni život (Online) = ISSN 2620-1127

ISSN 0039-2138 = Strani pravni život

COBISS.SR-ID 86244103

